+ 1519

MEMÒRIA DE LLICENCIATURA

LES ÀMFORES I CERÀMIQUES COMUNES D'IMPORTACIÓ DEL POBLAT IBÈRIC D'ALORDA PARK (CALAFELL, BAIX PENEDÈS).

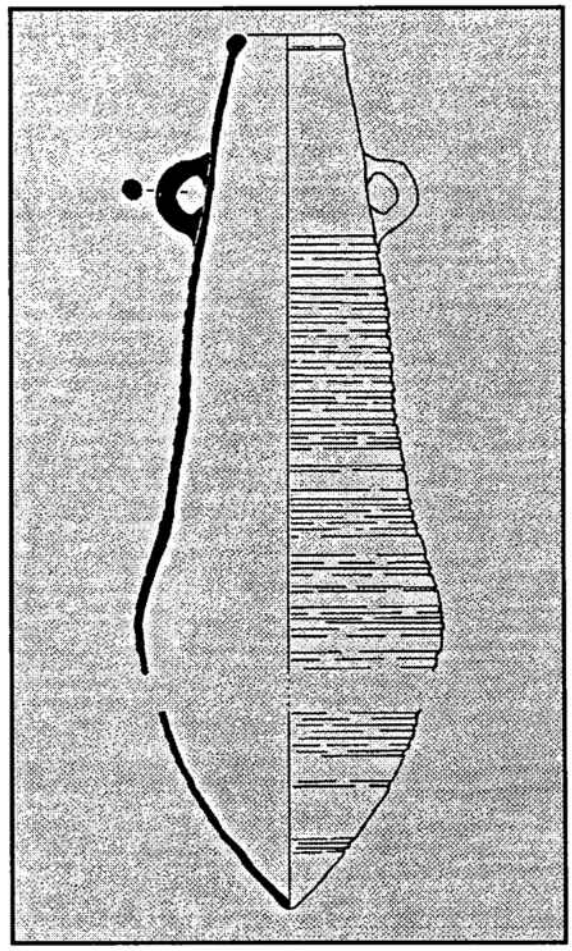

Per: David ASENSIO i VILARÓ

Dirigida per: Joan SANMARTÍ i GREGO

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Octubre de 1995

BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA
0701226765

AGRAÏMENTS

No hagués estat possible realitzar el treball que tot seguit presentem sense l'ajut d'una sèrie de persones, la menció de les quals és tasca alhora obligada i agradable. En primer lloc, un sincer agraiment al Dr. Joan Sanmartí i Grego, director i inspirador d'aquesta memòria de Llicenciatura. Els seus coneixements sobre el tema objecte d'estudi i, sobretot, les seves orientacions metodològiques, i també pràctiques han estat imprescindibles per a que aquest treball prengués forma de manera efectiva. Sense aquest suport constant i decidit la nostra tasca hauria esdevingut molt més feixuga i dificultosa.

La col.laboració de moltes altres persones, en un moment o altre del procés de gestació d'aquest treball, ha estat també fonamental. En aquest sentit, volem agrair molt especialment a na Conxita Ferrer per llur intervenció activa i duradora, amb consells i realitzacions pràctiques de molta importància des del primer moment. També a en Xabier Cela, per la seva característica disposició habitual, moltes vegades duta a la pràctica, per a ajudar en tot moment.

Tot el grup de persones que participen directament en les excavacions arqueològiques del poblat ibèric d'Alorda Park han estat una altra peça clau en l'esdevenir d'aquest treball, agraint principalment les enormes facilitats de que hem gaudit en tot allò que fa referència a la disposició dels materials objecte d'estudi, així com a la informació arqueològica que el jaciment ha estat proporcionant dia a dia. Ens referim concretament als companys i amics Jordi Morer, Ramon Bruguera, Josep Pou i el Dr. Joan Santacana.

Agrair també als col.legues del Departament de Preh°, Història Antiga i Arqueologia, llur dedicació puntual i efectiva sobre aspectes o problemàtiques de caire molt divers que han

anat sorgint en el decurs de l'elaboració del treball que tot seguit presentem. Gràcies, doncs, a Carme Belarte, Jordi Hernández, Jaume Noguera, Jordi Principal i Miquel Àngel Pintanel.

Finalment, agrair a en Ramon Àlvarez els seus valuosos consells i detallades explicacions sobre tot el que fa al dibuix dels materials, tot i que, ni de bon tros, com és evident, hem assumit plenament llurs ensenyaments en aquest sentit.

ÍNDEX.

1. INTRODUCCIÓ. 1

1.1. Objectius. 1

1.2. Pla de treball. 2

1.3. El jaciment. 3

2. ELS MATERIALS: TIPOLOGIA I DADES ESTADÍSTIQUES PARCIALS. 6

2.1. ÀMFORES PÚNICO-EBUSITANES. 6

2.1.1. Introducció. 6

2.1.2.Tipus apareguts. 6

2.1.2.1. - T.1.3.2.3. (PE 13). 7

2.1.2.2. - T.8.1.1.1. (PE 14). 8

2.1.2.3. - T.8.1.2.1. (PE 15). 9

2.1.2.4. - T.8.1.3.1. (PE 16). 10

2.1.2.5. - PE 24. 11

2.1.3.- Estudi estadístic. 12

2.2. ÀMFORES PÚNIQUES CENTRE-MEDITERRÀNIES 16

2.2.1. Introducció. 16

2.2.2. Tipus apareguts. 16

2.2.2.1. - T.2.2.1.2. 18

2.2.2.2. - T.4.2.1.5. 19

2.2.2.3. - T.5.2.3.1. 19

2.2.2.4. - T.5.2.3.2. 22

2.2.2.5. - T.7.2.1.1. 23

2.2.2.6. - T.6.1.2.1. 27

2.2.2.7. - T.13.1.1.3. o T.13.1.2.1. 29

2.2.2.8. Tipus tripolità antic. 30

2.2.3. Altres questions: grafits i pintura. 32

2.2.4. Estudi estadístic. 33

2.3. ÀMFORES FENICIO-PÚNIQUES DEL CERCLE DE L'ESTRET DE GIBRALTAR. 38

2.3.1. Introducció. 38

2.3.2. Tipus apareguts. 39

2.3.2.1 - T.10.1.2.1. 40

2.3.2.2. - T.8.1.1.2. 41

2.3.2.3. - T.12.1.1.2. 43

2.3.3. Estudi estadístic. 44

2.4. ÀMFORES GREGUES. 47

2.4.1. Introducció. 47

2.4.2. Produccions aparegudes. 48

2.4.2.1. - Àmfora corintia. 48

2.4.2.2. - Àmfora de Cos. 50

2.5. ÀMFORES GREGUES D'OCCIDENT: MAGNA GRÈCIA. 52

2.5.1. Introducció. 52

2.5.2. Produccions aparegudes. 53

2.5.2.1 - Sèrie 1: Àmfora de tipus joni. 53

2.5.2.2 - Sèrie 2: Àmfora proto-greco-itàlica. 55

2.6. ÀMFORA GREGA DE PROCEDÈNCIA INDETERMINADA 56

2.6.1. Introducció 56

2.6.2. Materials apareguts 56

2.6.3. Estudi estadístic. 60

2.7. ÀMFORES GREGUES D'OCCIDENT: MASSALIA. 64

2.7.1. Introducció. 64

2.7.2. Tipus apareguts. 64

2.7.2.1. - Tipus vora 3. 65
2.7.2.2. - Tipus vora 3/5. 66
2.7.2.3. - Tipus vora 4. 67
2.7.2.4. - Tipus vora 7. 67
2.7.2.5. - Tipus vora 8. 68
2.7.2.6. - Tipus vora 9. 69
2.7.2.7. - Tipus vora 11. 70
2.7.3. Estudi estadístic. 71
2.8. ÀMFORES GRECO-ITÀLIQUES. 75
2.8.1. Introducció. 75
2.8.2. Tipus apareguts. 79
2.8.2.1. - Vores grup 1. 81
2.8.2.2. - Vores grup 2. 81
2.8.2.3. - Vores grup 3. 83
2.8.2.4. - Vores grup 4. 83
2.8.3. Estudi estadístic. 84
2.9. ÀMFORES DE PRODUCCIÓ INDETERMINADA 87
2.10. TAPADORES D'ÀMFORA 87
2.11. ÀMFORES D'IMITACIÓ PÚNICO-EBUSITANA 89
2.11.1. Introducció. 89
2.11.2. Tipus apareguts. 90
2.11.2.1. - Imitació tipus T.8.1.1.1. 90
2.11.3.Estudi estadístic. 93
2.12. CERÀMICA COMUNA PÚNICO-EBUSITANA 95
2.12.1. Introducció. 95
2.12.2. Tipus apareguts. 95
2.12.2.1. - Hidria AE-20/ II-23. 96
2.12.2.2. - Ebusus 70 97

2.12.2.3. - Olpe Ebusus 23B. 97

2.12.2.4. - Bols. 98

2.12.2.5. - Ebusus 76 0 77?. 99

2.13. - MORTERS EBUSITANS 100

2.13.1. Introducció. 100

2.13.2. Tipus apareguts. 101

2.13.2.1. Morter tipus 1 o antic. 102

2.13.2.2. Morter tipus 2 o AE-20/I-167. 103

2.13.2.3. Morter tipus 3. 104

2.13.3. Estudi estadístic 105

2.14 - CERÀMICA COMUNA PÚNICA CENTRO-MEDITERRÀNIA 108

2.14.1. Introducció. 108

2.14.2. Tipus apareguts. 109

2.14.2.1. Lancel 521 109

2.14.2.2. Lancel 521D 110

2.14.2.3. Morters. 110

2.14.2.3.1. Grup 1 (morters tipus Lancel 131). 111

2.14.2.3.2. Grup 2 (morters tardans). 111

2.14.2.3.3. Grup 3 (morers de tipologia diversa). 111

2.14.2.4. Ceràmica de cuina de tipus mediterrani. 112

2.14.2.4.1. *Chytrai.* 113

2.14.2.4.2. *Caccabai* 113

2.14.2.4.3. *Lopades.* 114

2.14.2.4.4. Tapadores. 115

2.14.3. Estudi estadístic. 116

2.15. CERÀMICA COMUNA MASSALIOTA. 118

2.15.1. Introducció. 118

2.15.2. Tipus apareguts. 118

2.15.2.1. - Morters. 118

2.15.3. Estudi estadístic. 119

2.16. - CERÀMICA COMUNA ITÀLICA. 120

3. QUANTIFICACIÓ I ESTUDI ESTADÍSTIC COMPARAT. 121

3.1. METODOLOGIA I PRÀCTICA DE LA QUANTIFICACIÓ. 121

3.2. SISTEMES DE QUANTIFICACIÓ. 122

3.3. GRÀFIQUES DE PROPORCIONS. 125

3.3.1. Amfores d'importació. 125

3.3.2. Ceràmiques comunes d'importació. 125

3.3.3. Amfores d'importació/Amfores locals. 126

4. CONSIDERACIONS FINALS. 128

BIBLIOGRAFIA. 144

CATÀLEG TÈCNIC. 156

ÍNDEX DE LÀMINES. 175

LÀMINES. 177

1. INTRODUCCIÓ.

1.1. OBJECTIUS

L'objecte d'estudi d'aquest treball són les àmfores i ceràmiques comunes d'importació recuperades en el poblat ibèric d'Alorda Park (Calafell, Baix Penedès). És a dir, tots aquells materials ceràmics d'importació amb l'excepció de la vaixella.

Precisament aquests elements de vaixella, possiblement a causa de llur més fàcil identificació i llurs qualitats tècniques i estètiques han merescut, tradicionalment, una consideració més acurada i freqüent en el marc de la investigació d'aquest segle. Molt sovint, fins i tot en treballs relativament recents, les produccions amfòriques o de ceràmiques comunes eren molt poc tingudes en compte. També, les monografies o estudis especialitzats sobre els esmentats elements de vaixella han estat, en general, molt més freqüents i recurrents que els que afecten a recipients amfòrics o ceràmiques comunes.

En el decurs dels darrers anys, però, el panorama ha canviat substancialment, tot i que la situació globalment és encara deficitària en comparació amb la consideració rebuda pels elements de vaixella. Una constatació fonamental ha estat el motor, sens dubte, d'aquesta millora. Es tracta de l'evidència que la vaixella conformava un carregament eminentment secundari en els vaixells de transport, ocupant els espais lliures deixats per la mercaderia principal, és a dir, les àmfores. Així, el fenòmen comercial no pot entendre's en tota la seva complexitat si no s'estudien amb detall aquestes darreres categories ceràmiques, tant des de llurs centres productors com en els centres receptors, com és el nostre cas. Aquest raonament justifica suficientment, en el nostre parer, l'elaboració del treball que presentem tot seguit.

1.2. PLA DE TREBALL

El treball, a banda de les consideracions finals, ha estat dividit en dos blocs principals. El primer (capítol 2) se centra en l'anàlisi tipològica del diferents exemplars agrupats per produccions. Cadascuna d'aquestes produccions constitueix un apartat individualitzat dins del qual hem repetit sempre un mateix esquema que desgranem a continuació. Després d'una breu introducció, pensada, bàsicament, per justificar la classificació de referència emprada en cada cas, facilitem una enumeració concisa dels tipus apareguts. Tot seguit, procedim a l'estudi pormenoritzat de cadascun dels tipus; aquest estudi s'articula a partir dels següents punts: 1.- nombre d'individus i procedència estratigràfica, i, conseqüentment, atribució cronològica, 2.- qüestions morfològiques: pertinença a una o altra variant, particularitats morfològiques, justificació de l'adscripció tipològica, etc., i 3.- Difusió del tipus en qüestió, centrada bàsicament en llur documentació en els diferents jaciments de Catalunya.

Finalment, per a cada producció o categoria, facilitem la seva proporció respecte la resta de produccions importades comparables - àmfores o ceràmiques comunes per separat -, primer global i després per fases, sempre en dues modalitats de comptatge: total de fragments i individus sense ponderació per u (Veure *infra* capítol 3). D'aquesta manera, l'apartat de les diferents produccions o categories constitueix un tot per ell mateix, amb les dades tipològiques i les dades estadístiques parcials.

El segon bloc (capítol 3) està integrament dedicat a les qüestions de quantificació dels materials, als criteris que han regit aquesta quantificació, i a l'establiment de comparacions estadístiques entre diferents elements, en concret, àmfores importades entre elles, ceràmiques comunes entre elles i àmfores locals *versus* àmfores importades.

Una part important del treball, fora del que constitueix propiament el text, és el catàleg final, en el qual es proporcionen una sèrie de dades bàsiques de cadascun dels exemplars

presentats. Per una banda, amb aquest annex es vol facilitar el maneig del treball i, en concret, de la seva part gràfica. Per una altra banda, s'ofereix una descripció de les pastes ceràmiques, únicament en aquells casos en què ho hem considerat necessari o convenient. És a dir, per aquelles produccions on les pastes són prou conegudes i característiques, per exemple, les àmfores ebusitanes o les massaliotes, hem cregut innecessari i òbviament reiteratiu la descripció sistemàtica de llurs pastes i ens hem adreçat a aquells altres treballs que les defineixen i caracteritzen convenientment. En canvi, pel que fa a d'altres produccions o categories en què aquests aspectes no es coneixen prou bé o es caracteritzen per llur diversitat, per exemple, les àmfores gregues no massaliotes o les àmfores greco-itàliques, s'ha procedit a una descripció de pastes per a cada exemplar.

Els criteris d'aquestes descripcions són els següents: es tracta d'una descripció no interpretativa *a priori*, és a dir, no parlem de partícules calcàries o micàcies, sinó de partícules blanques o partícules brillants daurades. També, els adjectius emprats són sempre relatius: parlarem d'unes partícules predominants i unes altres esporàdiques per fer referència de les més i menys abundoses respectivament, sense precisar-ne més.

1.3. EL JACIMENT

El poblat ibèric d'Alorda Park es troba situat en el terme municipal de Calafell, comarca del Baix Penedès, en una petita elevació a tocar de la costa, en el territori del que històricament es coneix com Cessetània o Cossetània (làm. 1).

Han estat realitzades, en aquests moments, més de 10 campanyes d'excavació des del 1983 en què es varen iniciar les intervencions fins aquest mateix any 1995, en què ja hi ha una nova campanya en curs. El present treball inclou els materials recuperats al jaciment de la primera campanya fins a les darreres de 1994 (on fou excavat, per exemple, un pou, amb un conjunt de materials d'importació força interessants).

La bibliografia sobre diferents aspectes relacionats amb el poblat ibèric d'Alorda Park és àmplia i diversa (veure, fonamentalment, el més recentment publicat de POU, SANMARTÍ i SANTACANA 1994 on hi ha un llistat quasi exhaustiu de les publicacions precedents), i inclou una monografia dels treballs duts a terme entre els anys 1983 i 1989 (SANMARTÍ i SANTACANA 1992). És per aquesta raó que no entrarem en detalls, de manera que només facilitarem allò que creiem totalment necessari per al correcte desenvolupament de l'objecte principal d'aquest treball. Ens referim a una definició de les diferents fases ocupacionals documentades en el jaciment, amb llurs respectius límits cronològics, aspecte que concretem tot seguit:

Fase AL.P. I: Fases fundacionals del jaciment, equivalent a l'anomenat Periode Ibèric Antic. Els nivells d'aquesta fase es relacionen, fonamentalment, amb les estructures defensives del poblat, documentant-ne de força potents a la cara externa de les muralles. També es localitza en els nivells inferiors d'alguns sectors i estances de l'interior del recinte (làm. 2). Cronològicament, s'inicia, versemblantment, en un moment indeterminat del segle VI a.C. i inclou tota la centúria següent, és a dir, el segle V a.C.

Fase AL.P. II: Es correspon, *grosso modo*, amb la totalitat del segle IV a.C. Molt a principis d'aquesta fase (entorn 400 a.C. o lleugerament entrat el segle IV a.C.) es constata una important activitat constructiva en el sector occidental del jaciment (làm. 3). Darrerament, han estat localitzat importants conjunts ceràmics del final d'aquesta fase com a reompliment d'un fossat localitzat fora muralles i un pou de més de deu metres de fondària, retallat a la roca, situat a l'interior del recinte AD/BT.

Fase AL.P. III: Es tracta de la fase més ben documentada del jaciment i correspon al moment final de l'existència del poblat ibèric. És a dir, el jaciment coneix ocupacions humanes posteriors, fins i tot, inmediatament posteriors, però són ocupacions que no responen al que entenem per un poblat ibèric. Aquest deixa d'existir com a tal en algun moment indeterminat de la darreria del segle III a.C. o, més probablement, en els primers decennis del segle II a.C.

Aquesta constatació justifica la fixació dels límits cronològics del present treball en aquest punt, car tracta dels materials amfòrics i ceràmiques comunes del poblat ibèric d'Alorda Park.

La major part dels recintes excavats fins el moment tenen el seu final en aquesta fase (làm. 4), caracteritzada per uns potents i coherents estrats d'enderroc, tot i que, malauradament, els materials rarament es troben *in situ*. És per aquesta última raó, que hem descartat una anàlisi més detallada de la situació topogràfica dins del poblat de les troballes de les diferents produccions objecte d'estudi.

Malgrat no entrar dintre de l'interès central del treball, en alguna ocasió hem fet esment de les fases tardanes del jaciment, sobretot, a efectes de comparacions diverses, raó per la qual finalitzarem aquest apartat, fent-ne breu referència.

Fase AL.P. IV: Fase molt mal documentada que sembla correspondre's amb una ocupació de caràcter bastant residual en un moment posterior a l'abandonament global de la ciutadella (làm. 5). Es data *grosso modo* del segle II a.C.

Fase AL.P. V: Sobre les runes d'un sector del que havia estat el poblat ibèric d'Alorda Park, es basteix un edifici unitari, probablement tipus vil.la romana (làm. 6). Ocupa la segona meitat o tres últims quarts del segle I a.C.

2. - ELS MATERIALS: TIPOLOGIA I DADES ESTADÍSTIQUES PARCIALS.

2.1. - ÀMFORES PÚNICO-EBUSITANES

2.1.1. - INTRODUCCIÓ.

Les àmfores manufacturades als diferents tallers de l'Eivissa púnica des dels primers anys del segle VI a.C.fins a l'època romana imperial han constituït una de les produccions amb una difusió més vasta i massiva de la protohistòria de la Mediterrània occidental, amb especial incidència a les Illes Balears i a les costes de la Península Ibèrica, essent la ciutadella costanera de l'Alorda Park un exemple força significatiu.

L'estudi de l'evolució d'aquesta producció,amb la definició d'una sèrie de tipus i la seva cronologia, ha estat dut a terme en el decurs dels darrers quinze anys per J. Ramon. El resultat final, per ara, d'aquestes investigacions ha vist la llum en un recent treball en el que s'integren en el context de la resta de produccions amfòriques de la Mediterrània central i Occidental (RAMON 1995). D'aquesta manera, per al nostre estudi hem cregut convenient fer servir les noves nomenclatures per als diferents tipus car es tracta, com hem vist, de la classificació més recent i amb intenció globalitzadora proposada per un mateix investigador. Malgrat tot, el nom assignat a cada tipus en treballs anteriors, on foren definits (RAMON 1981 i 1991), es recorda de forma paral.lela, tant per una questió pràctica com és l'arrelament d'aquestes denominacions entre la comunitat investigadora, com per una questió que podriem dir "tècnica", com és l'absència en la nova classificació de la classe 2 de la producció púnico-ebusitana.

2.1.2. - TIPUS APAREGUTS.

Malgrat la presència segura de material amfòric ebusità pràcticament des dels primers moments d'existència de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park, fins ara no ha estat possible documentar en els nivells més antics del jaciment cap fragment de forma pertanyent a algun dels

dos primers tipus ebusitans- T.10.1.2.1. (PE 10) i T.1.3.1.2. (PE 12)-. A partir d'aquí es troben representats tots els tipus següents de la línia evolutiva, és a dir, les T.1.3.2.3. (PE 13), T.8.1.1.1. (PE 14), T.8.1.2.1. (PE 15) i T.8.1.3.1. (PE 16), a més d'una PE 24. Una altra vegada, a pesar de l'existència de fragments informes clarament ebusitans en estrats datables del segle II i fins i tot I a.C. no s'ha recuperat cap fragment amb forma atribuible al tipus T.8.1.3.2. (PE 17) o tipus posteriors.

2.1.2.1. - T.1.3.2.3. (PE 13)

Quantitat i procedència estratigràfica: El tipus d'àmfora púnico-ebusitana més vell present amb certesa a Alorda Park és el representat per un únic fragment de vora del tipus T.1.3.2.3. (PE 13). El context estratigràfic d'aquest exemplar (làm. 8, 1)- nivells inferiors del recinte D- cal situar-lo entorn el 400 a.C.,però més aviat dintre del segle IV que no pas dintre de la centúria anterior, com indicaria la presència.d'algun fragment de ceràmica àtica de vernís negre que dificilment es podria datar més enllà del 380 a.C. (SANMARTÍ i SANTACANA 1992, 28). Recordem que la cronologia proposada per aquest tipus és de segona meitat de segle Vè a.C. o, a molt estirar, principis de segle IV a.C. (RAMON 1991, 106).

Qüestions tipològiques: Amb tot, la vora en qüestió- que es correspondria a la variant nº 4 dels tipus de llavis definits per en Joan Ramon (RAMON 1995, Fig. 15)- mostra uns paral.lelismes molt acusats amb la vora d'un exemplar sencer provinent del litoral de les Illes Pitiüses (RAMON 1995, Fig. 145, 31) les característiques morfològiques del qual - allargament general del perfil del cos, 2/3 superiors de la peça força rectilinis, etc.- l'acosten clarament al tipus seguent de la línea evolutiva que caracteritza la producció amfòrica ebusitana, el T.8.1.1.1. (PE 14). A més, el grau d'inclinació del punt de contacte entre el llavi i la paret de l'espatlla respecte de l'horitzontal- variable molt definitòria per aquests primers tipus ebusitans- és, en el nostre cas, de 62 graus, situant-se, per norma general, en aquest tipus de peces entre els 58 i els 61 graus (RAMON 1991, 105).Tot plegat fa pensar en la possibilitat de què ens trobem davant d'un exemplar propi d'un estadi evolucionat dintre del tipus T.1.3.2.3. i, per

tant, amb una cronologia no gens discrepant amb el context ceràmic i estratigràfic abans esmentat.

Difusió: La difusió per ara coneguda d'aquest tipus ceràmic és força limitada, concentrant-se principalment en els costes del nordest de la Península Ibèrica. De fet, a banda del nostre exemplar, tant sols en coneixem d'altres a quatre jaciments de la costa catalana -Empúries, Torre dels Encantats, Montjuïc i Tarragona- i un de Castelló -Puig de la Nau- (RAMON 1995, Fig. 235, Mapa 15).

2.1.2.2. - T.8.1.1.1. (PE 14)

Quantitat i procedència estratigràfica: Aquest tipus es troba representat a Alorda Park, fins el moment, per un total de 14 individus, un d'ells provinent dels nivells superficials (làm 9, 3). Ara bé, de les restants 13 vores estratificades, 4 han estat documentades en estrats inequívocament datables de finals del segle III a.C. (làm 8, 2 3 5 i 6), sovint directament associades a exemplars del tipus ebusità propi d'aquest moment, el T.8.1.3.1. (PE 16). La resta - un total de 9- prové d'unitats estratigràfiques clarament situables dintre del segle IV a.C., època de producció d'aquest tipus (RAMON 1995, 222). És significativa la presència constant d'exemplars d'aquest tipus en tots aquells conjunts d'aquesta cronologia amb un volum important de materials que, fins el moment, han aparegut al poblat, principalment els farciments del fossat (làm. 8, 11; làm. 9, 1 i 4) i del pou (làm. 8, 8 9 i 10), amb tres individus cadascun.

Qüestions tipològiques: Els llavis presenten una marcada diversitat morfològica, tot i la migradesa del conjunt, sense observar-se el predomini d'una variant sobre les altres: de fet, reprodueixen, a molt petita escala, el panorama característic dels centres de producció, on, en un mateix abocador, s'hi troben pràcticament totes les variants possibles, com és el cas dels tallers AE 36 (RAMON 1991, Fig. 24) o AE 20 (RAMON 1991, Figs. 52 i 53) del sector industrial de la ciutat d'Eivissa.

Difusió: El salt qualitatiu i quantitatiu pel que fa a la difusió d'aquest tipus és bastant espectacular, documentant-se al llarg de tot el món ibèric costaner, des d'Empúries i Ullastret fins a Puerto de Mazarrón (sudest peninsular) com a límits septrentional i meridional (RAMON 1995, Fig. 275, Mapa 95), respectivament. S'observa, això si, una significativa concentració en els jaciments catalans - un total de 18-, en aquest cas, no exclusivament costaners, com demostra la seva presència al poblat ibèric del Molí de l'Espígol de Lleida (CURA i SANMARTÍ 1986-1989).

2.1.2.3. - T.8.1.2.1. (PE 15)

Quantitat i procedència estratigràfica: El nombre d'individus atribuibles a aquest tipus variarà entre 6 o 7 segons la interpretació que estimem per a la vora nº 6 de la làmina 9 - la seva orientació i un petit ressalt sota el llavi li donen un caràcter peculiar i introdueixen el dubte de si no es tractaria del llavi d'alguna peça de ceràmica comuna tipus gerra-. Dels 6 exemplars segurs, a banda d'un procedent dels nivells superficials (làm 9, 9), els altres 5 provenen de nivells ben datats de finals del segle III o principis de segle II a.C., de manera que s'aparten lleugerament de la cronologia de producció proposada per aquest tipus entorn ple segle III a.C. (RAMON 1995, 223). Aquest fet s'ha de posar, sens dubte, en relació amb la manca de nivells arqueològics datables d'aquest moment, com a conseqüència de la particular dinàmica ocupacional del jaciment, de la qual ja hem fet esment en el capítol anterior.

Qüestions tipològiques: Amb totes les reserves que comporta la dificultat general de reconeixement de les peces pertanyents a aquest tipus exclusivament a partir de les vores, creiem possible distingir, a partir del grau d'inclinació dels colls respecte de l'horitzontal, un grup de dues vores (làm. 9, 7 i 8) que podrien correspondre a variants antigues d'aquest tipus, morfològicament més properes a les T.8.1.1.1., mentre que la resta (làm 9, 5 9 10 i 11) apunten uns colls més cilíndrics a la manera de les T.8.1.3.1.

Difusió: L'augment quantitatiu i qualitatiu evidenciat per les T.8.1.1.1. no té continuïtat en les T.8.1.2.1., que tant sols es documenten a una mitja dotzena més de jaciments

catalans (Empúries, Ullastret, Torre dels Encantats, Mas Boscà, Can Massaller i Molí de l'Espígol) i algun del País Valencià (Tossal de Manises) (RAMON 1995, Fig. 276, Mapa 97). Veiem doncs que es reprodueix a escala regional el mateix fenòmen de reducció de la seva presència que a petita escala observem en el propi jaciment d'Alorda Park.

2.1.2.4. - T.8.1.3.1. (PE 16)

Quantitat i procedència estratigràfica: El tipus T.8.1.3.1. és, amb diferència, el més ampliament representat en el nostre jaciment i també l'últim dels tipus púnico-ebusitans documentat, car no ha aparegut fins el moment cap fragment de vora del tipus següent, el T.8.1.3.2. (PE 17), ni tan sols en els nivells superficials. En total coneixem fins el moment 23 vores d'aquest tipus (làms. 10 a 13), 6 d'elles superficials i la resta - 17- provinents dels nivells d'enderroc dels diversos àmbits en el moment final d'existència de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park com a tal, situable a la darreria del segle III a.C. o inici del segle II a.C., cronologia que es correspon a la perfecció amb el moment de producció d'aquest tipus ebusità (RAMON 1995, 223). Molt versemblantment a aquest mateix tipus pertanyen els set exemplars de fons d'àmfora ebusitana documentats al nostre jaciment (làm. 13, 6 a 12), tots ells provinents dels mateixos estrats d'abandó datables entorn el 200 a.C.

Qüestions tipològiques: Una altra vegada, observem una àmplia variabilitat morfològica pel que respecte als llavis, amb seccions més arrodonides o més triangulars, amb solcs a l'arrencament del llavi o sense, etc., fenòmen, com ja hem comentat, perfectament documentat en els mateixos centres productors. Cal remarcar, però, l'existència de dos exemplars amb una acanaladura o esglaó a la cara superior del llavi (làm. 12, 9; làm. 13, 4), variant considerada força excepcional en els esmentats llocs de producció eivissencs. També cal indicar la presència de dos individus més, tots dos dels estrats superficials (làm. 11, 3; làm. 12, 2) amb llavis força alts i allargats que apunten cap el tipus posterior T.8.1.3.2., essent probablement els exemplars temporalent més avançats documentats al jaciment d'Alorda Park. Finalment, hem d'assenyalar que la peça de la làmina 10 constitueix un dels exemplars més

complets que fins ara s'han exhumat en els diferents jaciments ibèrics catalans, ja que ha estat possible reconstruir quasi 50 cm. de la part superior.

Difusió: És la més àmplia de tots els tipus ebusitans, anteriors i posteriors, ja que apareix constantment en tots aquells jaciments excavats - sobretot catalans, però també de la costa del País Valencià - amb nivells d'últim quart del segle III a.C., pràcticament sense excepció, i també sovint en jaciments tant sols coneguts en superfície. Pel nord, i per primera vegada, es documenten a algun jaciment ibèric de les costes del golf de Lleó, com és el cas d'Ensérune, arribant pel sud a les costes d'Almeria, concretament a Villaricos com a fita meridional (RAMON 1995, Fig. 276, Mapa 98).

2.1.2.5. - PE 24.

Quantitat i procedència estratigràfica: Es tracta d'un únic exemplar representat per un petit fragment de vora (làm 13, 5), malauradament trobat en els nivells superficials del jaciment. La seva cronologia de producció entorn el primer quart del segle II a.C. (RAMON 1991, 119) encaixa bé, però, amb la datació estimada per a l'abandonament de la major part de les vivendes del poblat ibèric d'Alorda Park.

Qüestions tipològiques: Variant de llavi sense motllures, esvelt, amb un exvasament màxim alt (3 cm.) i una inclinació de la cara externa del llavi respecte de l'horitzontal relativament poc acusada (43 graus).

Difusió: Fora dels jaciments de la pròpia Eivissa i alguns de Menorca i Mallorca (especialment Na Guardis) la troballa de peces d'aquest tipus és força excepcional. De fet, a banda del nostre exemplar, tant sols en coneixem un altre a l'interior d'una sitja ibèrica aïllada de Ca l'Amell (Sitges, Garraf), amb una cronologia poc precisable entorn el 200 a.C., possiblement més aviat dintre del segle II a.C. (MIRÓ I ALAIX 1994, làm. 4, 6) i un parell de possibles fragments de nansa del poblat ibèric del Turó del Vent de Llinars del Vallès (LÓPEZ, ROVIRA i SANMARTÍ-GREGO 1982, fig. 38, 5 i 7).

2.1.3. - ESTUDI ESTADÍSTIC.

En termes numèrics bruts, l'àmfora de producció ebusitana constitueix el 44,08 % del total de fragments d'àmfores d'importació recuperats al jaciment d'Alorda Park (N.Mx.I). La proporció es redueix considerablament (29,68 %) si atenem únicament als fragments de formes definidores de tipus- principalment les vores-, és a dir, al nombre tipològic d'individus (N.T.I) (fig. 1). El coeficient de fragmentació estimable seria, en aquest cas, d'un 0,026.

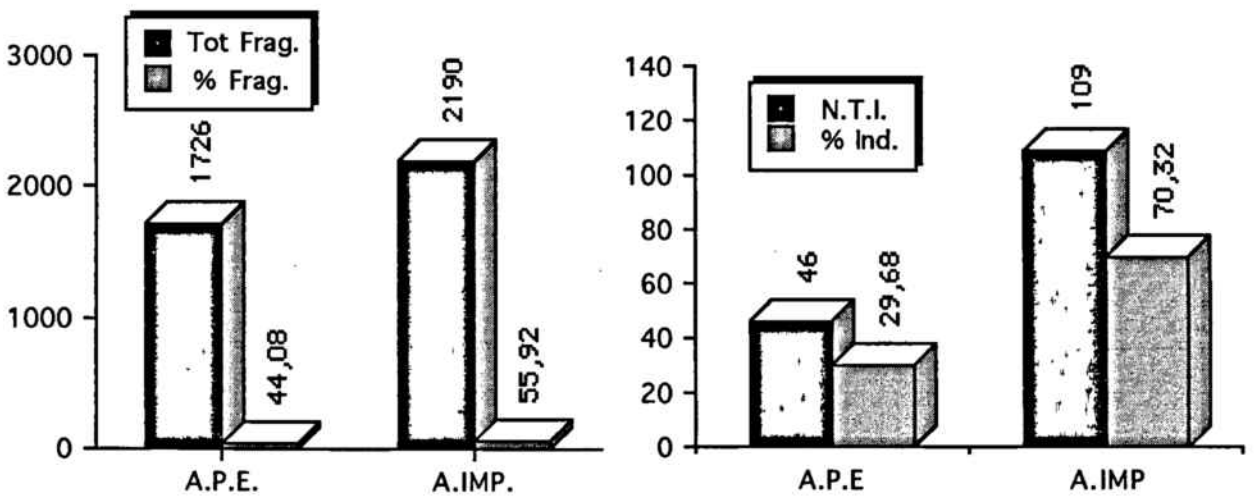

FIG. 1

L'anàlisi comparativa entre el diferents tipus d'aquesta producció ens mostra un predomini clar del tipus propi de final del segle III a.C. i inici del II a.C., el T.8.1.3.1. (50 %), amb una destacable incidència també de les T.8.1.1.1. (30,4%) datables aquestes dintre del segle IV a.C. (fig. 2).

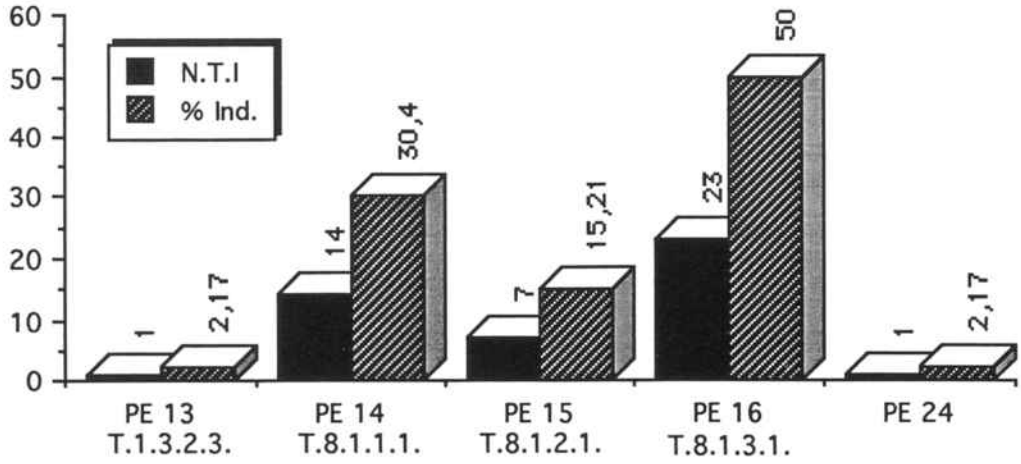

FIG. 2

Com veiem, la correspondència entre aquestes darreres dades i la realitat estratigràfica i ocupacional del jaciment objecte d'estudi és total. És per aquesta raó que la incidència relativa de cada tipus en cada periode històric caldrà estimar-la en base a una anàlisi pormenoritzada per fases, tant dels individus (fig. 3) com del total de fragments (fig. 4).

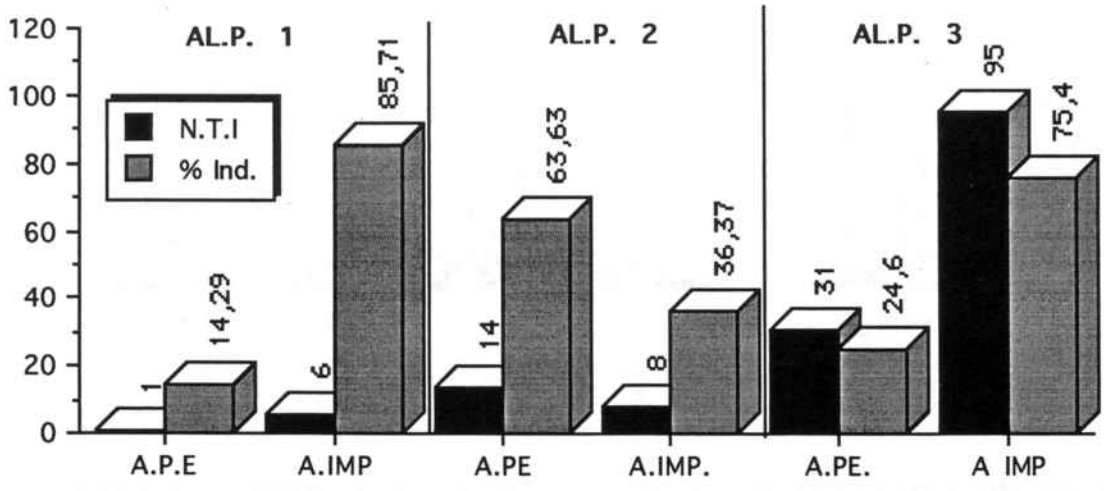

FIG. 3

En primer lloc, pel que fa al percentatge d'àmfora púnico-ebusitana de la fase més antiga del poblat, observem una gran diferència entre la gràfica basada en el nombre mínim d'individus (14,3%) i la del total de fragments (47,5%). En el nostre parer, per aquest cas concret cal suposar una més correcta aproximació a la realitat per a les estimacions obtingudes del nombre total de fragments donada l'extrema migradesa de fragments amb forma procedents

dels nivells dels segles VIè o Vè a.C.- en total set, dels quals només quatre tenen contexte estratigràfic-.

Les diferències no són tant substancials en els resultats obtinguts per a les fases AL.P. 2 i AL.P. 3, sempre amb una tendència a augmentar quan es tracta del nombre total de fragments. A més, aquesta tendència a l'alça, del 63,6% d'individus al 80,8% de fragments de la fase AL.P. 2 i del 24,6% d'individus al 41,2% de fragments de la fase posterior, mostra un comportament força constant, amb una variació de 17,2 i 16,6 punts respectivament. Això ens fa pensar en la validesa estadística tant d'unes xifres com de les altres. De fet, tant en un cas com en l'altre, el que resulta obvi és el fet que respecte el conjunt de produccions amfòriques importades, les ebusitanes constitueixen un factor abrumadorament predominant en el segle IV a.C., mentre que en el segle III a.C. aquest predomini no és tan acusat.

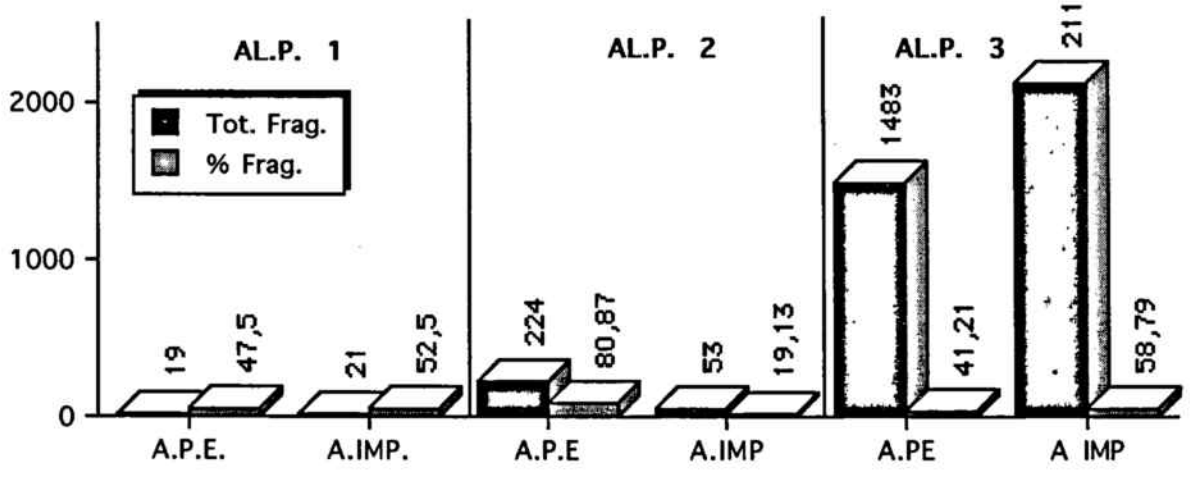

FIG. 4

Finalment, respecte el volum "real" del comerç ebusità en base a allò que se'ns ha conservat, el total de 46 individus fins el moment documentats repartits en els aproximadament 250 anys que abasten els tipus estudiats- des dels volts de mitjan segle Vè a.C. de les T.1.3.2.3., com a fita superior, i començament del segle II a.C. de les T.8.1.3.1., com a límit inferior- donen una relació de quasi una àmfora (0,92) cada cinc anys. Aquesta mateixa operació ara realitzada per fases dóna com a resultats que durant el segle IV a.C. la relació és d'aproximadament una àmfora cada set anys (0,7 cada 5 anys) mentre que al llarg del segle III

a.C. i els primers anys de la centúria següent (incloent les T.8.1.2.1. i T.8.1.3.1.) teòricament arribaria una àmfora cada 3,5 anys (1,41 cada 5 anys).

La combinació d'ambdues aproximacions ens proporciona un panorama força diferent en cada fase.Les dades són sens dubte poc explícites per als primers segles d'ocupació del poblat, aquells que conformen l'anomenat període Ibèric Antic. Dintre d'un marc general d'escassetat de materials d'importació, la xifra del 47,5 % del material amfòric importat sembla apuntar cap a un predomini matiner del material de procedència ebusitana, tot i que segurament en el context d'un volum global d'importacions molt baix. Aquest predomini assoleix unes dimensions extraordinàries durant el segle IV a.C., constituint entorn les 3/4 parts del material amfòric importat.

En el decurs del segle III a.C. aquesta situació no sembla canviar radicalment, amb prop del 64% del total de fragments d'àmfores importades provinents dels pocs nivells datables amb força probabilitat dintre dels tres primers quarts d'aquesta centúria. Observem, però, que s'apunta un lleuger descens que podria ser significatiu i que anunciaria el que ens trobem en tots aquells conjunts datables als volts del 200 a.C. on les proporcions d'àmfora ebusitana s'han reduït considerablament. En tot cas, si bé el panorama global és d'un major repartiment, creiem poder afirmar, en base a la relació teòrica nombre d'àmfores per any, que la intensitat de l'arribada del material ebusità és bastant més forta en aquesta fase que en cap altre moment de la vida a la ciutadella ibèrica d'Alorda Park.

2.2. ÀMFORES PÚNIQUES CENTRE-MEDITERRÀNIES

2.2.1. - INTRODUCCIÓ.

La cultura material en general, i les diferents produccions amfòriques en particular, de l'anomenada àrea púnica de la Mediterrània Central presenten un seguit de característiques comunes i per tant, una entitat pròpia, que permeten la seva anàlisi conjunta sota l'esmentada denominació genèrica. Es tracta d'una àrea molt extensa que abasta les costes del Nord d'Àfrica, aproximadament des de la meitat oriental de l'actual Argelia fins a la Tripolotània líbia, i les illes de Sicília, Sardenya i Malta (RAMON 1995, 25-26). Com veiem són territoris geogràficament diversos que tenen en comú el fet de trobar-se, amb diferents intensitats, en l'òrbita de la metròpolis púnica de Cartago; i també diversos foren, amb seguretat, els tallers o centres productors amfòrics, a banda dels existents a la pròpia Cartago (RAMON 1995, 158-159), fet que fa incorrecte parlar d'àmfores cartagineses.

L'ordenació tipològica més recent i, sobretot, englobadora d'aquestes produccions és la ja esmentada classificació de J. Ramon (RAMON 1995), i és la que emprarem per a l'estudi dels nostres exemplars. L'avenç qualitatiu i pràctic que ha representat aquest treball es fa evident si hom compara alguns intents també recents de presentar de manera coherent les diferents produccions i tipus centromediterranis en base a diverses classificacions de referència preexistents, unes generals però força envellides, d'altres regionals i fins i tot locals, etc. (ADROHER 1993, 78-82).

2.2.2. - TIPUS APAREGUTS.

Hi ha documentada l'existència, molt excepcional, d'uns pocs fragments (en total sis) procedents de nivells datables com a mínim del segle Vè a.C., i fins i tot, dintre del segle VI a.C.- fase AL.P. I- (per exemple, de les U.E. 6032 o 6053, nivells inferiors de la torre YZ, amb seguretat una de les estructures, amb bona part de l'aparell defensiu conservat,

fundacionals de la ciutadella). D'aquests tant sols hi ha un element de forma; en concret, ens referim a un petit fragment de nansa de secció triangular (làm. 25, 2), òbviament de difícil classificació. Així doncs, els tipus perfectament identificables més antics fins ara documentats en el poblat ibèric d'Alorda Park són el T.2.2.1.2. i el T.4.2.1.5., ambdós propis del segle IV a.C. Recordem que peces d'aquests dos tipus (més algun exemplar de T.7.1.2.1.) constitueixen els exemplars centremediterranis recuperats dintre del carregament del derelicte del Sec de la badia de Palma (Mallorca) datat entre el segon i el tercer quart del segle IV a.C. (ARRIBAS, TRIAS, CERDÀ i DE HOZ 1987).

De nivells amb seguretat datables del segle IV a.C., en concret els estrats inferiors de colmatació del fossat, procedeix un exemplar de la base d'una àmfora centro-mediterrània (làm. 24, 2),.l'atribució de la qual a un tipus o altre ens resulta problemàtica. D'entrada semblaria possible la seva pertinença a alguna peça del tipus T.4.2.1.5., car, si bé no solen presentar marques de torn, en el nostre cas aquestes són molt incipients. Malgrat tot, l'existència de botó com a tancament de la peça també es documenta a tipus d'altres sèries igualment datables en el segle IV a.C., com ara el T.7.1.2.1. (RAMON 1995, 205).

Dintre del quadre evolutiu de les diferents produccions i tipus centremediterranis, el T.2.2.1.2 i el T.4.2.1.5. constitueixen els precedents tipològics directes dels tipus propis del segle III a.C., sobretot de la seva segona meitat, en concret de les T.7.2.1.1. i T.5.2.3.1.-T.5.2.3.2. respectivament (antigues Mañá C1 i Mañá D, també en aquest ordre), totes elles àmpliament representades a l'Alorda Park (RAMON 1995, fig. 139 i 140). A banda de diversos exemplars dels tipus esmentats, en coneixem d'altres pertanyents a altres tipus també de la darreria del segle III a.C, però no tan comuns, com ara el T.6.1.2.1., el T.13.1.1.3. o T.13.1.2.1. i el Tripolità Antic.

Encara que fora dels límits cronològics d'aquest treball, farem esment, pel seu evident interès, de la presència d'una sèrie d'exemplars de tipus tots ells datables dintre de la primera meitat del segle II a.C. En concret, es tracta d'una vora del tipus T.7.3.1.1. (làm. 22, 1), dues

més d'aquest mateix tipus T.7.3.1.1. o més probablement del T.7.4.2.1. (làm. 22, 2 i 3), i un darrer exemplar del tipus T.7.4.3.1. (làm. 22, 4), aquest lleugerament més tardà que els anteriors. Totes aquestes peces provenen dels nivells superficials excepte la vora T.7.3.1.1., que procedeix d'un dels escassos nivells de segle II a.C. de tot el jaciment. Finalment, en els estrats datables del segle I a.C. es continua detectant la presència de material amfòric de procedència clarament centre-mediterrània, molt probablement àmfores de la Tripolitània, sense poder precisar-ne més. Dintre d'aquest grup d'àmfores tardanes tripolitanes caldria considerar, tal vegada, un fragment de base, també dels estrats de superfície, amb una lleu motllura a tocar de la punta i un motiu incís en forma de doble v (làm. 22, 5).

2.2.2.1. - T.2.2.1.2.

Quantitat i procedència estratigràfica: D'aquest tipus amb una cronologia de producció entre finals del segle Vè a.C. i segon terç del segle IV a.C. tant sols disposem d'un petit fragment de vora, malauradament procedent de nivells superficials (làm.21, 3).

Qüestions tipològiques: Els llavis d'aquest tipus poden presentar diverses variants, fet que podria respondre a la probable existència de més d'un centre de producció; en concret, a banda d'una producció d'aquest tipus segura a la zona de l'actual Tunísia, entorn Cartago, la zona de Sicília occidental i l'illa de Malta també podrien haver-ne produït contemporàniament (RAMON 1995, 179). El nostre exemplar presenta uns paral.lelismes molt acusats amb una de les peces del derelicte del Sec (RAMON 1995, fig. 153, 85), amb la cara externa del llavi amb tendència rectilínia i la cara inferior en forma de essa.

Difusió: És molt reduïda, com de fet fins ara es documenta per a tots els tipus centro-mediterranis anteriors al segle III a.C. A part de les troballes dintre de les probables àrees productores ja esmentades, tant sols es localitzen d'altres exemplars a Eivissa (Puig des Molins), els del derelicte del Sec a les Balears i, pel que fa a la Península Ibèrica, a Empúries i al Puig Castellet de Lloret, fins ara únic jaciment ibèric on es coneixia la presència d'aquest tipus (RAMON 1995, fig. 241, mapa 27).

2.2.2.2. - T.4.2.1.5.

Quantitat i procedència estratigràfica: Com en el tipus anterior, es tracta d'un sol fragment de llavi i inici del cos també provinent dels nivells superficials (làm 21, 4), de manera que no és possible realitzar cap precisió cronològica en base al context estratigràfic, més enllà de la seva cronologia de producció centrada en el segle IV a.C. però amb extensions d'algunes variants fins a mitjan segle III a.C.

Qüestions tipològiques: Els paral.lels tipològics més propers al nostre exemplar els tornem a trobar en les peces provinents del naufragi del Sec, i en general en aquelles vores menys allargades, estretes i sense cap mena d'acanaladures; aquests són els trets que caracteritzen les variants més antigues del T.4.2.1.5., aquelles que tenen un moment àlgid durant el segon i el tercer quart del segle IV a.C. (RAMON 1995, 189) i entre les quals creiem que cal considerar l'exemplar en qüestió. Aquest presenta com a element singular, una marcada incisió o solc a l'arrencament extern de la vora. Les variants tipològiques descrites de les vores d'aquest tipus semblen tenir, però, una significació exclusivament cronològica, car la seva producció es centralitza en els tallers púnics tunisians.

Difusió: Com en el cas anterior, ens trobem amb una difusió, pel que coneixem fins al moment, molt limitada. A més dels esmentats quatre individus del Sec, a la Península Ibèrica se'n coneixen a Empúries, com quasi sempre, i al Puig Castell de Vallgorguina i la Torre dels Encantats com a únics assentaments indígenes (RAMON 1995, fig. 249, mapa 44), als quals cal ara afegir l'exemplar del poblat de l'Alorda Park.

2.2.2.3. - T.5.2.3.1.

Quantitat i procedència estratigràfica: Fins el moment s'han localitzat un total de deu individus pertanyents a aquest tipus dels quals tres provenen dels nivells superficials (làm. 16, 4 i 5; làm. 17, 1). Els set restants procedeixen tots de contextes arqueològics anàlegs:

estrats d'enderroc i abandó dels diferents recintes i carrers (Recs. AQ, AR, AH, F, K i T i Carrer B) en la fase final d'existència del poblat com a tal, amb una datació força precisa entorn del 200 a.C (làm. 14, 1; làm. 15, 1; làm. 16, 1 a 3; làm. 17, 3). D'aquests sis, amb seguretat almenys dos varen aparéixer *in situ* de manera que ha estat possible la reconstrucció de bona part del seu perfil (en tots dos casos manca la base) (làm. 14, 1; làm. 15, 1).

Els darrers comentaris fan referència exclusivament a fragments de vores i parts superiors, assenyalant l'existència d'almenys sis exemplars de bases i segments inferiors d'àmfores molt probablement pertanyents a aquest mateix tipus (làm. 23, 1 a 3; làm. 24, 1; làm. 25, 1 i 5). Amb tot, en base al que s'ha conservat de cadascuna de les peces, no es pot descartar la seva pertinença a peces del tipus T.5.2.3.2. ja que els seus acabaments són molt similars en quasi tots els aspectes- morfologia, pastes i fins i tot mesures-(RAMON 1995, 199). Tan sols una de les bases prové dels nivells superficials (làm. 23, 3), mentre que la resta es caracteritza per un context estratigràfic i cronològic similar al ja descrit per la majoria de les vores (enderrocs dels recintes AC1, AO, AS, B i V).

En tots els casos, doncs, ens trobem amb unes datacions que coincideixen plenament amb una cronologia de producció àmpliament contrastada per aquest tipus, amb un *terminus post-quem* entre el 220/210 a.C. i un *terminus ante-quem* que no depassaria el 170 a.C. (RAMON 1995, 198).

Qüestions tipològiques: Les variants de vora d'aquest tipus són nombroses, però en tot moment enmarcables dintre d'uns trets morfològics base que es repeteixen. Entre la relativament reduïda mostra d'exemplars trobats a l'Alorda Park, aquesta varietat és prou evident: n'hi ha amb l'alçada màxima situada a l'arrencament de la vora (làm. 14, 1; làm. 17, 1) i a l'extrem de la mateixa (làm. 15, 1; làm. 16, 1; làm. 17, 2); horitzontals, ascendents o descendents, etc. Amb tot, aquestes variacions no semblen tenir cap mena de significació cronològica ni tampoc des del punt de vista de les àrees productives. Podrien reflectir, en el millor dels casos, l'activitat de tallers diferents, dintre, però, d'una mateixa zona de producció;

en concret, per aquest tipus hi ha força indicis que fan pensar en una producció centralitzada en la pròpia àrea metropolitana de Cartago i possiblement d'altres tallers situats en localitats tunisianes properes (RAMON 1995, 259). Però podria també reflectir la mà de diferents artesans dintre d'un mateix taller o centre productiu.

Per altra banda, les dues peces trobades *in situ* permeten analitzar qüestions relatives al perfil global de la peça; així veiem que mentre una presenta un cos amb una tendència cilíndrica més perfecta (làm. 14, 1), a l'altra observem un lleuger bombament a la part central (làm. 15, 1). Les altures conservades en ambdues peces són similars, 110 i 107 cm. respectivament, assolint els exemplars sencers d'aquest tipus una alçada màxima entorn els 140 cm. Finalment, resta comentar el lleuger però evident desplaçament del cos respecte de la vertical de la peça de la làmina 14, producte sens dubte d'un error en la seva manufactura o en el moment de la cocció. Errades d'aquesta a altres menes són relativament freqüents en peces d'aquest tipus i reflecteixen l'òbvia dificultat que suposava, fins i tot per a mans expertes i especialitzades, l'elaboració, en les diferents etapes del procés, d'exemplars amb la singularitat morfològica i mètrica pròpia de les T.5.2.3.1. i similars.

Difusió: Sens dubte, es tracta d'un dels tipus amfòrics centre-mediterranis amb una difusió més àmplia, tant en quantitat com en qualitat. En aquest darrer sentit, cal assenyalar la seva presència als altres tres nuclis principals de producció i exportació de materials amfòrics de la Mediterrània occidental: l'illa d'Eivissa i l'àrea de Cadis, dins l'àmbit púnic, i la Massàlia grega. Aquests dos últims centres, Cadis i Marsella, representen les fites meridional i septentrional de la difusió d'aquest tipus per les costes de la Península Ibèrica i el Golf de Lleó. Entre els jaciments ibèric catalans la seva documentació és generalitzada i sovint, com en el cas de l'Alorda Park, en quantitats no merament testimonials (RAMON 1995, fig. 259, Mapa 63). Pel que fa a Empúries, la seva presència és abundosa i fins i tot cèlebre, ja que l'anomenat filtre d'àmfores proper al temple d'Asclepi està format integrament amb exemplars d'aquest tipus T.5.2.3.1.

2.2.2.4. - T.5.2.3.2.

Quantitat i procedència estratigràfica: D'aquest tipus, estretament emparentat tipològicament amb l'anterior, coneixem un mínim de cinc individus, conformats per un nombre igual de vores, tres de les quals provenen dels estrats superficials (làm. 17, 4, 5 i 7). La procedència estratigràfica de les altres dues és idèntica a la dels suara comentats exemplars de T.5.2.3.1., és a dir, els abundosos i rics nivells d'enderroc de la darrera fase d'ocupació del poblat ibèric, en concret dels recintes AH (làm. 17, 6) i AS (làm. 17, 8). En aquest mateix recinte AS foren localitzats diversos fragments que han permès reconstruir poc més del terç inferior - uns 52 cm. conservats- d'una peça que creiem (veure *infra*) podria pertànyer a aquest tipus i, fins i tot, a la mateixa peça (làm. 25, 5).

Ens trobem, una vegada més, amb la característica associació dels tipus T.5.2.3.1. i T.5.2.3.2. en un context arqueològic clarament situable en la darreria del segle III a.C. o començament de la centúria següent. Així doncs, l'evidència del poblat d'Alorda Park no aporta res en relació a la possibilitat d'una anterioritat en la gènesi d'aquest tipus respecte del seu "parent" T.5.2.3.1. (RAMON 1995, 199).

Qüestions tipològiques: Com en el cas anterior, les vores presenten variacions molt lleugeres (més o menys allargades, horitzontals o lleugerament descendents, etc.) dintre d'un esquema general fàcilment identificable a efectes d'adscripció tipològica. La producció d'aquest tipus cal situar-la també en els jaciments púnics tunisians, però versemblantment en uns tallers diferents als que produïrien les T.5.2.3.1.

Les característiques morfològiques de les vores constitueixen, sens dubte, el tret clau per a l'atribució d'una peça concreta a aquest tipus. Amb tot, hi ha una altra diferència bàsica que afecta a les mesures de les peces; ens referim a la qüestió del diàmetre màxim del seu cos cilíndric. En general, els exemplars d'aquest tipus tenen un diàmetre màxim menor al de les

T.5.2.3.1., en concret, entre 2 i 5 cm. menys, que, si bé pot semblar poc, a simple vista es tradueix en un aspecte general bastant menys feixuc i voluminós. Tot això ens fa en la pertinença a aquest tipus de l'esmentat terç inferior de la làmina 25, nº 5, a pesar que les bases d'ambdós tipus són morfològicament indiferenciables.

Difusió: Si bé l'extensió territorial de la difusió de les T.5.2.3.2. és comparable a la de les T.5.2.3.1., trobant-se des des Cadis a les costes del Golf de Lleó, passant per Eivissa, el nombre total de jaciments on fins ara ha estat documentat és molt menor, i generalment també en quantitats menors dintre d'un mateix jaciment (RAMON 1995, fig. 259, mapa 64). Aquesta apreciació es constata també en el cas d'Alorda Park, essent paradigmàtica l'evidència del derelicte de Cabrera 2 a les Illes Balears (CERDÀ 1978). Aquest fenòmen podria fer pensar tal vegada en una producció a menor escala d'aquestes T.5.2.3.2. respecte de les més difoses T.5.2.3.1.

2.2.2.5. - T.7.2.1.1.

Quantitat i procedència estratigràfica: Es tracta del tipus centre-mediterrani més àmpliament representat al jaciment de l'Alorda Park. En disposem d'un total de 15 exemplars (làms. 18 i 19) de vora i coll, dels quals, en aquesta ocasió, la gran majoria (10) provenen dels nivells superficials. Les cinc vores restants (làm. 18, 1, 3 i 5; làm. 19, 6 i 7) varen aparèixer en estrats d'enderroc i abandó del darrer moment d'existència de la ciutadella ibèrica de Calafell, és a dir, l'anomenada Fase III datada entorn el 200 a.C. En estrats d'aquestes mateixes característiques foren localitzats dos exemplars de fons que, amb força probabilitat, formarien part de peces d'aquest tipus T.7.2.1.1. (làm. 24, 3 i 4), als quals cal afegir un tercer dels nivells superficials (làm. 24, 5).

La datació dels diferents elements de forma atribuibles al tipus T.7.2.1.1 de l'Alorda Park encaixa perfectament amb el moment que hom considera de major activitat pel que respecta a la difusió comercial del tipus en questió, això és, els darrers decennis del segle III a.C. i primers del II a.C. Amb tot, la cronologia de producció probablement vagi més enllà d'aquests

límits temporals, principalment pel que fa a la data inicial - primera meitat del segle III a.C.- (RAMON 1995, 206). L'escassa entitat, en quantitat i qualitat, dels nivells situables amb certitud en la primera meitat o tres primers quarts del segle III a.C. de l'Alorda Park dificulta notablement qualsevol tipus d'argumentació - ni tant sols *ex-silentio*- a favor o en contra d'aquesta hipòtesi.

Finalment, no podem deixar passar un fet sens dubte destacable i en certa mesura sorprenent: la xifra mínima de 15 individus documentats de T.7.2.1.1. Per a fer-nos una ràpida idea d'aquesta realitat encetarem una breu comparació amb les xifres obtingudes a les mateixes probables àrees productives. De diferents excavacions dintre de la mateixa Cartago (Byrsa, sector Magó i Sta. Mònica) s'han recuperat un total de 8 exemplars, quantitat comparable al total de 9 peces provinents de diferents jaciments de la Tripolitània occidental (Mellita i Sabratha). Curiosament, el jaciment que ha donat un nombre bastant superior a tots aquests és el de la colònia focea occidental d'Empúries. Així, en l'estat actual dels coneixaments, el poblat d'Alorda Park se situa en un encara més sorprenent segon lloc pel que fa al nombre de troballes d'exemplars d'aquest T.7.2.1.1.

Qüestions tipològiques: En primer lloc, tenint en compte l'excepcionalitat que suposa la quantitat d'exemplars documentats, creiem convenient plantejar-nos críticament la pertinença de tots ells al tipus T.7.2.1.1. La possibilitat alternativa seria l'adscripció d'algunes d'aquestes vores a un tipus estretament relacionat des del punt de vista morfològic com és el T.7.4.1.1. Aquesta probabilitat es veuria teòricament reforçada pel fet, certament curiós, que una respectable proporció de les peces, 10 de 15, provenen dels nivells superficials. En aquests nivells s'han localitzat la major part dels materials amfòrics d'importació datables dels segles II i I a.C. (veure *supra*), i és precisament en la primera meitat del segle II a.C. on cal situar la seva producció.

El fet diferencial tipològic de les T.7.4.1.1. respecte de les T.7.2.1.1. rau en detalls formals de les seves vores i bases; pel que fa al primer dels elements, que és el que ara ens

interessa - car és l'únic de què disposem -, les T.7.4.1.1. es caracteritzen pel seu perfil més "allargat o alt" (RAMON 1995, 209). Això mateix, traduït a mides reals, significa que les vores de T.7.4.1.1. presenten per norma general una altura entorn els 4 cm.- 0,5 cm. amunt o avall-. En aquest sentit, dels 15 exemplars objecte d'estudi, tan sols un parell amb prou feines assoleixen els 3 cm. d'alçada (làm. 18, 7; làm. 19, 6). Aquesta dada és la que ens ha dut a considerar-les totes dintre del tipus més antic T.7.2.1.1. Malgrat tot, no s'ha de descartar categòricament la pertinença d'algun dels nostres exemplars al T.7.4.1.1. tenint en compte que, en tot moment, estem tractant amb materials fragmentaris mentre que la definició dels diferents tipus s'ha fet en base a la totalitat dels elements constitutius de la peça -veure en aquest sentit la vora definidora de la variant 1 de J.Ramon (RAMON 1995, 429, fig. 78) amb una alçada molt lleugerament superior als 3 cm. i morfològicament també molt propera a les T.7.2.1.1. Sens dubte, la seva inclusió en el tipus T.7.4.1.1. s'ha fonamentat en l'anàlisi d'un exemplar sencer.

Les variants tipològiques de les vores, llavis i fins i tot colls del tipus T.7.2.1.1. són molt nombroses i, sobretot, més pronunciades i evidents que a d'altres tipus centre-mediterranis, com ara, a manera d'exemple, les T.5.2.3.1. o T.5.2.3.2 (veure *supra*). Els perfils de les vores T.7.2.1.1. poden adoptar aspectes força diversos, essent la personalitat global molt característica i definida del tipus la que dificulta la confusió a l'hora de l'adscripció tipològica.

Pel que fa a la qüestió dels centres productors, també sembla evidenciar-se una major diversificació. A més dels tallers metropolitans de Cartago i encontorns (molt probablement àrea exclusiva de producció dels esmentats T.5.2.3.1. i T.5.2.3.2.), és factible la seva fabricació en la regió més meridional entre els actuals golfs de Hammamet i Gabes, i fins i tot, a la costa oest de la Tripolitània i a Sicília occidental. En definitiva, creiem versemblant l'hipòtesi d'una relació de causa-efecte entre ambdós fenòmens: diversitat d'àrees productives, multiplicitat de marcades variants tipològiques.

El lot de vores T.7.2.1.1. de l'Alorda Park constitueix, doncs, un mostrari significatiu de l'esmentada variabilitat en els perfils. Però, deixant de banda certs detalls morfològics (motllura superior més o menys marcada o sortint, part inferior del llavi més o menys separada del final del coll, etc.), creiem possible la distinció de dos grups en base a criteris més aviat morfomètrics. Un primer grup constituit per cinc vores (làm. 18, 1 a 5) seria el format per aquelles vores més curtes i amples, amb una alçada màxima de la vora entorn els 2 cm. (un mínim d'1,7 cm. i un màxim de 2,3 cm.), i un diàmetre de boca entre els 130 i els 140 mm. En les vores integrades en el teòric segon grup, és a dir, les deu restants (làm. 18, 6 a 8; làm. 19, 1 a 7), aquests dos paràmetres augmenten considerablement. El perfil de les vores és més allargat, amb una altura màxima entre 2,5 i 3 cm., i els diàmetres de boca són força més oberts, oscil.lant bastant entre els 150 cm. i els 200 cm., com a fites extremes aproximades.

De les variants recopilades per J. Ramon (RAMON 1995, 425, fig. 74), la 1 i la 2 correspondrien al nostre primer grup, mentre que la resta, de la 3 a la 7, responen millor a les característiques del segon grup. Observem, doncs, una mateixa tendència minoritària de les vores de perfil curt i diàmetre petit. L'existència o no d'alguna significació, ja sigui cronològica o de procedència, serà una qüestió a verificar en base als materials procedents dels diferents centres productors. Aquesta anàlisi permetria confirmar l'homogeneitat d'aquest tipus T.7.2.1.1. o, pel contrari, posaria de manifest la necessitat d'una subdivisió.

Difusió: La presència d'àmfores centro-mediterrànies T.7.2.1.1. en els assentaments costaners peninsulars no és tant generalitzada com en el cas de les T.5.2.3.1., però, sens dubte, ambdós tipus (juntament, potser, amb les T.5.2.3.2.) varen ser els protagonistes de la presència comercial centro-mediterrània a l'extrem occident durant la segona meitat del segle III a.C. i principis del II a.C.

En tot cas, si bé la quantitat de jaciments on es documentes T.7.2.1.1. és menor respecte de les T.5.2.3.1.- el mateix es pot dir pel que fa a la quantitat dintre de cada jaciment, amb algunes excepcions, com ara la present d'Alorda Park-, la dispersió de les seves troballes

és força superior. N'hi ha a Cadis, a Eivissa, a diversos jaciments ibèrics valencians i catalans, a les costes del Golf del Lleó; però, a més, apareix en territoris no púnics fins ara desconeguts per a al resta de tipus amfòrics centro-mediterranis aquí tractats, com són la Península Itàlica, i fins i tot, Atenes (RAMON 1995, fig. 264, mapa 74).

2.2.2.6. - T.6.1.2.1.

Quantitat i procedència estratigràfica: En coneixem un mínim de tres exemplars, conformats per dues vores (làm. 21, 1 i 2) i una peça amb el perfil sencer (làm. 20, 1), prèviament coneguda i ja publicada (SANMARTÍ i SANTACANA 1992, fig. 98). Aquesta darrera prové d'un dels pocs conjunts ceràmics localitzats *in situ* en tot el jaciment d'Alorda Park, i estava acompanyada d'una àmfora, aquesta pràcticament sencera, del tipus T.5.2.3.1. (làm. 15, 1), un morter púnic també centro-mediterrani, una *caccabé* de ceràmica grollera a torn i altres recipients de ceràmica comuna indígena també complets, entre ells un *kalathos*. De tot plegat se'n dedueix una datació bastant precisa de la darreria del segle III a.C. o primers anys del II a.C. El mateix es pot dir dels nivells d'enderroc i abandonament de la fase AL.P. III d'on procedeixen els altres dos exemplars. La correspondència amb la cronologia de producció proposada per aquest tipus és, doncs, total (RAMON 1995, 202).

Cal comentar, altra vegada, el fet que la presència en un mateix jaciment de tres exemplars d'aquest tipus, ja per norma general escàs, no és gens habitual. De fet, fora d'aquestes peces de l'Alorda Park, tan sols se'n coneixen, fins el moment, quatre exemplars més amb certitud atribuibles a aquest tipus T.6.1.2.1. a tota la conca de la Mediterrània central i occidental.

Qüestions tipològiques: El T.6.1.2.1. és un tipus bastant poc habitual que morfològicament s'ha de situar, en el context dels tipus centre-mediterranis contemporanis, més pròxim a les peces de la sèrie 7 (T.7.2.1.1.) que no a les de la sèrie 5 (T.5.2.3.1. o T.5.2.3.2.). De fet, el seu precedent tipològic cal cercar-lo entre les T.7.1.2.1. de segle IV a.C

i, fins i tot,possiblement en les parcialment contemporànies i més antigues T.2.2.1.2. o T.2.2.1.3.

La peça completa del poblat ibèric de Calafell constitueix ella mateixa una variant dintre de les T.6.1.2.1., principalment a causa de la, fins el moment, peculiar morfologia de la seva vora, molt alta i amb una marcada motllura a la seva cara externa. Com deiem, aquesta vora defineix la variant 4 de J. Ramon i, per ara, no es coneixen altres exemplars de les mateixes característiques (RAMON 1995, 420, fig. 69).

En canvi, podriem aventurar que la morfologia de les altres dues vores documentades a l'Alorda Park seria la més corrent entre les T.6.1.2.1. Es tracta de vores bastant més curtes, sense motllures, i amb una cara externa amb tendència rectilínea però dibuixant una lleugera concavitat a mitja alçada. Aquests trets es corresponen plenament amb els de la variant 5 de J. Ramon, i com a paral.lel més directe cal citar una peça completa de Cartago (RAMON 1995, fig. 179, 199) la qual, per altra banda, constitueix l'únic exemplar conegut provinent de tota l'àrea productora centromediterrània.

Difusió: Aquest és un dels sorprenents casos en què coneixem millor el tipus a partir de les evidències de la seva projecció comercial que en base a les dades provinents de la seva indubtable àrea de producció. Com acabem de comentar, a tota l'àmplia zona nuclear centro-mediterrània descrita al principi del capítol (veure *supra*) tan sols es documenta un exemplar complet a la pròpia Cartago, provinent d'antigues excavacions a alguna de les seves necròpolis. Ara bé, el conjunt de peces procedents de zones receptores, exclusivament la Península Ibèrica i les Illes Balears, no és tampoc abrumadorament superior. Es tracta d'una peça completa trobada a l'interior d'un pou a l'Av. López Pinto de Cadis, una altra sencera del derelicte Cabrera 2 a les Balears i elements fragmentaris d'un exemplar al taller FE-13 d'Eivissa i d'un altre, de caracter dubtós, al C/ Serreta de Cartagena. A tot ells cal ara afegir els tres exemplars, un complet i dos fragmentaris, de la ciutadella ibèrica de Calafell.

2.2.2.7. - T.13.1.1.3. o T.13.1.2.1.

Quantitat i procedència estratigràfica: En coneixem diversos fragments que conformen la vora, espatlla i inici del cos d'un únic exemplar (làm. 21, 5), a més d'altres fragments informes amb profundes incisions dels quals podem afirmar quasi amb tota seguretat que formaven part de la mateixa peça, en concret, de la part superior del cos entre les nanses (RAMON 1995, fig. 213, 515 a 520 o fig. 214, 522 a 524), sense que hagi estat possible ensamblar-los entre ells.

La totalitat dels esmentats fragments prové d'un mateix estrat, els nivells superiors de colmatació del fossat, fàcilment datable en el moment final d'ocupació del poblat ibèric, en la fase AL. P. III dels volts del 200 a.C. Direm que en el mateix estrat, a banda d'abundant ceràmica Campaniana A, àmfora greco-itàlica antiga (làm 40, 1 i 3) i diversos fragments informes i de coll d'una mateixa àmfora coríntia (làm. 27, 5), acompanyaven a aquest exemplar fragments de dues peces més, també centre-mediterrànies, que ja hem tractat anteriorment; ens referim concretament a una vora de tipus T.7.2.1.1. (làm. 18, 1) i una altra del T.6.1.2.1. (làm. 21, 1).

Qüestions tipològiques: La principal problemàtica tipològica plantejada per l'exemplar objecte d'estudi rau en la seva adscripció al tipus T.13.1.1.3. o al T.13.1.2.1. En el nostre parer, la qüestió de la seva pertinença a algun d'aquests dos tipus considerats "bessons" (RAMON 1995, 241) és irressoluble, car la seva distinció és possible únicament a partir del diàmetre màxim del cos, situat sempre en el terç inferior de la peça. Si més no, d'entre els exemplars coneguts pertanyents a un i altre tipus, els paral.lels més aproximats de la nostra peça els trobem en dos individus del tipus T.13.1.1.3. (concretament, veure RAMON 1995, fig. 213, 516 i 519). Ara bé, aquest no pot ser mai un argument definitiu en un sentit o en l'altre. En tot cas, tant el T.13.1.1.3. com el T.13.1.2.1., imitacions de molt probable producció

cartaginesa de models orientals- més concretament, xipriotes-, són tipus estretament relacionats en tots els aspectes: morfologia, cronologia, procedència i excepcionalitat.

Difusió: Si bé en els centres productors - bàsicament Cartago, i també a Sicília occidental (exclusivament a Lilibeo) - el tipus en qüestió està ben representat (no sempre és així, veure el precedent T.6.1.2.1.), amb una xifra total que s'aproxima a la quinzena d'exemplars, molts d'ells complets, pel que fa a l'evidència de la seva difusió comercial, aquesta és pràcticament inexistent. De fet, a banda de l'exemplar de l'Alorda Park que aquí presentem, tan sols es coneix, fins al moment, una altra peça localitzada al derelicte Cabrera 2, a les Illes Balears. Observem, doncs, com en els pocs casos en què s'ha documentat la seva presència comercial fora dels nuclis productors, es dóna una mateixa ubicació cronològica a finals del segle III a.C. i principis de la centúria següent. Aquest fet, però, no ha d'afectar forçosament la qüestió de la cronologia de producció, situable, en ambdós casos, en els segles IV i III a.C., sense majors precisions.

2.2.2.8. - TIPUS TRIPOLITÀ ANTIC

Quantitat i procedència estratigràfica: Es tracta d'un únic exemplar conformat per dos fragments de vora i coll conservat en tota la seva extensió (làm. 21, 6). La procedència estratigràfica de la peça en qüestió és força recurrent en tot el jaciment de l'Alorda Park: en aquest cas, ens referim als nivells de colmatació del Carrer U (U.E. 5098-6010) datables sòlidament entorn el 200 a.C., és a dir, en la fase AL.P. III. En aquests estrats, acompanyaven al nostre exemplar diversos individus de vaixella importada Campaniana A (formes Lamb. 27, Lamb. 33b i Morel 68), àmfora de producció ebusitana, amb una peça tipus T.8.1.2.1. (làm. 9, 5) i una altra T.8.1.3.1. (làm. 12, 9), a més de diversos fragments informes d'àmfora probablement greco-itàlica.

Qüestions tipològiques: La peça objecte d'estudi es caracteritza, tant en el vessant tipològic com en el cronològic o el de filiació cultural, per un marcat caràcter "fronterer". De fet, és raonablament discutible la seva definició com a àmfora púnica, essent més correcta la seva

inclusió entre les primeres produccions ja propiament romanes dins el territori de les costes africanes púniques de la Mediterrània central, concretament centralitzades en l'àrea de la Tripolitània. Tant és així que aquest tipus, malgrat la seva cronologia relativament antiga, ja no apareix en la classificació de J.Ramon sobre les àmfores fenício-púniques de la Mediterrània central i occidental (RAMON 1995) que hem emprat fins ara per a tots els tipus púnics apareguts a l'Alorda Park.

Convindrà, doncs, justificar la diferent classificació de referència emprada en aquest cas concret. El tipus en qüestió ha estat detectat i individualitzat fa relativament poc temps, car no tenia un lloc definit en la seriació clàssica - tipus I, II i III- de les àmfores romano-republicanes i imperials de la Tripolitània elaborada en els anys 70 a partir de la publicació de les excavacions a Òstia (bàsicament PANELLA 1973). De manera que, recentment, s'ha proposat la seva classificació sota aquesta denominació genèrica de "Tripolità Antic" (SCIALLANO i SIBELLA 1991, 78) -que anteriorment s'havia donat a conèixer també com a "Tripolità I Antic" (EMPEREUR i HESNARD 1987, 35-36, figs. 41 i 42)- i així és com se'ns presenta sovint en la bibliografia especialitzada (RAYNAUD i BONIFAY 1993, 21).

Reprenent l'argumentació inicial sobre la filiació de la peça, observem de seguida que el deute tipològic d'aquest tipus en concret, i de tota la sèrie tripolitana en general, amb les produccions pròpiament púniques és enorme. De fet, tant l'aspecte general de la peça, amb el cos cilindroide, com els detalls de la vora, recorden molt les característiques formals de les peces de la sèrie 7, sobre tot, del tipus "clàssic" T.7.2.1.1. Ara bé, hi ha alguns elements que evidencien l'acció d'agents aliens a la tradició amfòrica púnica. Ens referim concretament a l'existència de colls cilíndrics perfectament definits i relativament alts així com de nanses entre l'espatlla la vora. Tots aquests són trets morfològics inequívocament pertanyents al concepte amfòric grec i, per transmissió cultural, romà.

Per acabar, comentar el fet que el nostre exemplar, amb seguretat, constitueix una de les troballes d'aquest tipus amb una cronologia més alta, ja que el 200 a.C. és la data generalment

assenyalada per a l'inici de la seva producció, perdurant pràcticament fins al canvi d'era (SCIALLANO i SIBELLA 1991). De fet, el tipus fou definit a partir d'una sèrie de peces completes provinents del derelicte Camarat 2, de Saint Tropez (Provença), naufragi datat en el segle I a.C. (LIOU i POMEY 1985).

Difusió: La presència d'exemplars pertanyents a aquest tipus en contextos arqueològics plenament ibèrics, com és el nostre cas, és, per ara, pràcticament inèdita. La qüestió de la seva difusió comercial, centrada en el període romano-republicà, no afecta a l'interès principal d'aquest treball. En tot cas, ens consta, per posar un exemple, la seva documentació en jaciments veïns, com ara Adarró a Vilanova i la Geltrú (Garraf), amb una datació, més habitual, de mitjan segle I a.C.

2.2.3. - ALTRES QÜESTIONS: GRAFITS I PINTURA.

En dos casos ha estat possible detectar la presència de grafits sobre material amfòric púnic centre-mediterrani, probablement ambdós realitzats *ante-coctionem*. Un primer grafit es troba situat molt a prop de la punta d'una àmfora d'un tipus versemblantment tardà, com ja hem exposat anteriorment (làm. 22, 5), mentre que el segon, també dels nivells superficials, el trobem en un fragment informe inclassificable (làm. 22, 6). El fet curiós és que tots dos grafits representen uns motius força similars, això és, una mena de doble v o de triangles invertits. Amb tot, cal mantenir una certa precaució en aquest sentit, car, tant un com l'altre estan escapçats, de manera que desconeixem la seva forma originària íntegra. La presència de grafits, tant *ante-coctionem* com *post-coctionem*, en àmfores púniques centro-mediterrànies no és un fet, en absolut, desconegut, però, per altra banda, tampoc gaire habitual (RAMON 1995, 254-255). És precisament per aquesta raó que la informació que se'n desprèn, en l'estat actual dels coneixements, és més aviat escadussera.

El mateix podem dir de les restes de pintura en la superfície externa de materials amfòrics. En coneixem l'existència (per exemple, a una àmfora T.3.2.1.2. de Lilibeo a Sicília occidental), però d'una manera molt esporàdica amb un grau d'excepcionalitat bastant superior

als grafits. Tant sols resta, doncs, constatar la seva presència. Pel que fa a l'evidència de l'Alorda Park, contem amb dos grans fragments informes amb restes d'una estreta banda horitzontal de color vermellós (làm. 25, 3 i 4) - el mateix motiu de l'esmentada àmfora de Lilibeo-. En aquest cas, ambdós provenen dels nivells d'enderroc del recinte AQ, datables als volts del 200 a.C. (fase AL.P. III) i molt probablement pertanyen a una mateixa peça.

En canvi,curiosament, en tot el nombrós conjunt de material amfòric púnic centre-mediterrani recuperat en les més de deu campanyes d'excavació dutes a terme al poblat ibèric de l'Alorda Park, no ha aparegut ni una sola resta d'un element força més comú que els grafits o les bandes pintades: les estampilles impreses.

2.2.4 - ESTUDI ESTADÍSTIC.

Els 1097 fragments d'àmfora púnica centro-mediterrània recuperats a les diferents campanyes d'excavació dutes a terme en la ciutadella ibèrica d'Alorda Park entre els anys 1983 i 1994 representen el 28% del total de fragments d'àmfora d'importació. Una proporció lleugerament inferior, el 24,2% de les àmfores importades, resulta del mínim de 38 individus identificables (fig. 5). Amb aquestes xifres, el coeficient de fragmentació que obtindrem per aquesta producció és del 0,034.

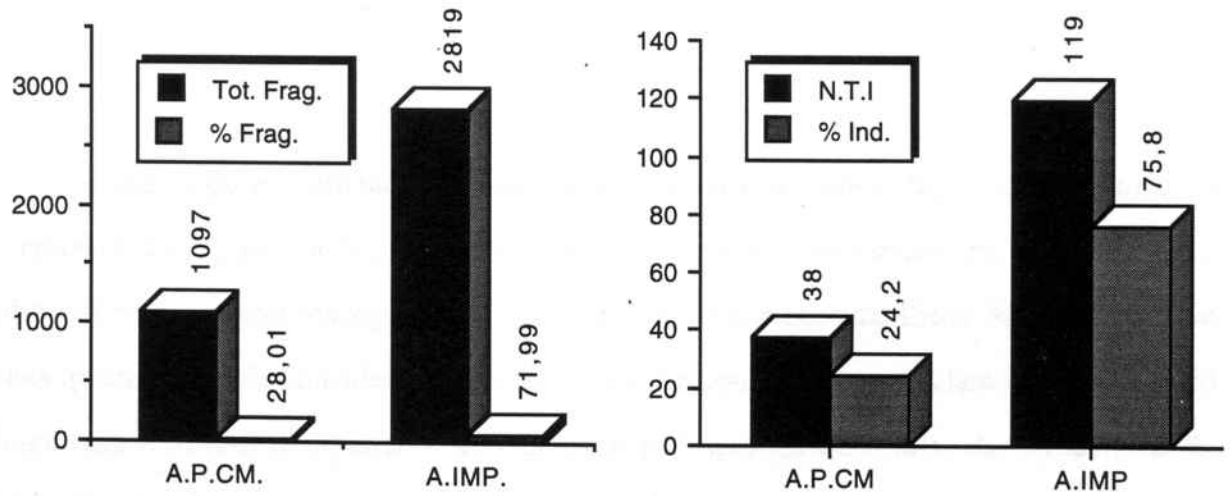

Fig. 5

L'estudi comparatiu dels diferents tipus documentats a l'Alorda Park (fig. 6) ens mostra el predomini abassegador dels tipus amb una difusió comercial centrada a la darreria del segle III a.C. o primers anys del segle II a.C. Es tracta d'aquells tipus que podriem anomenar "clàssics" pel que respecte a la seva aparició continuada i abundosa en el darrer moment d'ocupació de nombrosos jaciments ibèrics, sobretot, catalans, però també de les costes valencianes o del Golf del Lleó. Així s'observa que entre els exemplars de T.7.2.1.1. per una banda (40,54%), tradicionalment coneguts des dels anys 50 com a Mañá C (MAÑÁ 1951), i els de T.5.2.3.1. (27,02%) i T.5.2.3.2. (13,51%) per l'altra, ambdós incluibles dins les antigues Mañá D, constitueixen més del 80% del total. La resta de tipus formen un grup amb una significació quantitativa pràcticament testimonial, amb l'excepció ressenyable del 8,1% que representen el individus del T.6.1.2.1.

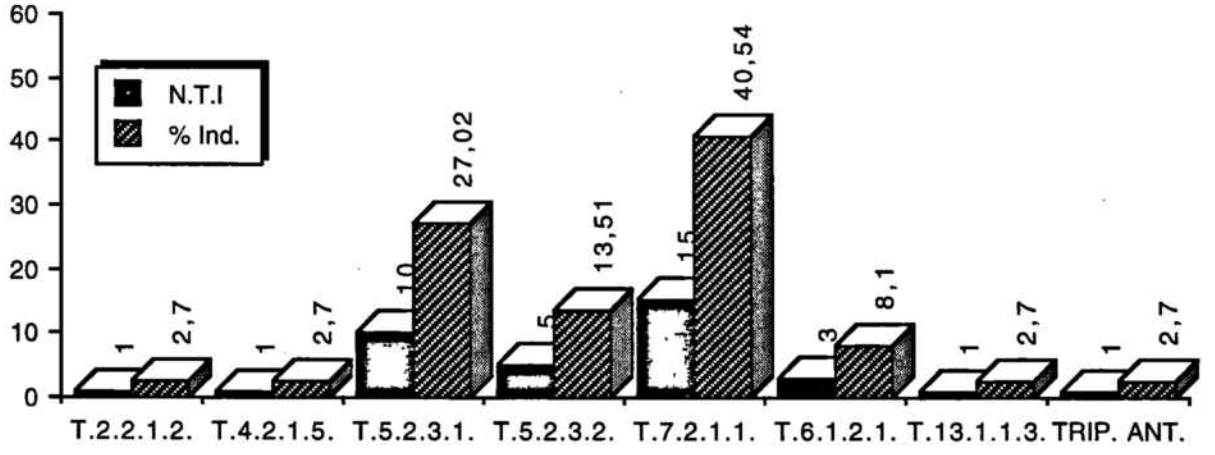

Fig. 6

L'anàlisi pormenoritzada per fases, tant del total d'individus (fig. 7) com del total de fragments (fig. 8), proporciona un tipus de dades, sens dubte, més rellevants. En primer lloc, advertim que les xifres obtingudes per a la fase associable a l'horitzó Ibèric Antic es basen en unes quantitats totals considerablement reduïdes. En concret, estem parlant d'un total de 40 fragments d'àmfora d'importació dels quals se'n desprenen un mínim de 7 individus de diferents procedències. Aquestes consideracions prèvies s'expliquen per la sorpresa relativa que provoca el 15% resultant per a l'esmentada fase AL.P. I: 1 dels 7 individus i 6 dels 40 fragments són púnico-centremediterranis.

No sabem fins a quin punt són estimables aquests resultats, però cal recordar que provenen d'uns nivells arqueològics força homogenis- nivells qualitativa i quantitativament acrescuts de forma notable en les darreres campanyes d'excavació dels anys 1993 i 1994- els quals han proporcionat un volum global de materials ceràmics en absolut menyspreable. D'aquests conjunts ceràmics antics, la quantitat de material importat, tant vaixella com àmfores o ceràmiques comunes, presenta sempre unes xifres globals tan pobres com les que acabem de comentar per a les àmfores púniques centro-mediterrànies.

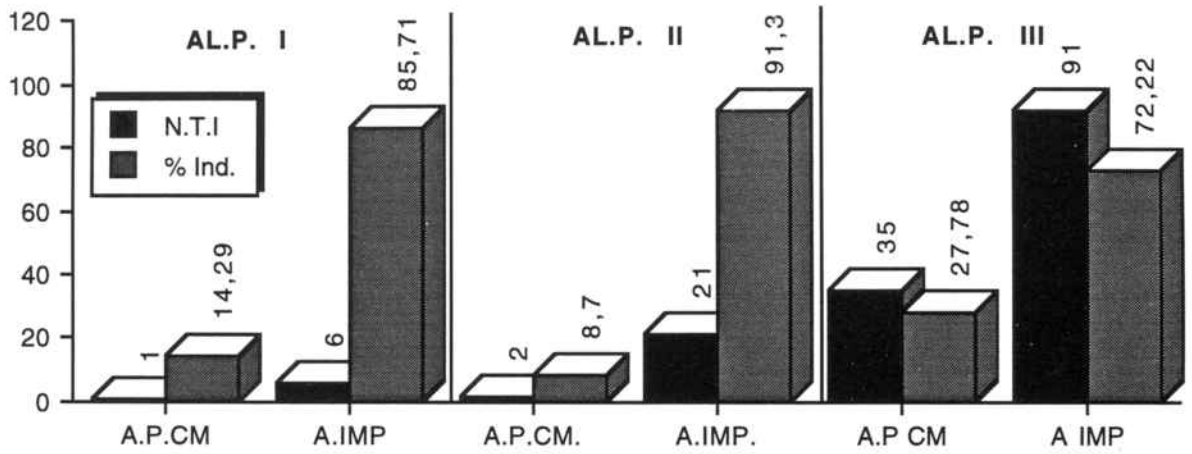

Fig. 7

La sorpresa de la proporció de material amfòric púnic centre-mediterrani en els segles VI-V a.C. no ve donada - com sempre- per la xifra en si, sinó per la seva contrastació amb els resultats obtinguts per a la fase AL.P. II. Així, observem que en els nivells datables de segle IV a.C. l'àmfora púnica centre-mediterrània representa entorn del 10% de les àmfores importades - 8,7% dels individus per un 10,8% dels fragments-, amb un lleu decreixement respecte de la fase anterior. El panorama és molt similar durant bona part del segle III a.C., en base al poc que s'ha conservat d'aquest període en el poblat d'Alorda Park, amb una proporció del 9,01% dels fragments (11 fragments d'un total de 122 d'àmfora importada), única variable estimable. No és doncs fins a l'últim quart del segle III a.C. i primers decennis del segle II a.C. que les àmfores púniques centre-mediterrànies assoleixen el grau màxim de presència entre l'espectre amfòric d'importació, amb unes cotes que s'aproximen molt al 30%, amb el 27,8% dels individus i el 29,5% dels fragments.

Les xifres absolutes resultants mostren una tendència ja observada en altres ocasions; ens referim a la consecució de xifres més altes en l'anàlisi del total de fragments que en la del Nombre Mínim. Ara bé, les diferències entre unes i altres solen presentar uns marges més o menys amplis, però constants. En aquest cas, la variació entre unes proporcions i altres se situa entorn els dos punts - 2,1 per AL.P. II i 1,7 per AL.P. III-.

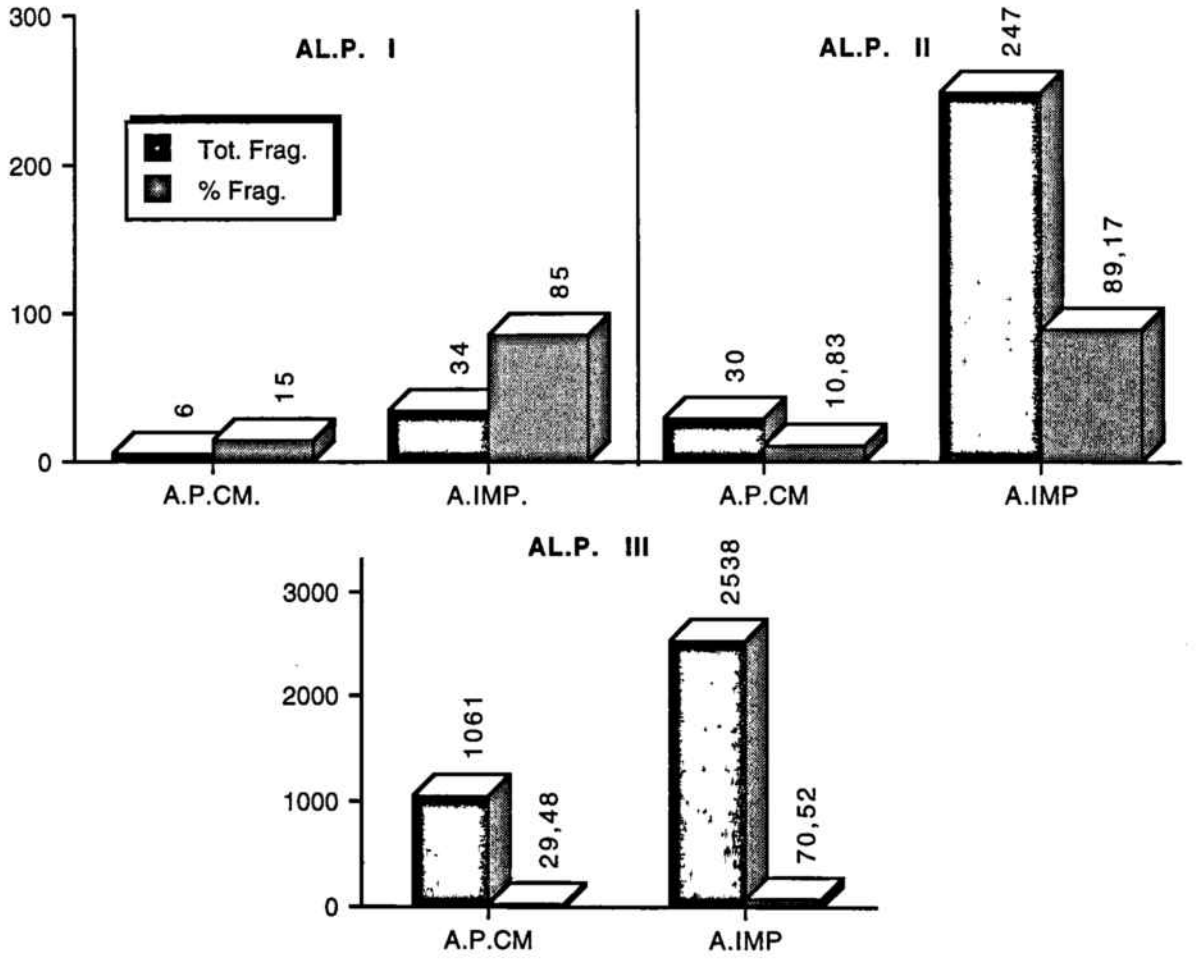

Fig. 8

Pel que fa a la relació teòrica temps real-nombre d'àmfores (en individus), en aquest cas, s'haurà estimar sense tenir en compte l'evidència de les fases més antigues, massa poc explícites. Així, els 37 individus restants repartits entre els aproximadament 220 anys que hi ha entre l'inici de la producció de les T.2.2.1.2. a la darreria del segle V a.C. i el final de les T.7.2.1.1. o les T.5.2.3.1., per citar les més habituals, a principis del segle II a.C., donen una relació d'una àmfora cada 6 anys (0,84 àmfores cada 5 anys). Per fases, aquest resultat resta

notablement matisat, ja que per a la fase AL.P. II obtenim una relació d'una àmfora cada 55,5 anys (0,09 àmfores cada 5 anys) mentre que la fase AL.P. III (-230/-180 a.C.) presenta una relació considerablement diferent: una àmfora cada 1,5 anys (3,5 àmfores cada 5 anys).

Ambdues aproximacions estadístiques coincideixien, doncs, en els seus resultats globals. Les àmfores púniques centro-mediterrànies pateixen un augment espectacular, tant pel que fa a la proporció respecte del total d'àmfores importades, com pel que respecta a la intensitat de la seva comercialització, en el moment final del poblat ibèric d'Alorda Park situable als volts del 200 a.C. La seva documentació en els períodes precedents, bàsicament en el segle IV a.C., és bastant menys consistent però, sens dubte, va més enllà d'una mera presència testimonial. El paper que aquestes produccions tingueren en les fases inicials de la vida de la ciutadella resta, doncs, per definir.

2.3.ÀMFORES FENICIO-PÚNIQUES DEL CERCLE DE L'ESTRET DE GIBRALTAR

2.3.1. - INTRODUCCIÓ.

Una tercera zona púnica productora i exportadora de recipients amfòrics a la Mediterrània central i occidental (a més d'Eivissa i l'àrea de la Mediterrània Central, veure *supra*) és la que coneixem sota la denominació d'àrea del Cercle de l'Estret de Gibraltar. La mateixa argumentació desenvolupada per a les àmfores púniques centro-mediterrànies és, sens dubte, vàlida per a les peces del Cercle de l'Estret. Clarament, no ens trobem davant una producció homogènia com l'ebusitana, sinó davant una multiplicitat de nuclis o centres productors, els quals, però, gaudeixen d'una personalitat comuna ben definida i identificable, com en el cas centro-mediterrani. Aquesta àrea abastaria, per una banda, bona part de la costa andalusa, des de la Badia de Cadis fins als límits orientals de la província de Màlaga, i per l'altra, a la riba meridional de l'Estret de Gibraltar, des de la costa atlàntica de l'actual Marroc fins a la meitat occidental de la costa mediterrània argelina. En aquesta extensa área es podrien versemblantment distingir almenys tres zones productores diferenciades: els territoris de la Badia de Cadis, els de les costes de Màlaga i els de les costes africanes nordoccidentals. Malgrat tot, estem lluny encara d'identificar plenament la procedència exacta dels diferents tipus entre els diferents nuclis productors esmentats (RAMON 1995, 158-159).

Coherentment, com en el cas dels altres dos focus fenicio-púnics productors d'àmfores, la classificació de referència emprada per a les peces del Cercle de l'Estret recuperades al poblat ibèric d'Alorda Park ha estat la recentment apareguda de J.Ramon (RAMON 1995) ja que és la més global i completa de les existents.

2.3.2 - TIPUS APAREGUTS.

La presència de material amfòric fenico-púnic de l'extrem occident es detecta des de la primera ocupació humana coneguda al turó de les Toixoneres o de l'Alorda Park. Precisament, l'existència d'aquestes fases inicials deriva, entre d'altres coses, de la documentació del tipus fenici occidental T.10.1.2.1., equivalent a la forma V.R-1 de la classificació ja clàssica de G. Vuillemot (VUILLEMOT 1965). A partir d'aquest moment, l'aparició de fragments d'àmfores d'aquesta procedència en nivells de segle V o IV a.C. és molt reduïda, però constant, tot i que tant sols ha pogut ser identificada, i no sense reserves, la presència del tipus T.8.1.1.2.

Del moment més ben conegut en tots els aspectes del poblat ibèric d'Alorda Park, és a dir, la darreria del segle III a.C. o principis del II a.C., tenim documentat únicament el tipus T.12.1.1.2., punt final d'una llarga evolució tipològica encetada amb l'esmentat tipus T.10.1.2.1. - o la variant més antiga T.10.1.1.1.- aproximadament cinc segles abans. De la mateixa manera, l'esmentat tipus T.8.1.1.2. engega per la seva banda la segona línia evolutiva bàsica dels tipus del Cercle de l'Estret, la qual es tanca en el segle II a.C. amb una sèrie de tipus el més ben conegut dels quals és el T.9.1.1.1. (RAMON 1995, figs. 135-136). D'aquest darrer tipus, definit a partir de la seva abundosa presència en els diferents campaments romans que rodejaven Numància (SANMARTÍ GREGO 1985), ha estat recuperat un fragment de vora en els nivells superficials (làm. 26, 5), que tant sols citarem, ja que cau fora dels límits cronològics d'aquest treball. Per les característiques de pasta podria tractar-se, però, de la versió ebusitana d'aquest tipus (veure descripció del catàleg tècnic).

2.3.2.1 - T.10.1.2.1.

Quantitat i procedència estratigràfica: Dels estrats de superfície provenen un parell de fragments de paret i nansa probablement associables a aquest tipus (làm. 26, 1 i 2). Ambdós fragments foren localitzats durant les primeres campanyes d'excavació en el sector sud-occidental de la ciutadella.

La cronologia de producció del tipus en qüestió té un moment inicial en el tercer quart del segle VII a.C. i un final que dificilment depassa el 550 a.C., fet que, juntament amb la documentació d'altres materials ceràmics a mà típics del bronze final o primera edat del ferro també localitzats en els nivells superficials (SANMARTÍ i SANTACANA 1992, làm. 67, 2 i 5), evidencia l'existència d'algun tipus d'assentament anterior al bastiment de la pròpia ciutadella ibèrica, del qual no s'hi han conservat estructures constructives de cap mena (SANMARTÍ i SANTACANA 1992, 21).

Qüestions tipològiques: L'atribució al tipus T.10.1.2.1. és força versemblant per al fragment que conserva el terç superior de la nansa en el punt de contacte amb el cos a l'altura de la carena (làm. 26, 2). Aquest mateix fet no seria tan evident en el cas del fragment amb la meitat inferior de la nansa conservada (làm 26, 1) car no hi ha l'indici, força fiable, de les anguloses carenes de les espatlles característiques de les peces T.10.1.2.1. En tot cas, i per ambdós casos, no seria definitivament descartable la seva pertinença a alguna de les variants antigues de la sèrie S-11.0.0.0.

Difusió: Dels diferents tipus produïts a l'àrea del Cercle de l'Estret de Gibraltar al llarg d'entre set o vuit segles, el tipus T.10.1.2.1. és, sens dubte, el que assoleix una més important projecció comercial. La seva presència en els jaciments indígenes de la primera edat del ferro del litoral mediterrani peninsular, a banda de les costes atlàntiques i zones d'interior d'Andalusia (RAMON 1995, fig. 282, mapa 109), és una realitat que cada dia se'ns presenta més

generalitzada i constant a mida que s'aprofondeix en el seu coneixement - o potser, per a ser més exactes, en el seu reconeixement-.

Pel que fa a Catalunya, recentment s'ha posat de manifest la concentració d'exemplars d'aquest tipus en la zona de la desembocadura de l'Ebre, penetrant bastants quilòmetres riu amunt (ALAMINOS, OJUEL, SANMARTÍ i SANTACANA 1991) amb especial menció pel volum de T.10.1.2.1. recuperades en el nucli comercial indígena d'Aldovesta (MASCORT, SANMARTÍ i SANTACANA 1991). El límit septentrional de les troballes d'aquest tipus cal situar-lo, per ara, a la zona indikete, i més concretament al jaciment ibèric de l'Illa d'en Reixac (MARTÍN i SANMARTÍ GREGO 1976) De fet, la zona de l'Empordà i del Golf del Lleó es considerada com un altre focus receptor de materials ceràmics de procedència fenício-occidental (AUBET 1993). La gran àrea entremig no està, però, en absolut mancada d'exemplars del tipus en questió, entre els quals, cal citar la recent troballa submarina de dos grans fragments d'espatlla i nansa a Arenys de Mar (JÀRREGA i COLL 1994), la identificació d'un fragment de vora del poblat ibèric de Castellruf, fruit d'una també recent revisió de materials (ASENSIO, PRINCIPAL i SANMARTÍ en premsa) i finalment una probable nansa d'aquest tipus del jaciment ibèric del Puig Castell de Vallgorguina (SANMARTÍ 1986).

2.3.2.2. - T.8.1.1.2.

Quantitat i procedència estratigràfica: Es tracta únicament de quatre fragments d'una mateixa base d'àmfora procedent dels nivells de colmatació del pou situat en el recinte BT (làm. 26, 3). Aquests nivells són força homogenis i es daten bé a partir de la ceràmica àtica de vernís negre (crater de campana i skyphos) dintre del segle IV a.C., probablement bastant avançada la centúria. Pel que fa a d'altres produccions amfòriques d'importació, cal ressenyar l'existència en els mateixos estrats d'un mínim de tres exemplars de T.8.1.1.1. (làm. 8, 8 9 i 10). Tot plegat, són dades que no es contradiuen gens amb la cronologia de producció del tipus en questió, centrada en el mateix segle IV a.C. De fet, és molt possible que les T.8.1.1.2. constitueixin una versió púnico-occidental de les T.8.1.1.1. ebusitanes (RAMON 1995, 222).

Qüestions tipològiques: La classificació tipològica de l'exemplar en questió ha de realitzar-se en base a un dels elements menys explícits en aquest sentit, com és la base o fons de l'àmfora. És per aquesta raó que la conclusió final s'haurà de mantenir sempre dintre d'unes lògiques reserves. A més, aquest tipus de fons ogival llis o amb un discret botó com a remat és molt corrent en els diferents tipus produïts en els tallers de l'àrea del Cercle de l'Estret de Gibraltar. En tot cas, automàticament es descarta la seva pertinença a algun dels tipus de les sèries S-10.0.0.0. i S-9.0.0.0. Pel que fa als tipus de la sèrie S-11.0.0.0., les seves bases són generalment encara massa obertes, herència del tipus T.10.1.2.1. predecessor, com per a ser equiparables amb la del nostre exemplar. Així les coses, bàsicament altres dos tipus amenaçarien seriosament l'adscripció tipològica de la nostra base al T.8.1.1.2.: ens referim, concretament, als tipus T.8.2.1.1. i T.12.1.1.1., la datació dels quals tampoc no xocaria amb el context estratigràfic abans descrit. En el nostre parer, amb rigor, possiblement cap d'aquestes tres opcions sigui definitivament descartable. Creiem, però, que la tria del T.8.1.1.2. és la més satisfactòria per les següents raons: per una banda, les bases de les peces T.8.2.1.1. no tenen el característic botó, essent sempre completament llises (RAMON 1995, fig. 193); algunes T.12.1.1.1., per la seva banda, sí que el porten, però el grau d'eixamplement de la part inferior del cos , com en el cas dels tipus de la sèrie S-11.0.0.0., encara sembla massa acusat (RAMON 1995, fig. 120).

Difusió: La documentació d'exemplars T.8.1.1.2. fora de la seva àrea de producció, situada amb seguretat a la Badia de Càdis i encontorns, és força excepcional. De fet, per ara, tant sols es coneix la seva presència lluny de l'esmentada zona púnica al jaciment ibèric valencià de Cap Negret (RAMON 1995, fig. 275, mapa 96). Així, si es confirmés la classificació per nosaltres proposada, es tractaria de la troballa de T.8.1.1.2. més septentrional coneguda fins el moment.

2.3.2.3. - T.12.1.1.2.

Quantitat i procedència estratigràfica: Es tracta d'un fragment de paret i nansa completa de secció circular (làm. 26, 4) localitzat en els nivells superficials de la part alta de la ciutadella recentment excavada (campanyes de 1990 a 1994), zona ocupada per una sèrie d'estructures habitacionals adosadas a la muralla per la seva cara interna. Els primers estrats arqueològics per sota dels superficials apareguts a tota aquesta àrea estan constituits per potents nivells d'enderroc dels esmentats recintes, tots ells datables de la darreria del segle III a.C. o principis de la centúria seguent. Aquesta és precisament la cronologia de producció proposada per a les T.12.1.1.2., raó per la qual no seria agosarat pensar que l'exemplar de l'Alorda Park procedís d'algun d'aquests estrats d'abandonament propis del moment final de la vida del poblat ibèric com a tal.

Qüestions tipològiques: El fet de disposar únicament d'un fragment de paret i nansa podria fer pensar en la dificultat d'una correcta adscripció tipològica de la peça en qüestió, però, en aquest cas, és tot el contrari. El bocí de paret conservat ens mostra un cos perfectament cilíndric, que ens situa inequívocament en la línia de les peces de la sèrie S-12.0.0.0. La ubicació de les nanses tot just per sota de la carena, i no partint d'aquesta, aixi com l'estretor del cilindre, exclouen qualsevol altra possibilitat que no sigui la pertinença de l'exemplar de l'Alorda Park al tipus T.12.1.1.2.

Difusió: En l'estat actual dels coneixements, la peça de l'Alorda Park representa la primera troballa d'aquest tipus fora dels nuclis productors, a banda i banda de l'Estret de Gibraltar (Cadis, Kuass, etc.), on es documenta abundosament (RAMON 1995, fig. 288, mapa 121). D'aquesta manera, constitueix la primera, i, per ara, única evidència de la projecció comercial d'aquest tipus T.12.1.1.2.

2.3.3. - ESTUDI ESTADÍSTIC.

El total de més de deu anys d'excavacions ininterrompudes, entre el 1983 i el 1994, han proporcionat, fins el moment, la xifra absoluta de 3916 fragments d'àmfores d'importació, dels quals tant sols 113 pertanyen a produccions del Cercle de l'Estret de Gibraltar. Aquests 113 fragments representen, doncs, prop del 3% del material amfòric importat. Si ens atenem al nombre d'individus documentats, el total és de 157, dels quals almenys 3 provenen del Cercle de l'Estret, és a dir, quasi el 2% de l'esmentat nombre mínim d'àmfores importades (fig. 9). El coeficient de fragmentació per a les àmfores del Cercle de l'Estret de Gibraltar és, doncs, d'un 0,026.

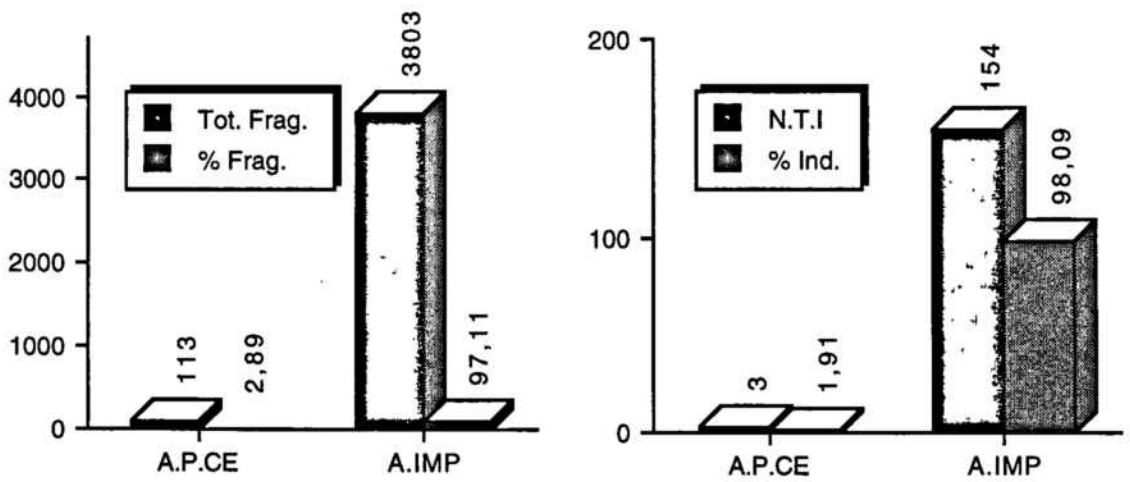

Fig. 9

La gràfica de l'estadística comparativa dels diferents tipus entre ells no té gaire sentit en aquest cas, amb unes quantitats tan minses. No podem dir el mateix de l'anàlisi estadística d'individus i fragments per fases cronològiques (fig. 10 i 11). Els resultats comparats d'ambdues gràfiques presenten uns comportaments relativament atípics, que creiem que és important posar de manifest. D'entrada, l'augment de les xifres resultants dels percentatges dels fragments respecte dels d'individus no és en aquest cas generalitzada (no succeeix per a la fase AL.P.II) i quan es dóna no presenta unes diferències constants (veure els casos anteriors de les

púniques ebusitanes i centro-mediterrànies). En el nostre parer, el factor distorsionador s'ha de cercar en l'estadística per individus, basada en massa pocs elements i la majoria d'ells provinents dels nivells superficials, fet que suposa una segura incidència de l'atzar.

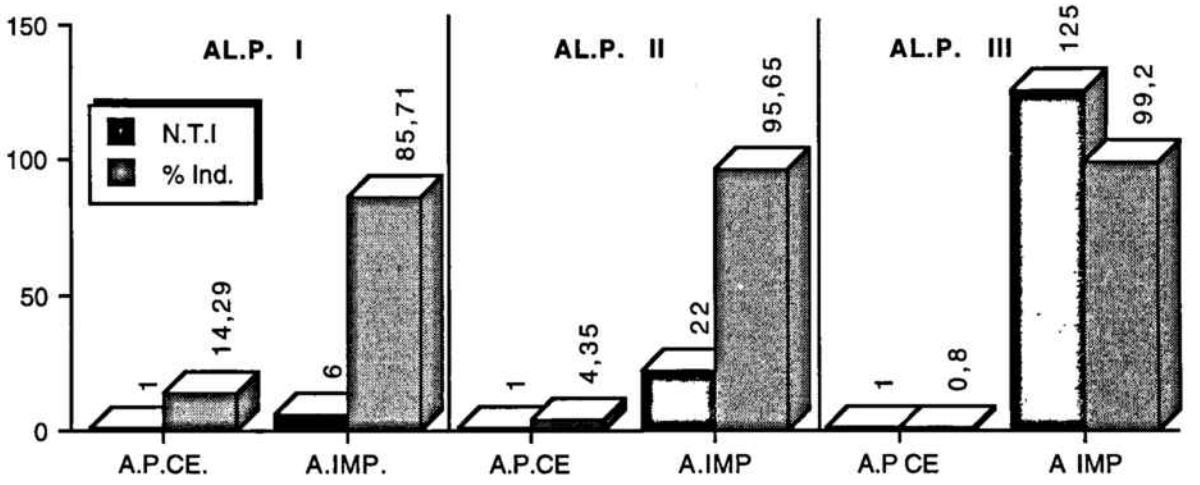

Fig. 10

De totes maneres, a grans trets, hi ha un parell de consideracions que es desprenen d'aquests resultats i que semblen inqüestionables. D'una banda, la fase AL.P. I , és a dir, les fases inicials d'existència de l'assentament humà al turó de l'Alorda Park fins al segle V a.C. inclòs, presenta la proporció més alta amb diferència de material amfòric procedent del Cercle de l'Estret - 14,3% dels individus i 22,5% dels fragments-.

D'una altra banda, i a diferència del que acabem de comentar per a la fase AL.P. I, les xifres de les fases AL.P. II- 4,35% dels individus i 1,44% dels fragments- i AL.P. III- 0,8% dels individus i 2,78% dels fragments- mostren una presència de les àmfores púniques de l'extrem occident amb un caràcter fortament minoritari i testimonial, no assolint mai i, fins i tot, allunyant-se força de la barrera teòrica del 5%.

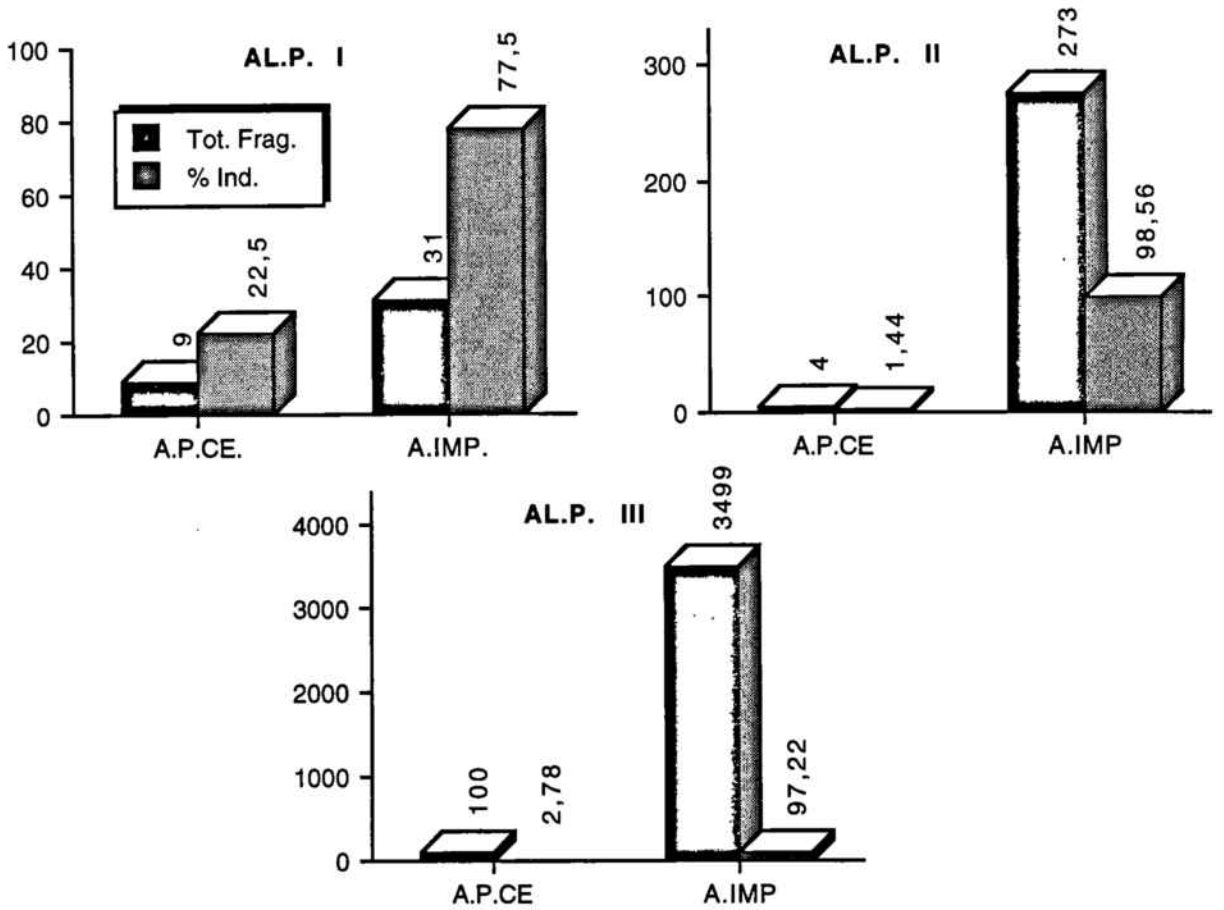

Fig. 11

Finalment, l'operació teòrica de dividir els individus pel nombre total d'anys transcorreguts proporciona uns resultats força significatius en el mateix sentit d'evidenciar el paper com a mínim secundari del factor comercial púnic d'extrem occident en el poblat ibèric de l'Alorda Park. D'aquesta manera, agafant en aquesta ocasió el 650 a.C. de l'inici de la producció de les T.10.1.2.1. com a fita superior, la relació aproximada que obtenim és la d'una àmfora cada 150 anys (0,033 àmfores cada 5 anys). Realitzar la mateixa operació per fases no és rendible amb una quantitat tan minsa d'individus conservada car no aporta cap matisació nova a la valoració global del caràcter gairebé testimonial de la producció en questió, amb la probable excepció, amb totes les reserves ja exposades en capítols anteriors, del que es documenta a la fase AL.P. I.

2.4.ÀMFORES GREGUES

2.4.1. - INTRODUCCIÓ.

En aquest apartat tractarem l'evidència conservada al poblat ibéric d'Alorda Park de material amfòric de producció grega no occidental, és a dir, excloent tant les àmfores massaliotes com les àmfores de la Magna Grècia, que veurem tot seguit. Es tracta, doncs, d'aquells exemplars amfòrics la procedència dels quals cal situar a la Grècia continental, a les Illes de l'Egeu o bé a l'anomenada Grècia de l'Est, a les costes occidentals de la península anatòlica.

El coneixement actual d'aquestes múltiples i variades produccions és molt lluny de considerar-se satisfactori. Ans al contrari, de totes les produccions amfòriques que es poden documentar a qualsevol jaciment protohistòric de la conca mediterrània occidental, aquestes són, sens dubte, les que presenten més punts foscos. No és tant sols una qüestió de desconeixement provocat per l'allunyament i la relativa excepcionalitat de llur presència en els jaciments de l'extrem occident, sinó també una mancança de base dels estudis dels mateixos centres productors. Per a copsar la problemàtica, veure l'intent de presentar un estat de la qüestió global recentment realitzat en el Dicocer per M. Py i J.C. Saurisseau (PY i SAURISSEAU 1993).

En aquest cas, per raons òbvies, no dividirem l'exposició del tema per tipus apareguts, sinó per procedències identificables - o no-. L'estadi poc desenvolupat de l'estudi d'aquestes produccions, del que feiem esment, es fa palès en el fet que, generalment, per a cada centre productor - els coneguts i estudiats, que no són tots ,ni de bon tros- hi ha una única i originària proposta classificatòria. Així, tant per a les àmfores corínties com per a les provinents de l'illa de Cos utilitzarem la numeració recentment apareguda en l'esmentat diccionari ceràmic Dicocer (PY i SAURISSEAU 1993), pel mateix raonament de globalitat i practicitat que cerquem a

l'hora de triar les diferents propostes classificatòries de cada producció o grup de produccions. La classificació de referència on es fonamenta aquesta nova numeració es troba en els treballs ja clàssics de C.G. Koehler (KOEHLER 1978, 1979 i 1982) per a les àmfores corínties, i pel que fa a l'àmfora de Cos, en l'estudi sobre àmfores helenístiques de J.-Y Empereur i A. Hesnard (EMPEREUR i HESNARD 1987).

2.4.2. - PRODUCCIONS APAREGUDES.

De la multiplicitat de centres productors existents al món grec no occidental, entre el material amfòric d'importació recuperat a la ciutadella ibèrica de Calafell tan sols ha estat possible identificar, amb un grau considerable de certesa, exemplars procedents de Corint, amb una pasta d'unes característiques i un desgreixant força definidors, i de l'illa de Cos, en aquest cas, per raonaments estrictament tipològics.

2.4.2.1. - ÀMFORA CORÍNTIA

Quantitat i procedència estratigràfica: Només dos són els fragments amb forma inequívocament associables, en base a llurs característiques pastes, a les produccions amfòriques de la ciutat de Corint. Es tracta d'un petit fragment de nansa de secció circular (làm. 27, 4) i de diversos fragments que conformen la part inferior d'un coll de tendència cilíndrica (làm. 27, 5). Ambdós provenen d'uns contextos estratigràfics ben datats, però força diferents. El fragment de nansa procedeix dels nivells inferiors del recinte D, situables a partir de la ceràmica àtica de vernís negre als volts del 400 a.C.,però més aviat dintre del segle IV a.C. (SANMARTÍ i SANTACANA 1992, 28), i associat a una vora púnico-ebusitana del tipus T.1.3.2.3. (làm 8, 1). En canvi, el coll d'àmfora es localitza en els estrats superiors de colmatació del fossat, datats amb Campaniana A a finals del segle III a.C. o principis del II a.C. i acompanyat de tres exemplars púnics centre-mediterranis del tipus T.7.1.2.1. (làm. 18, 1), T.6.1.2.1. (làm. 21, 1) i T.13.1.1.3. (làm. 21, 5) i àmfora greco-itàlica antiga, possiblement tipus LW-A (làm. 40, 3).

Sens dubte dintre d'aquesta mateixa producció, cal ressenyar un fragment amfòric informe retallat en forma de fitxa (làm. 27, 6) trobat en la pavimentació del recinte AH, datada amb Campaniana A també als volts del 200 a.C. Cal destacar que al poblat d'Alorda Park, i en general a tota la Cossetània, la documentació de fitxes d'aquesta mena és força excepcional, a diferència d'altres zones, com ara la Laietània, on aquest fet és molt habitual, especialment emprant àmfores d'importació. Finalment, cal comentar la troballa en nivells superficials d'un fragment de vora i arrencament de nansa (làm. 27, 3) que no podriem considerar-se amb rigor coríntia, però que per les seves característiques formals- que no de pasta- no es troba lluny de l'àmbit de les produccions de Corint, sense que es puguin donar més precisions.

Qüestions tipològiques: Pel que fa a l'atribució tipològica de les peces esmentades, la dificultat és palesa amb l'absència de vores o altres elements de forma més explícits. En tot cas, el primer fet evident és que, per questió de pastes, cal centrar-se en l'anomenada sèrie A de Koehler (KOEHLER 1979). De fet, recentment s'ha apuntat la possibilitat que les àmfores de tipus B no siguin de producció coríntia sinó, concretament, de l'illa de Corfú (KOURKOUMÉLIS 1988). Altres investigadors proposen, en canvi, que, almenys pel que respecte als tipus més antics de la sèrie B, caldria considerar una molt probable procedència greco-occidental, en concret, de l'anomenada Magna Grècia (PY 1990, 534-536; SOURISSEAU 1991, Vol. 2). D'aquesta manera, la producció amfòrica propiament coríntia quedaria restringida als exemplars de tipus A.

Fetes aquestes precisions, veiem que, si fem cas del context estratigràfic del fragment de nansa de l'Alorda Park, la seva adscripció tipològica queda reduïda als tipus A1 o A2 (PY i SOURISSEAU 1993, 38), és a dir, els més antics. En concret, si ens atenem a criteris estrictament cronològics el tipus que li correspondria seria l'A2. Amb una argumentació equivalent, el tipus que cronologicament s'avindria bé amb el fragment de coll seria l'A4. Però, com en el cas anterior, no és descartable una possible pertinença a qualsevol dels tipus anteriors, amb l'excepció del tipus A1, amb una separació entre coll i espatlla massa brusca i marcada.

Difusió: La presència d'àmfora corintia en els jaciments indígenes de la Península Ibèrica és, per ara, força excepcional. De fet, tret de la colònia focea d'Empúries, a Catalunya no es coneixen, en base al que hi ha publicat fins el moment, altres exemplars del tipus A d'àmfora corintia que els identificats al poblat ibèric de Calafell. Hi ha constància, però, de la seva presència a algun jaciment de les costa valenciana i andalusa (FERNÁNDEZ, GÓMEZ BELLARD i RIBERA en premsa). Com hem indicat anteriorment, l'existència d'àmfora corintia del tipus A - i també de la sèrie B (SANMARTÍ GREGO 1988)-a Empúries, amb un caràcter molt minoritari, és una constatació ferma (ROUILLARD 1978; SANMARTÍ GREGO, CASTANYER, TREMOLEDA i BARBERÀ 1989). Finalment, esmentar la seva presència significativa entre els materials recuperats del naufragi de El Sec (Mallorca), bàsicament els tipus A3 i B2 (ARRIBAS, TRIAS, CERDÀ i DE HOZ 1987, nº 420 i 422-424 respectivament).

2.4.2.2. - ÀMFORA DE COS

Quantitat i procedència estratigràfica: De probable procedència d'aquesta illa de l'Egeu, a la ciutadella ibèrica de l'Alorda Park tant sols ha estat comptabilitzada un troballa, en concret, un fragment de vora i arrencament de nansa bífida (làm. 27, 2) procedent dels nivells d'enderroc de la torre AF. Es tracta d'un nivell molt homogeni, clarament situable, com molts altres estrats de les mateixes característiques, en el moment final del poblat ibèric, en una data indeterminada als volts del 200 a.C. En aquest mateix estrat (U.E. 7011) es documenta la presència d'un fragment de nansa també de filiació grega, però en aquest cas indeterminada (làm. 28, 7), la part superior d'una T.8.1.3.1. de producció púnico-ebusitana (làm. 11, 6) i abundants exemplars de ceràmica comuna ebusitana i, sobretot, púnica centre-mediterrània (veure *infra*).

Qüestions tipològiques: El tret més característic de les àmfores d'aquesta producció és, sens dubte, el de llurs anguloses i relativament esveltes nanses bífides. De fet, en l'estudi més recent en què es tracta d'aquestes peces en el context de les àmfores d'època helenística,

s'hi presenten sota el seguent epígraf: *les amphores de cos a anses bifides* (EMPEREUR i HESNARD 1987, 22). Ha estat bàsicament, doncs, l'evidència de l'existència d'aquest element formal, juntament amb el també característic llavi de secció circular lleugerament exvasat, el que ha fonamentat l'adscripció a les produccions de l'illa de Cos de la peça trobada al poblat ibèric de l'Alorda Park

Pel que fa a la ubicació del nostre exemplar dins un tipus o un altre, cal dir que, en el nostre parer, no existeix una veritable proposta d'ordenació tipològica. Sabem de l'existència d'unes poques peces senceres de diferents ambients i diferents cronologies que han fixat cadascuna un tipus per elles mateixes. Les mateixes peces presentades per V. Grace (GRACE 1979, fig. 56) són represes en el treball de J.-Y. Empereur i A. Hesnard (EMPEREUR i HESNARD 1987, figs. 19 i 20) i elevades a la categoria de tipus en el diccionari Dicocer (PY i SOURISSEAU 1993, 39). De totes maneres, sembla que tant les vores com les nanses són elements que es mantenen força estables, evolucionant al llarg del temps la forma global de la peça. En definitiva, l'exemplar de l'Alorda Park caldria situar-lo, sens dubte, entre els tipus primerencs de les produccions de Cos d'aquestes característiques. Aquestes, per ara, presenten una datació més antiga en el segon quart del segle III a.C. en el jaciment de Koroni (VANDERPOOL, MacCREDIE i STEINBERG 1962, nº 6 i 82), perdurant fins ben entrat el segle II d.C.

Difusió: El mapa de la distribució d'àmfores de producció de Cos en el cas de Catalunya no és gens menyspreable (SALHAB 1993, fig. 3). Ara bé, és important ressenyar que la gran majoria d'aquestes troballes pertanyen ja a contextos romano-republicans de ple segle II a.C. i, per tant, es mouen fora dels límits cronològics d'aquest treball. Tan sols esmentar els exemplars de l'Argilera de finals del segle II a.C., en el mateix terme municipal de Calafell (SANMARTÍ, SANTACANA i SERRA 1984, làm. 41, nº 334 i 337), o els de Burriac ja dintre del segle I a.C. (MIRÓ, PUJOL i GARCIA 1988, 42, nº 158) i Baetulo d'època imperial (COMAS 1985, làm. 10 i 11). Així, l'exemplar de l'Alorda Park constitueix una de les

peces amb una datació més alta de les documentades a Catalunya, i una de les poques, sinó l'única, procedent d'un context encara plenament ibèric.

2.5. - ÀMFORES GREGUES D'OCCIDENT: MAGNA GRÈCIA

2.5.1. - INTRODUCCIÓ.

Recentment, s'ha avançat considerablement en l'aïllament i definició d'un seguit de tipus i sèries amfòriques com a procedents de diferents centres grecs occidentals, fet que, fins fa ben poc temps, si bé era conegut a nivell teòric, en la pràctica quasi bé mai s'ha vist reflexat en identificacions puntuals d'exemplars d'aquestes produccions entre els conjunts ceràmics de jaciments indígenes de l'extrem occident. Concretament, es tractaria dels recipients amfòrics produïts a les diferents ciutats gregues occidentals de la Península Itàlica i Sicília, quedant fora les produccions també occidentals de Massàlia que veurem en el següent apartat.

Els estudis d'aquestes produccions són generalment bastant dispersos i d'abast bàsicament local, si exceptuem, potser, l'estudi de Ch. Van der Mersch (VAN DER MERSCH 1986), aquest cronològicament limitat. El treball que ens presenta una posada al dia de l'estat global de la qüestió i que, a més, proposa una doble numeració tipològica de perfils sencers i vores el trobem novament al diccionari ceràmic Dicocer (SOURISSEAU 1993). Aquest serà, doncs, l'obra de referència que emprarem tot seguit per a classificar els exemplars localitzats al poblat ibèric d'Alorda Park de Calafell. Com en l'apartat anterior, l'estadi encara poc evolucionat dels estudis sobre aquestes produccions obliga a realitzar una anàlisi pormenoritzada al nivell de procedències o "famílies" identificables, i no al de tipus concrets dintre d'aquelles (veure *supra*).

2.5.2. - PRODUCCIÓNS APAREGUDES.

Si observem amb detall l'esmentat recull de J.C. Sourisseau (SOURISSEAU 1993), els tipus directament associables a una procedència determinada són minoritaris i generalment tardans. Aquest seria el cas únicament de les àmfores de Brindisi (tipus nº 9), d'Apúlia (tipus 8) i, amb reserves, de Locres (tipus 7). Els sis tipus restants no permeten una assignació segura a cap centre productor concret, però, en la nostra opinió són clarament enquadrables en dues "famílies" o sèries tipològiques perfectament diferenciades. Per una banda, hi hauria un primer grup que englobaria el tipus 1, 2 i 3 (i les vores nº 1 i 2) i que podriem denominar Sèrie 1 o amb la dessignació tradicional d'"Àmfores de Tipus Joni". El segon grup, constituït pels exemplars dels tipus 4, 5 i 6 (i les vores nº 3 i 4), conformaria la Sèrie 2 que podriem englobar sota l'epígraf descriptiu, també ja conegut, d'"Àmfores Proto-Greco-Itàliques".

Fetes aquestes precisions per raons d'ordre pràctic, podem confirmar, amb un alt grau de confiança, la documentació entre el material amfòric d'importació exhumat a la ciutadella ibèrica de Calafell d'exemplars dels dos grups esmentats, és a dir, d'àmfora de tipus joni i d'àmfora proto-greco-itàlica. Finalment, amb bastantes més reserves, cal citar la possible existència d'un fragment de vora d'àmfora helenística - concretament, d'època romano-republicana, segles II-I a.C. (SOURISSEAU 1993, 66, tipus 8 i 9; EMPEREUR i HESNARD 1987, fig. 40) - de producció brindisina, o més versemblantment, de l'apulia (làm. 31, 1), procedent dels nivells superficials.

2.5.2.1 - SÈRIE 1: ÀMFORA DE TIPUS JONI

Quantitat i procedència estratigràfica: Es tracta únicament de dos fragments de coll, vora i arrencament de nansa d'un exemplar (làm. 27, 1) provinent dels nivells de pavimentació del recinte X. Els diferents estrats relacionables tant amb el bastiment com amb l'ús d'aquest recinte han donat uns conjunts ceràmics caracteritzats per l'absència quasi absoluta

de materials d'importació, però situables, a partir de les ceràmiques indígenes, en un horitzó inequívocament paleo-ibèric, és a dir, dins la fase AL.P. I.

Qüestions tipològiques: L'exemplar de l'Alorda Park s'ha de relacionar, sens dubte, amb el tipus de vora nº 2 de Sourisseau que es documenta en les peces tipus 2 i 3 del mateix autor (SOURISSEAU 1993). Aquests tipus abasten la segona meitat del segle VI a.C. i tot el segle V a.C., de manera que la correspondència amb el context estratigràfic i ceramològic suara descrit és plenament satisfactòria.

Les peces tipus 2 són aquelles la morfologia de les quals equival plenament al tipus més antic d'àmfora massaliota, és a dir, la forma 1 tant de G. Bertucchi (BERTUCCHI 1990 i 1992) com de M. Py (PY 1978). Diversos autors han ressenyat que aquest tipus antic, abans de presentar-se, a partir del 525 a.C., amb la inconfusible pasta massaliota que hom coneix bé, encetà la seva existència, vers el 540 a.C., amb unes pastes diferents- argiles de tons clars amb petites partícules de feldespat-, no tant fàcilment caracteritzables (PY 1978, 3; BATS 1993, 60). En definitiva, ara per ara, una bona part dels exemplars d'aquesta Sèrie 1 o de tipus joni, essencialment aquelles peces tipus 2 i vores nº 2 de Sourisseau, a l'espera d'un aprofondiment en la caracterització de pastes, podrien pertànyer o bé a les més antigues produccions amfòriques de Marsella, o bé, possiblement en una major proporció de casos, procedir d'altres tallers greco-occidentals d'algun o alguns centres indeterminats de la Magna Grècia (PY 1978, 3; SOURISSEAU 1993, 64).

En aquesta disjuntiva es troba l'exemplar de l'Alorda Park, així com d'altres localitzats a diversos jaciments catalans que tractarem tot seguit. En tot cas, llur ubicació en aquest apartat no s'ha de considerar, doncs, definitiva, i es fonamenta - d'una manera, amb rigor, força inconsistent- no en criteris tipològics - car no és factible-, sinó en una certa manca de correspondència amb la descripció de les més antigues "pastes feldespàstiques" de la producció massaliota.

Difusió: Recentment, s'ha posat de manifest la presència de diversos exemplars occidentals d'aquesta sèrie de tipus joni en diversos jaciments ibèrics de la costa catalana; concretament, a més de l'exemplar de l'Alorda Park, en trobem dos més, un al Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet i un altre a La Cadira del Bisbe de Premià de Mar (SANMARTÍ 1990, 176, fig. 2) que venen a enriquir un mapa de distribució fins ara tant sols puntejat per les troballes procedents de la colònia focea d'Empúries (SANMARTÍ GREGO, CASTANYER i TREMOLEDA 1990, 169, fig. 3), algunes d'elles ja conegudes d'antic (ALMAGRO 1949 i 1954; BENOIT 1965).

2.5.2.2 - SÈRIE 2: ÀMFORA PROTO-GRECO-ITÀLICA

Quantitat i procedència estratigràfica: D'aquesta sèrie, al poblat ibèric de l'Alorda Park, per ara, tan sols es comptabilitza un fragment de coll, vora i arrencament de nansa (làm. 31, 2). A més, l'exemplar en qüestió tindria un caràcter indubtablement residual si atenem al fet que la datació dels diferents tipus de la sèrie es centra en el segle IV a.C., mentre que la peça de l'Alorda Park procedeix d'un típic estrat d'abandó de la fase AL.P. III, situable als volts de l'any 200 a.C., i va associada a un altre fragment de vora d'àmfora greco-itàlica clàssica (làm. 32, 5).

Qüestions tipològiques: El tret més característic de la peça en questió és la horitzontalitat absoluta de la vora, punt de partença d'una línia evolutiva que tendirà a una progressiva inclinació dels llavis, ja evident en les àmfores greco-itàliques, fins a arribar als tipus característics de la sèrie Dressel 1. Aquesta horitzontalitat situa la nostra peça inequívocament en el nº 3 de les vores de Sourisseau (SOURISSEAU 1993), que es documenta indistintament als tres tipus (del 4 al 6 de Sourisseau) de la sèrie 2 d'àmfores proto-greco-itàliques, tots ells, produïts en algun centre indeterminat de la Magna Grècia al llarg del segle IV a.C.

Difusió: En l'estat actual dels coneixements, sembla ser força excepcional. De fet, per ara, no tenim constància de llur presència a cap altre jaciment protohistòric de la costa catalana.

Com en altres ocasions, cal fer l'observació important que el fet de la seva presència al derelicte de El Sec (ARRIBAS, TRIAS, CERDÀ i DE HOZ 1987, 419-422; concretament, del tipus 5 de Sourisseau), suggereix que en el futur apareixerà també en altres jaciments terrestres.

2.6.- ÀMFORA GREGA DE PROCEDÈNCIA INDETERMINADA

2.6.1. - INTRODUCCIÓ.

Es tracta d'un conjunt de fragments ceràmics que, per llurs característiques morfològiques, cal versemblantment situar entre els productes de procedència grega, sense que sigui possible esbrinar el centre de producció concret de cada cas. Es tracta d'una sèrie d'elements, principalment pivots, colls i nanses que conceptualment no podriem pertànyer mai a una àmfora de filiació púnica. L'existència de colls molt diferenciats del cos amb nanses entre la vora i l'espatlla així com de pivots molt acusats com a acabament de l'àmfora és un fet propi del concepte amfòric grec i després romà. Exclosa, per raó de les característiques de les seves pastes, la seva pertinença a les produccions massaliotes, greco-itàliques o corínties, posseïdores dels esmentats trets comuns, i fins i tot, a possibles imitacions provinents d'ambients púnics (ebusitans, per exemple), per eliminació, tant sols roman la possibilitat de llur consideració com a àmfores gregues de procedència indeterminada, tant orientals com occidentals.

2.6.2. - MATERIALS APAREGUTS.

Quantitat i procedència estratigràfica: Un fragment de coll curt i inici d'espatlla (làm. 28, 1) situable dintre d'aquesta categoria procedeix dels estrats associats a un seguit d'estructures fora muralles localitzades a la part central d'aquesta, entre les dues torres (YZ i AF). Malauradament, els conjunts ceràmics recuperats són de datació no precisable, a causa de l'absència de materials significatius, i, a més, les relacions estratigràfiques amb la muralla són irrecuperables per raó d'unes remocions modernes (forn de calç) que arriben a rebentar la muralla per aquest mateix sector. En tot cas, cal dir que la resta d'estructures fora muralles documentades a l'Alorda Park sempre han proporcionat datacions molt altes, de segle V a.C.

com a mínim, com és el cas del Recinte X a l'exterior de la Torre YZ (SANMARTÍ i SANTACANA 1992, 282-283) o les estructures recenment excavades a l'interior i exterior de la Torre AF (BRUGUERA, MORER, POU, SANMARTÍ i SANTACANA en premsa). Per tot això, creiem versemblant situar aquestes estructures del sector central en un horitzó cronològic similar, dintre de la fase AL.P. I.

Pel que respecte a la fase AL.P. II, és a dir, el segle IV a.C., tan sols hi seria indubtablement enquadrable un fragment de nansa de secció ovoide (làm. 28, 8) procedent dels nivells de colmatació del pou localitzat i excavat en el decurs la darrera campanya de 1994. El conjunt ceràmic que ha proporcionat, del qual ja hem fet una breu descripció (veure *supra* T.8.1.1.2.), se situaria en un moment ja avançat de la centúria en questió.

Els tres fragments de fons amb pivot versemblantment associables a àmfores gregues indeterminades (làm. 28, 2 a 4) provenen de nivells d'enderroc de la fase AL.P. III, amb un *terminus ante-quem* ben fixat per vaixella de vernís negre Campaniana A i sovint associats amb exemplars ebusitans del tipus T.8.1.3.1.; concretament, la peça nº 3 de la làm. 28 està acompanyada per una vora de l'esmentat tipus ebusità (làm. 12, 1) i la peça nº 4 per dues vores (làm. 11, 5 i làm. 12, 10) i un fons (làm. 13, 12). En aquests mateixos contextos ceràmics propis de la darreria del segle III a.C. o dos primers decennis de la centúria seguent se situen dos dels quatre fragments de nansa possiblement grecs que, fins el moment, es documenten al poblat ibèric d'Alorda Park. El primer (làm. 28, 6) presenta la característica associació amb Campaniana A i peces T.8.1.3.1. (làm. 13, 1) i també el segon (làm. 28, 7), trobat en el mateix estrat que la vora d'àmfora de Cos (làm 27, 2) i d'altres exemplars d'àmfores d'importació de filiació púnica (veure *supra*).

Finalment, el fragment de paret i nansa amb restes molt malmeses d'un segell imprès (làm. 28, 5) és l'únic d'aquests exemplars d'incerta fabricació grega localitzat en els nivells superficials del jaciment, tot i que no és definitivament descartable la seva pertinença a una àmfora ja greco-itàlica.

Qüestions tipològiques: L'adscripció de qualsevol d'aquests exemplars de l'Alorda Park a una o altra producció concreta seria, en l'estat actual dels nostres coneixements, molt agosarat. Ara bé, hi ha alguns detalls formals que proporcionen certes pistes en algun sentit, podent-se aventurar algunes hipòtesis que no hem de considerar ni de bon tros definitives, sinó tot el contrari, bastant inestables. nEn aquest sentit, els fragments de nansa queden completament descartats - fins i tot, la nansa segellada (làm.28, 5), deficientment conservada i poc explícita, tenint en compte que aquesta pràctica, en les mateixes condicions, és present a pràcticament totes les produccions gregues d'època helenística (EMPEREUR i HESNARD 1987; GARLAN 1987)-, de manera que centrarem les nostres observacions en l'exemplar de coll i els fragments de bases amb pivot.

Pel que fa al fragment de coll i espatlla (làm. 28, 1), dos són els trets morfològics que creiem que cal ressenyar: per una banda, el fet molt probable, atenent la curvatura de llur perfil, de constituir un coll bastant curt en relació a la norma general entre les àmfores gregues (en aquest sentit, només cal fer un cop d'ull a l'ampli recull de PY i SAURISSEAU 1993), i, per l'altra, les marcades motllures tant a l'espatlla com en el que sembla correspondre's a l'arrencament de la vora en l'altre extrem del coll. Aquestes característiques formals apropen molt la peça de l'Alorda Park als exemplars antics de la sèrie B de Koehler (KOEHLER 1979), que, tal com comentavem anteriorment, podrien no ser producció corintia, sino d'altres zones gregues orientals, en concret Corfú, o fins i tot, occidentals. Podriem filar més prim, proposant una correspondència amb el tipus B2 del segle V a.C., la qual cosa lligaria amb les observacions realitzades en l'apartat anterior sobre el context estratigràfic i cronològic de l'exemplar en qüestió.

Dels pivots probablement grecs coneguts a l'Alorda Park, l'estat de conservació d'un d'ells (làm. 28, 3) no permet aprofondir gaire en aquest tipus de consideracions. No podem dir, però, el mateix dels altres dos, car, en cap cas, llurs característiques tipològiques se situarien entre les més comunes i repetides del repertori amfòric grec més ben conegut (pivots massissos de secció rectangular, més o menys allargats, o bases amb peu anular, més o menys alt). Així,

un fragment de pivot apuntat i allargat com el de l'Alorda Park (làm. 28, 4) només té cabuda en dues sèries amfòriques de les, fins al moment, total o parcialment definides: la de Cnidos o la de Quios. La possibilitat de llur pertinença a una àmfora de Cnidos és ràpidament descartable per la manca d'un dels elements més característics: el ressalt anular a mitja alçada del pivot (EMPEREUR i HESNARD 1987, figs. 15 i 16). D'aquesta manera, només quedaria l'opció d'una producció Quiota, concretament dintre de la seva sèrie d'època helenística, molt diferent morfològicament a les peces d'època arcaica i clàssica. En el segle IV a.C. la producció amfòrica de Quios pateix una forta reorientació tipològica, encetant una nova línia evolutiva amb pivots farcits amb tendència apuntada (EMPEREUR i HESNARD 1987, fig. 17), l'esglaó final de la qual vindria representat per un exemplar complet del derelicte de la Tradelière, de finals del segle I a.C. (FIORI i JONCHERAY 1975, 61), amb un pivot tipològicament molt proper al del nostre exemplar, però bastant més allargat. La peça de l'Alorda Park podria teòricament formar part d'algun punt mig d'aquesta evolució, encara per definir.

Les característiques formals del tercer exemplar de pivot de possible procedència grega indeterminada (làm. 28, 2) són també bastant peculiars, fet que automàticament elimina un ampli ventall de produccions gregues orientals i occidentals. De fet, únicament dues sèries presenten una certa equivalència tipològica pel que fa als pivots amb la peça de l'Alorda Park, però, en cap cas, plenament satisfactòria. Es tracta, d'una banda, de les àmfores de la ciutat grega oriental de Mende, ampliament documentades al naufragi de Porticello, datat entorn el 400 a.C. (EISMAN 1973) i també al derelicte de El Sec amb una cronologia similar (ARRIBAS, TRIAS, CERDÀ i DE HOZ 1987, 468-470). El concepte formal és idèntic, però els esmentats exemplars presenten uns pivots més alts. Una segona possibilitat és la representada per les àmfores de possible producció a la ciutat de la Magna Grècia de Locres (BARRA 1989), també documentades al derelicte de El Sec (ARRIBAS, TRIAS, CERDÀ i DE HOZ, 1987, 454, fig. 118). En aquest cas, la concavitat del fons del botó és molt més oberta que la de la peça recuperada al poblat ibèric de Calafell.

Difusió: Precisament, la indeterminació de llur procedència, així com un cert desconeixement global dels materials, han provocat, amb seguretat, que sovint es passin per alt - o no es publiquin- moltes peces de probable producció grega en molts conjunts ceràmics de diferents jaciments indígenes de la Península Ibèrica, fet que dificulta l'anàlisi de l'abast de llur projecció comercial. Tan sols cal observar que el fet de la presència a jaciments com El Sec de moltes de les sèries suara esmentades, com ara Cnidos, Quios, Mende o "corínties" B (ARRIBAS, TRIAS, CERDÀ i DE HOZ 1987), i, fins i tot, també a Empúries, per algunes d'aquestes mateixes produccions i altres com la de Locres (SANMARTÍ GREGO, CASTANYER, TREMOLEDA i SANTOS en premsa), fa pensar que llur troballa a poblats ibèrics com el d'Alorda Park no ha d'interpretar-se forçosament com a quelcom d'extraordinari o, ni molt menys, inversemblant.

2.6.3. - ESTUDI ESTADÍSTIC.

L'estudi estadístic d'aquest apartat afecta als fragments i individus d'àmfores gregues tant orientals com occidentals, excepte les massaliotes. Aquesta divisió té lloc per raons d'ordre pràctic, car els únics fragments amfòrics inequívocament identificables amb forma o sense - condició indispensable per a una correcta quantificació- són els de producció massaliota. Aquest fet ha provocat que tradicionalment, a efectes quantitatius, les diferents produccions gregues es presentin dividides entre la característica sèrie d'àmfores massaliotes, per una banda, i la resta de produccions gregues de diverses procedències (Grècia continental, Illes de l'Egeu, Grècia de l'Est, Magna Grècia, procedència indeterminada), per l'altra.

Així, les xifres i proporcions globals sobre la presència d'àmfora grega no massaliota recuperada a la ciutadella ibèrica de Calafell es presenten tot seguit en unes gràfiques per fragments i per individus (fig. 12). En aquestes observem, d'entrada, que ens trobem davant del primer cas en què la proporció d'àmfora grega respecte el total d'àmfora importada és més alta si atenem als individus, amb un percentatge lleugerament superior al 5%, que als fragments, amb un escàs 1,46%. Aquests resultats reflecteixen un típic problema de la

investigació d'aquestes produccions, ja esmentat anteriorment, com és la dificultat que sovint suposa la identificació dels fragments informes (tant sols 57) a causa del poc coneixement de les característiques de llurs pastes - amb alguna significada excepció, com és el cas de l'àmfora coríntia -. D'aquesta manera, el coeficient de fragmentació assoleix una xifra força alta, 0,14, per a una producció amfòrica.

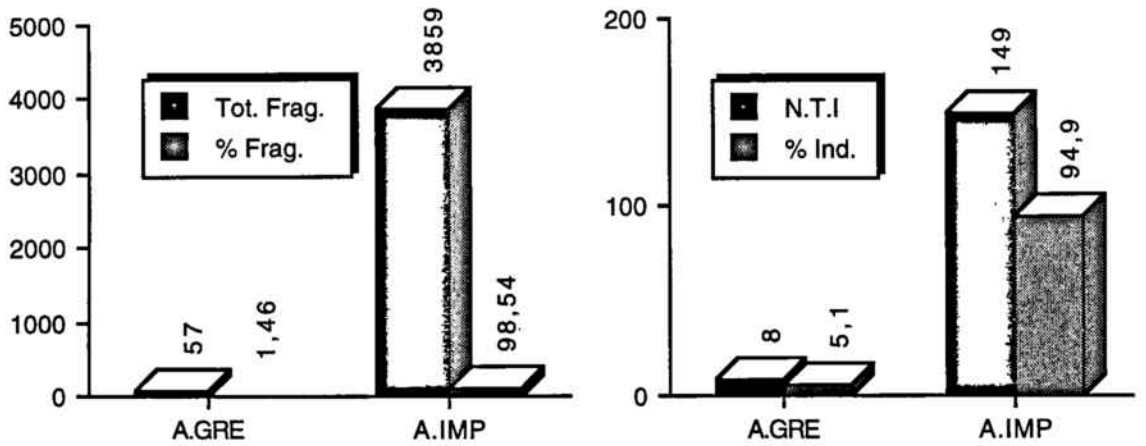

Fig. 12

A l'hora de valorar els resultats de l'anàlisi per fases, atesa l'esmentada problemàtica amb els fragments sense forma, creiem que en aquest cas - contrariament al que veiem en el capítol anterior sobre les àmfores púniques del Cercle de l'Estret- cal valorar preferentment les xifres obtingudes en base al Nombre Tipològic d'Individus (Fig. 13).

La comparació entre ambdues aproximacions estadístiques torna a reflectir un cert comportament atípic, ja que s'inverteix completament la norma, fins el moment generalitzada, de que les proporcions resultants de l'estudi dels fragments són més altes que les provinents de la quantificació dels individus. Això s'ha d'atribuir als percentatges obtinguts a partir del total dels fragments, els quals, sens dubte, són bastant menys consistents (Fig. 14).

La gràfica en questió, fonamentada en el total d'individus identificables (Fig. 13), presenta una progressiva i quasi constant reducció de la proporció d'àmfora grega no massaliota des de les fases més antigues a les més modernes. En efecte, la proporció del 12,5% de la fase

paleoibèrica davalla fins al 8,7% documentat en el segle IV a.C. i assoleix unes cotes lleugerament inferiors al 4% en la fase AL.P. III en el moment final de la vida del poblat ibèric.

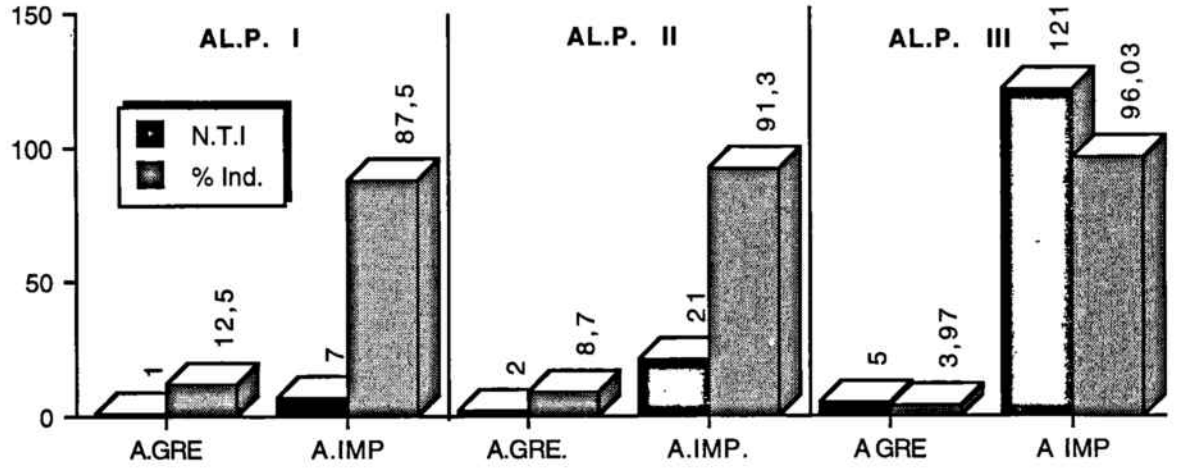

Fig. 13

De fet, aquesta disminució en el temps també es constata, tot i que menys progressiva, en la gràfica efectuada sobre els fragments (Fig. 14). En totes dues un mateix fenòmen es repeteix: el moment en què les àmfores gregues presenten una projecció comercial quantitativament més rellevant és la fase primera en l'evolució de la ciutadella ibèrica. En aquesta fase aquestes produccions representen unes proporcions no majoritàries, però estimables entre el 5% del total de fragments (fig. 14) a l'esmentat 12,5% del total d'individus (fig. 13).

A partir d'aquí, llur incidència minva fins a unes xifres molt reduïdes, per sota del 5% - concretament, el 1,5% dels fragments i el 4% dels individus-, a la fase de finals del segle III a.C. o començaments del II a.C. Els resultats obtinguts per a la fase AL.P. II mereixen una difícil valoració per ells mateixos, car hi ha una gran distància entre ambdós percentatges, des del quasi 9% dels individus fins a menys de l'1% dels fragments. Per raons ja exposades, creiem, però, estimable una incidència relativament alta de les produccions gregues en el segle IV a.C., almenys bastant per sobre del que es donaria en els decennis anteriors i posteriors a l'any 200 a.C.

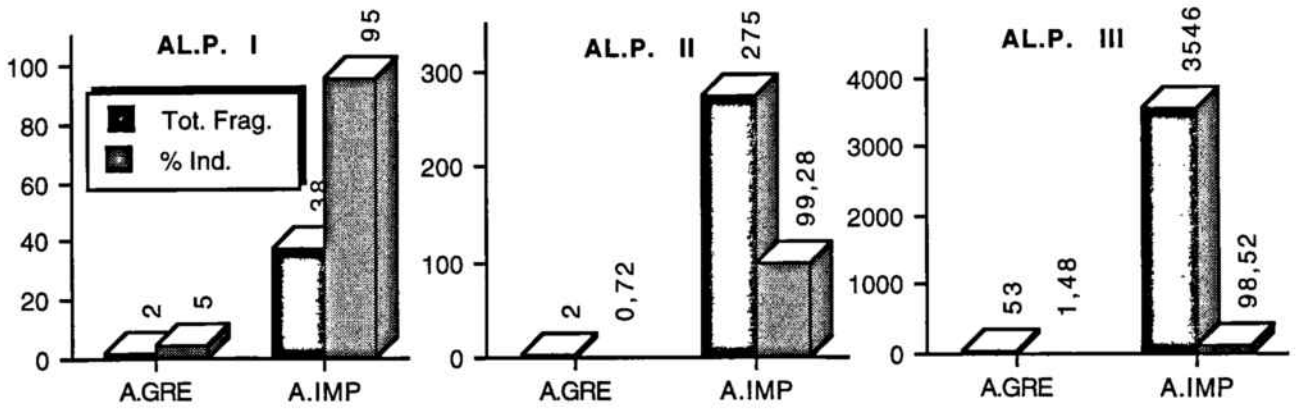

Fig. 14

Els càlculs teòrics que afecten a la relació àmfores conservades-anys transcorreguts ofereixen un resultat global de 1 àmfora cada 44 anys (0,11 àmfores cada 5 anys). Les xifres obtingudes per a cada fase proporcionen una perspectiva diferent: si bé la proporció d'àmfora grega en el conjunt d'àmfores d'importació decreix amb le temps, contrariament, la intensitat amb què aquestes produccions aparentment arribarien al jaciment de l'Alorda Park augmenta considerablement. Així, si per a tota la fase de l'horitzó ibèric antic (com a mínim, el darrer quart del segle VI a.C. i tot el segle V a.C.) comptabilitzem un únic individu, per a la fase AL.P. II la relació resultant és de 1 àmfora cada 50 anys (0,1 àmfores cada 5 anys) i finalment entre el 230 a.C. i el 280 a.C. - límits aproximats de la fase AL.P. III - tindriem 1 àmfora cada 10 anys (0,5 àmfores cada 5 anys). En definitiva, com ja ha estat evidenciat en altres ocasions (veure l'estudi estadístic de les àmfores púnico-ebusitanes), a mida que passa el temps es documenta un fenòmen de creixement de la presència d'àmfora grega no massaliota, paral.lel a una evident reducció del seu pes específic en el conjunt d'àmfores d'importació que arriben i s'amortitzen al poblat ibèric d'Alorda Park.

2.7. - ÀMFORES GREGUES D'OCCIDENT: MASSALIA

2.7.1. - INTRODUCCIÓ.

La producció amfòrica de la colònia greco-occidental de Massalia es caracteritza per una personalitat pròpia molt acusada, així com per una distribució comercial força important i unes zones d'influència ben definides, fets tots ells que expliquen que tradicionalment es tracti individualitzada, per separat de la resta de produccions amfòriques gregues. Les àmfores massaliotes abasten cronològicament des de la segona meitat avançada del segle VI a.C. fins a la darreria del segle II a.C., essent des del primer moment el factor comercial ampliament predominant a tota l'àrea de la Gàl.lia meridional i presentant una incidència desigual a la resta de la Mediterrània occidental.

Donat que en el jaciment de l'Alorda Park la totalitat del material amfòric massaliota ha estat recuperat en un estat bastant fragmentari, la seva classificació ha estat fonamentada en l'assaig tipològic de vores d'àmfora massaliota ja clàssic de M. Py (PY 1978). Aquesta proposta recentment ha rebut petites modificacions o afegits (MARCHAND 1990; BATS 1990) de manera que la numeració definitiva i més actualitzada és la publicada en el diccionari Dicocer (BATS 1993), essent aquesta la que emprarem tot seguit. L'ordenació tipològica de les peces senceres es basa preferentment en els treballs de G. Bertucchi (BERTUCCHI 1990 i 1992), essent ben establerta la correspondència entre ambdues propostes classificatòries (BATS 1993), notablement compatibles.

2.7.2. - TIPUS APAREGUTS.

Dels tipus de vores massaliotes propis d'horitzons paleoibèrics, és a dir, segles VI i V a.C., en el poblat ibèric de l'Alorda Park desconeixem els més antics (tipus 1 i 2 de Py), però hi són presents tots els situables al llarg del segle V a.C., concretament els tipus 3, 3/5 i 4. Dels segles següents, amb unes cronologies de producció força àmplies, hi ha documentació dels

tipus 7 i 8. Finalment, de la fase final del poblat amb una datació de producció centrada en la segona meitat del segle III a.C. i bona part de la centúria següent es conserven exemplars dels tipus 9 i 11. Tan sols cal considerar inclassificable un petit fragment de vora en un estat de conservació molt dolent (làm. 29, 7).

Aquesta enumeració dels tipus de vora d'àmfora massaliota apareguts a l'Alorda Park fa possible la presència teòrica de tots els tipus de perfils sencers de G. Bertucchi, de l'1 al 6, si ens atenem a les correspondències proposades per M. Bats (BATS 1993, 60). En tot cas, en aquest sentit esmentarem l'existència de dos pivots d'àmfora, ambdós procedents dels nivells superficials: un de massís assimilable al tipus 3 o 4 de Bertucchi (làm. 30, 7), i un altre incomplet, però que no sembla massís i per aquesta raó relacionable amb el tipus 5 de Bertucchi (làm. 30, 6).

2.7.2.1. - TIPUS VORA 3

Quantitat i procedència estratigràfica: Es tracta de dos fragments de vora, un d'ells amb el perfil complet (làm. 29, 1) i l'altre força fragmentat (làm. 29, 2). Tots dos provenen dels nivells més antics de la ciutadella ibèrica, antiguitat fermament constatada tant per criteris estratigràfics com ceramològics. La cronologia de producció, centrada en la primera meitat del segle V a.C. (PY 1978, 8), no contradiu aquesta ubicació en els moments fundacionals del poblat ibèric, és a dir, la fase AL.P. I.

Qüestions tipològiques: Cal ressenyar que l'absència d'una marcada motllura o solc a la base de la vora que presenta l'exemplar de perfil complet (làm. 29, 1) és un fet conegut, però bastant excepcional (PY 1978, fig. 5, 14). L'adscripció del segon exemplar (làm. 29, 2) al tipus 3, malgrat la seva fragmentació, es basa en la tendència rectilínia de la cara superior del llavi, diferent a la d'altres tipus de vora del segle V a.C. com ara el 3/5, 4 i fins i tot, 5 o 6, els quals presenten una lleugera concavitat, i al fet segur de constituir una vora massissa que elimina els tipus més antics 1 i 2. Pel que fa a la seva documentació en peces completes, cal dir que generalment forma part d'exemplars tipus 1 i 2 de Bertucchi.

Difusió: L'àrea de l'Empordà mostra una certa concentració pel que fa a les troballes peninsulars d'aquest tipus, conegudes als assentaments indígenes del Puig de Sant Andreu i Illa d'en Reixac (Ullastret), Ermedàs i La Fonollera (Torroella de Montgrí), a més de les colònies gregues de *Rhode* (MARTIN 1990, 162) i *Emporion* (SANNMARTÍ-GREGO, CASTANYER i TREMOLEDA 1990, fig. 3, 15). Pel que fa a la resta de Catalunya, a més dels exemplars d'Alorda Park, tan sols es documenten en el jaciment ibèric de Tarragona (SANMARTÍ 1990, fig. 2, 16 i amb reserves, fig. 2, 13 i 15 car podrien tractar-se de vores tipus 3/5 o 5, respectivament). Finalment, més al sud esmentarem les troballes submarines de la Malvarrosa (València) i Xàtiva (Alacant) (ROUILLARD 1990, 181)

2.7.2.2. - TIPUS VORA 3/5

Quantitat i procedència estratigràfica: Es tracta d'un sol fragment de vora, part del coll i arrencament de nansa (làm. 29, 3) procedent del nivells superficials del sector occidental del poblat. Recentment ha estat aïllat aquest tipus amb una cronologia ben definidida limitada als tres darrers quarts del segle V a.C. En aquest sentit, cal ressenyar el fet que dels estrats superficials de la mateixa zona del jaciment provenen materials força antics, com ara un fragment de nansa d'una probable T.10.1.2.1. fenicio-occidental (làm. 26, 2) o el pivot també massaliota de la forma 3 o 4 de Bertucchi (làm. 30, 7) i d'altres no amfòrics (SANMARTÍ i SANTACANA 1992, fig. 64 a 69).

Qüestions tipològiques: Aquest és un dels tipus fruit de les modificacions, recentment proposades (MARCHAND 1990), de la classificació base de M. Py (PY 1978). En efecte, constitueix un terme mitjà entre el tipus 3 i 5 de Py, amb els trets morfològics del segon i l'allargament característic del primer. Aquests trets són propis també de l'exemplar recuperat al poblat ibèric d'Alorda Park. Finalment, cal ressenyar que es tracta d'un dels pocs tipus de vora que tenen una correspondència exclussiva amb un sola forma completa, en concret, amb el tipus 2 de Bertucchi.

Difusió: El fet de contituir un tipus de recent definició fa que, per ara, la seva menció o identificació resti pràcticament inèdita.

2.7.2.3. - TIPUS VORA 4

Quantitat i procedència estratigràfica: Una altra vegada, ens trobem davant d'un únic fragment de vora (làm. 29, 4), localitzada en els nivells superficials, en aquest cas, situats per damunt del recinte A. Aquest recinte - com altres sectors de la zona occidental del jaciment (veure *supra* tipus vora 3/5) - té uns nivells fundacionals datables als volts del 400 a.C. i amortitza unes estructures clarament anteriors situables amb certesa en la fase AL.P. I (SANMARTÍ i SANTACANA 1992, fig. 5 i 6). La cronologia de producció del tipus en questió abasta la totalitat del segle V a.C. fet que fa versemblant relacionar la peça de l'Alorda Park amb aquesta sèrie de nivells i estructures de les fases antigues de la ciutadella ibèrica de Calafell.

Qüestions tipològiques: Exemplar típic d'aquest tipus tan característic - possiblement, amb el tipus 9, els de trets més dificilment confusibles-. El podriem trobar en peces senceres de les formes 2 i 3 de Bertucchi.

Difusió: Tipus força excepcional, ja que que, per ara, tant sols podem constatar la seva presència al Puig de Sant Andreu (Ullastret) (MARTIN 1990, 162) i a Empúries (SANMARTÍ-GREGO, CASTANYER i TREMOLEDA 1990, fig. 3, 16), sempre, doncs, a la zona de l'Empordà.

2.7.2.4. - TIPUS VORA 7

Quantitat i procedència estratigràfica: Ha estat possible identificar un únic fragment de vora i coll d'aquest tipus (làm. 29, 5), procedent de l'estrat d'enderroc més superficial del recinte B del sector occidental del jaciment. Aquest fet de constituir el primer nivell arqueològic per sota dels propiament superficials pot explicar l'heterogeneïtat del conjunt ceràmic que ha proporcionat (SANMARTÍ i SANTACANA 1992, fig. 78), amb materials

relativament antics com ara un fragment informe de crater de campana de figures roges de producció àtica, i d'altres força moderns, com un fragment de base d'àmfora púnica centromediterrània del tipus T.5.2.3.1. (làm. 25, 1). La cronologia de producció del tipus 7 de vora massaliota no clarifica el panorama car se situa principalment en el segle IV a.C., amb una forta concentració a la part final de la centúria i perdurant rarament durant la primera meitat del segle III a.C. (PY 1978, 15).

Qüestions tipològiques: L'absència de motllura a la base del llavi distingeix els exemplars d'aquest tipus dels morfològicament més propers pertanyents al tipus 5 (també amb el llavi lleugerament inclinat vers l'exterior i perfil de quart de cercle) i és el que ha fonamentat l'adscripció a aquest tipus de la peça de l'Alorda Park. El tipus 7 de vora massaliota es documenta en peces completes dels tipus 4 o 5 de Bertucchi, amb característics colls alts com el parcialment conservat del nostre exemplar.

Difusió: A banda de la característica concentració d'exemplars a les comarques empordaneses: Puig de Sant Andreu (Ullastret), Castell de la Fosca (Palamós), Mas Castellà (Pontós), Creixell i Roses (MARTIN 1990, 163), els exemplars d'Alorda Park són els únics d'aquest tipus fins a les troballes submarines meridionals de Sagunt (València), El Saler (València), i la necròpolis púnica d'Almuñecar (Granada) (ROUILLARD 1990, 181).

2.7.2.5. - TIPUS VORA 8

Quantitat i procedència estratigràfica: Es tracta d'un petit fragment de vora (làm. 29, 6) procedent del recinte C i concretament d'un nivells inequívocament situables en un moments no inicials del segle IV a.C. (SANMARTÍ i SANTACANA 1992, 28, figs. 80 i 81) El tipus 8 de vora massaliota abasta un arc cronològic molt ampli, l'inici del qual no és anterior el 350 a.C. De fet, la màxima concentració de troballes oscil.la entre finals del segle IV a.C. i la primera meitat del segle III a.C. (PY 1978, fig. 14). Aquesta constatació ens permet afinar la datació de l'estrat on fou localitzat i afirmar que ens trobem davant d'un dels exemplars antics dintre del tipus en questió.

Qüestions tipològiques: L'orientació horitzontal del llavi defineix aquesta variant del tipus de vora 7, aquestes últimes amb la cara superior del llavi lleugerament inclinada vers l'exterior. L'absència de motllura diferencia les vores massaliotes del tipus 8 de les morfològicament i cronològica semblants del tipus 6, sempre motllurades. Tots aquests criteris han basat la ubicació de la peça d'Alorda Park en aquest tipus 8 de vora, el qual podria formar part d'exemplars dels tipus 4 o 5 de Bertucchi de perfils sencers.

Difusió: Aquest tipus és especialment rellevant a la colònia de Rhode, on les vores d'aquest tipus són notablement abundants (MARTIN 1990, 163). A més, es tracta d'un tipus de vora relativament comú en el món ibèric de la costa catalana. L'exemplar més rellevant és, sens dubte, el que forma part d'una peça sencera de la forma 4 de Bertucchi (SANMARTÍ 1990, fig. 2, 7), de procedència submarina, concretament, de l'indret anomenat Les Enquines, proper a la localitat de Sitges (PASCUAL 1964-1965). Es coneixen d'altres exemplars, en aquest cas fragmentaris, a jaciments ibèrics com el Puig de Sant Andreu (Ullastret) i Mas Castellar (Pontós) a l'Empordà (MARTIN 1990, 163), la Torre dels Encantats al Maresme (SANMARTÍ 1990, fig. 2, 1 i 3, i possiblement també fig. 2, 2 tot i que es podria tractar d'una vora tipus 6), i, amb reserves, Montjuïc, a Barcelona (SANMARTÍ 1990, fig. 2, 4 però també podria ser del tipus 6 de vora massaliota).

2.7.2.6. - TIPUS VORA 9

Quantitat i procedència estratigràfica: Fins al moment, un total de quatre fragments de vora d'aquest tipus han estat recuperats en la ciutadella ibèrica d'Alorda Park, dos dels quals provenen dels nivells superficials (làm. 30, 1 i 3). Un tercer ha estat exhumat en un dels nombrosos estrats d'enderroc de la fase final del poblat ibèric (AL.P. III), concretament del recinte AC (làm. 30, 2), situable amb certesa als volts del 200 a.C. En aquesta mateixa fase cal ubicar el quart exemplar de vora (làm. 30, 5), procedent d'un estrat fora muralles, amb un *terminus ante quem* fixat per àmfora itàlica, segurament del tipus greco-itàlic. La cronologia de

producció d'aquest tipus 9 s'inicia precisament en la segona meitat del segle III a.C., allargant-se durant tota la centúria següent.

Qüestions tipològiques: La inclinació vers l'interior de la cara superior del llavi és el tret més característic i exclussiu del tipus 9 de vora massaliota i el que justifica la classificació dins del tipus en questió dels diferents exemplars localitzats a l'Alorda Park. Com en els casos anteriors (vores tipus 7 i 8), aquest tipus de vora és propi de perfils sencers de les formes 4 o 5 de Bertucchi.

Difusió: Curiosament, aquest tipus, amb diferència el més ben representat al poblat ibèric d'Alorda Park, és en general poc corrent, de manera que només podem assenyalar la seva presència al Mas Castellar de Pontós, a l'Empordà (MARTIN 1990, 163).

2.7.2.7. - TIPUS VORA 11

Quantitat i procedència estratigràfica: Es tracta d'un fragment de vora, coll i arrencament de nansa (làm. 30, 4) procedent de nivells del recinte AI, indubtablement pertanyent a la fase AL.P. III, és a dir, datable entre la darreria del segle III a.C. i els primers decennis del segle II a.C. Precisament, la documentació d'aquest tipus al mateix centre productor i zones d'influència més directa (sud de la Gàl.lia) abasta, a grans trets, tot el segle III a.C. i la primera meitat de la centúria següent, de manera que la correspondència cronològica que s'observa amb l'exemplar de l'Alorda Park és total.

Qüestions tipològiques: Dos són els tipus de vora massaliota que imiten les àmfores itàliques de la forma dita greco-itàlica i que, en conseqüència, serien propis de la forma 6 de Bertucchi de peces senceres. Per una part, el tipus de vora 10, recentment definit (BATS 1990), imita les vores greco-itàliques antigues, amb una tendència a l'horitzontalitat de la cara superior del llavi bastant acusada, tret que no es dóna en la vora recuperada a l'Alorda Park, molt més inclinada vers l'exterior. Aquest fet ens obliga a situar-la tipològicament entre els

exemplars del tipus de vora 11, ja conegut, però no numerat, dins la classificació clàssica de M. Py (PY 1978, fig. 13).

Difusió: La troballa de peces d'aquest tipus, tant fragmentàries com completes - tipus 10 i 11 de vora (BATS 1993) i forma 6 de peça completa (BERTUCCHI 1990) - és força excepcional als jaciments protohistòrics indígenes de la costa catalana, i, en general, de tot el litoral mediterrani de la Península Ibèrica. De fet, per ara, l'exemplar de vora 11 de l'Alorda Park representa un *unicum* en aquest sentit. La seva presència, doncs, es restringeix a la colònia focea d'Empúries, amb ressenya obligada per a un exemplar complet procedent dels sectors de necròpolis del jaciment (ALMAGRO 1953, 389, fig. 392).

2.7.3. - ESTUDI ESTADÍSTIC.

Més de 9 campanyes d'excavació a partir de l'any 1983 han proporcionat la moderada quantitat total de 92 fragments, amb forma o sense, d'àmfora massaliota, que representen una proporció del 2,35% del total de fragments d'àmfora importada. En canvi, de la xifra total del mínim d'individus (11) obtenim una proporció, força més rellevant, del 7% (fig. 15). Amb aquests totals, el coeficient de fragmentació és de 0,12, lògicament bastant alt.

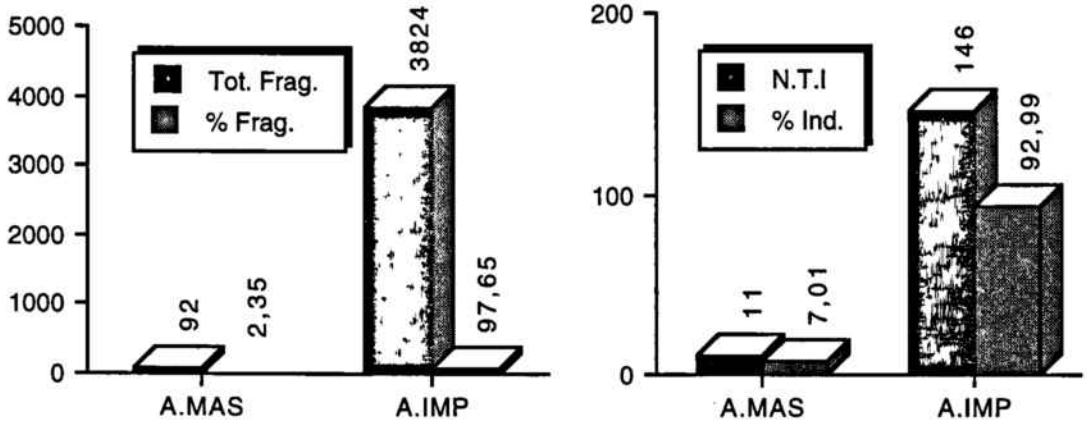

Fig. 15

La comparació entre els diferents tipus (fig. 16) mostra una concentració a ambdós extrems de l'arc cronològic d'ocupació del poblat ibèric d'Alorda Park. En efecte, els tipus

situables en la fase AL.P. I (3, 3/5 i 4), és a dir, segles VI i V a.C., representen més del 35% del total, mentre que els propis de la fase AL.P. III dels volts del 200 a.C. (9 i 11) constitueixen més del 45% del total. D'aquesta manera, la resta, quasi el 20%, està conformat per tipus molt habituals en el segle IV a.C. (7 i 8).

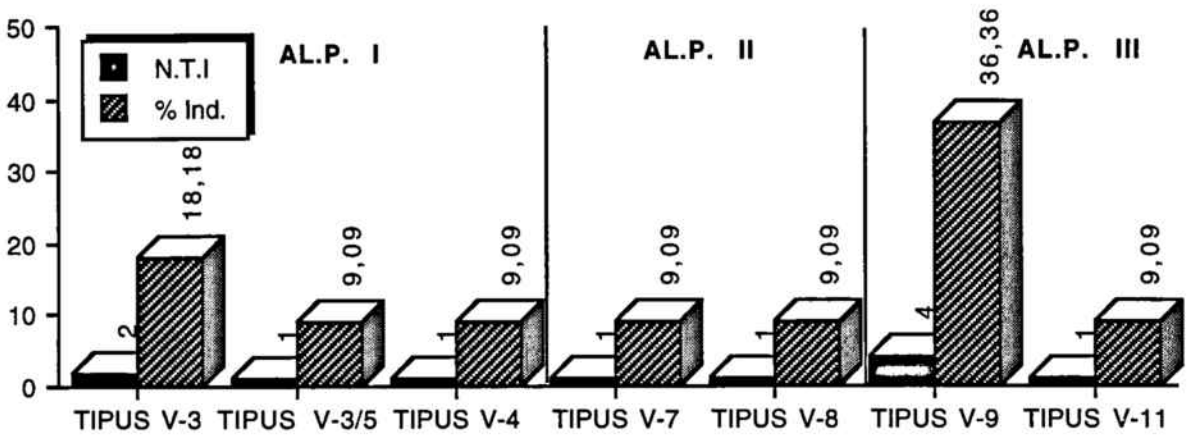

Fig. 16

L'estadística per fases presenta el tret poc freqüent que les proporcions obtingudes a partir del nombre total de fragments (fig. 18) són més reduïdes que les resultants del mínim d'individus (fig. 17). Aquest fet es podria explicar - de manera certament poc satisfactòria - per la relativa importància numèrica dels exemplars provinents dels nivells superficials (4 dels 11 totals). Observem també que aquest fenòmen és més habitual en aquelles produccions quantitativament minoritàries. En efecte, el mateix es documenta per a les àmfores gregues no massaliotes (fig. 13 i 14) i, parcialment, a les àmfores púniques del Cercle de l'Estret de Gibraltar (fig. 10 i 11).

Excepte en el cas de la fase AL.P. I - que, com diem, cal considerar amb reserves, bàsicament pel que fa als individus - s'observa una bona correlació entre unes xifres i les altres, amb unes diferències que se situen, de manera constant, entre els 2 i els 3 punts. En tot cas, ambdues gràfiques (fig. 17 i 18) mostren que la proporció d'àmfora massaliota respecte al volum total d'àmfora importada presenta al llarg del temps una tendència a la baixa constant i inequívoca. Així, el moment en què l'àmfora massaliota jugaria un paper quantitativament més rellevant seria la fase inicial de la ciutadella ibèrica, durant els segles VI i V a.C., amb un 10%

del total de fragments d'àmfora importada i un 50% dels individus -percentatge sorprenent fortament i lògicament matisat per la proporció basada en el total de fragments, sens dubte, més aproximada a la realitat -.Aquesta proporció decau en el segle IV a.C. amb unes xifres que oscil.len entre el 5,8% dels fragments i el 8,7% dels individus. Finalment, la fase AL.P. III assoleix les cotes més baixes pel que fa a la proporció d'àmfora massaliota en el conjunt d'àmfores importades, amb un 2% dels fragments i menys del 4% dels individus.

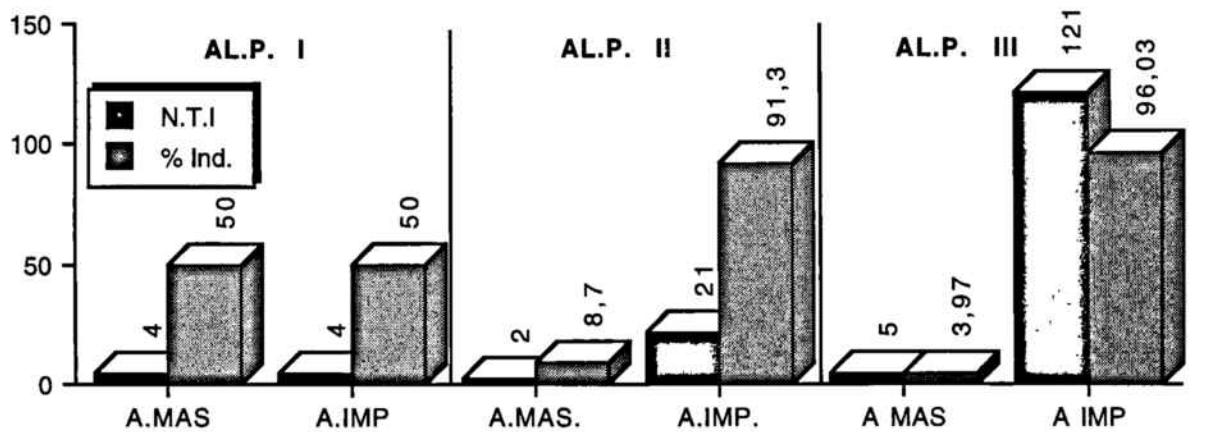

Fig. 17

La intensitat teòrica d'arribada d'àmfores massaliotes al poblat ibèric d'Alorda Park ens ve donada per la relació entre el nombre d'individus conservats i el nombre d'anys transcorreguts que, en aquest cas, és estimable en 1 àmfora cada 32 anys (0,15 àmfores cada 5 anys). Tot seguit, l'aplicació pormenoritzada d'aquesta operació per a cada fase permetrà matisar aquest resultat global.

D'aquesta manera, un panorama semblant es documentaria per les seves fases inicials, és a dir, des d'un moment avançat del segle VI a.C. a la darreria del V a.C.,car la intensitat d'arribada es podria fixar en 1 àmfora cada 31 anys (0,16 àmfores cada 5 anys). La mateixa operació per a la fase AL.P. II proporciona uns resultats més amplis d'1 àmfora cada 50 anys (0,10 àmfores cada 5 anys). Finalment, la fase AL.P. III, entre el darrer quart del segle III a.C.

i el primer del segle II a.C., ens ofereix una relació d'1 àmfora cada 10 anys (0,5 àmfores cada 5 anys), la més intensa de totes.

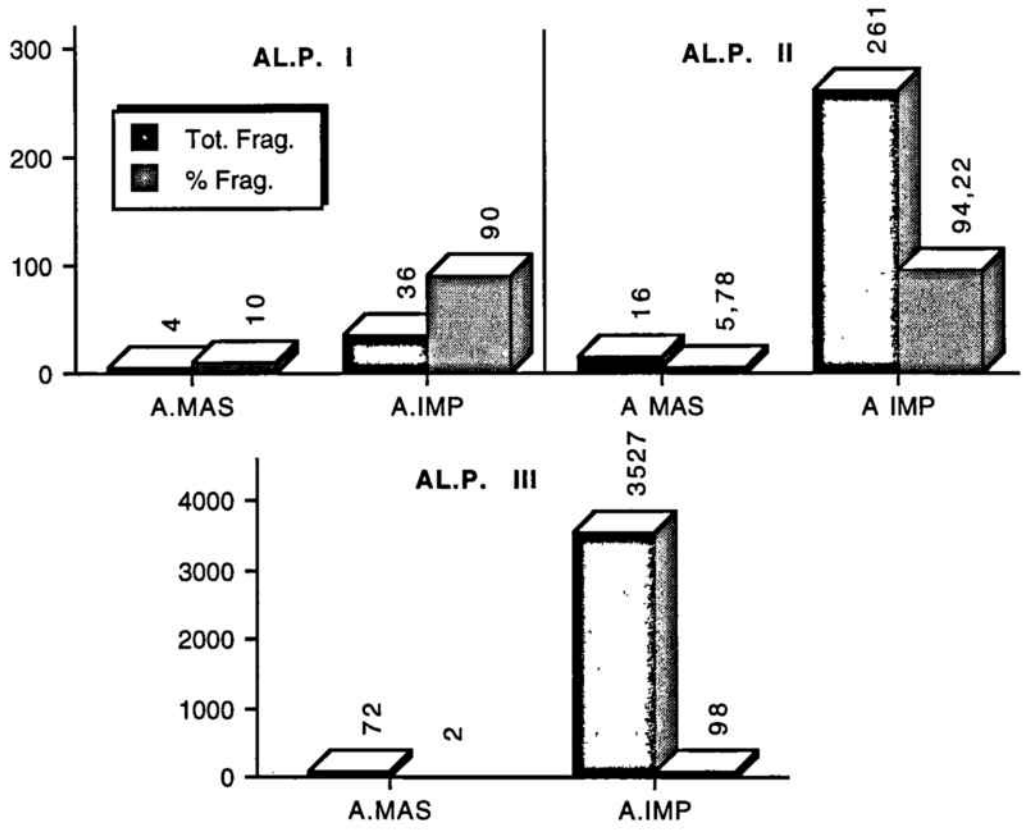

Fig. 18

2.8. - ÀMFORES GRECO-ITÀLIQUES

2.8.1. - INTRODUCCIÓ.

La denominació d'àmfora greco-itàlica neix (BENOIT 1954) amb l'objectiu de reflectir una doble evidència: per una banda, la procedència itàlica de les àmfores en qüestió, i per l'altra, llur tradició tipològica d'inequívoca filiació grega. En definitiva, es tracta d'un grup d'àmfores de producció poc homogènia, que ocupen una posició intermèdia entre les àmfores gregues occidentals i les propiament romanes. Així, el mot de greco-itàliques proporciona una forma descriptiva i globalitzadora de referir-se a aquestes característiques produccions que cronològicament cal situar al llarg de la totalitat del segle III a.C - fins i tot, darrers anys del segle IV a.C. - i bona part del segle II a.C., centúria en el decurs de la qual són substituides per les Dressel 1A (DRESSEL 1895).

Quant als centres productors, el tret més ressenyable és, sens dubte, llur multiplicitat i varietat. La pràctica del segellat, íntimament relacionable amb les estructures de producció, també reflecteix aquesta manca d'homogeneitat, amb segells en grec en els exemplars del segle III a.C. i en llatí en els de la centúria següent (MANACORDA 1981). Les pastes presenten, doncs, una forta variabilitat, que és un altre aspecte d'aquesta marcada heterogeneïtat (TCHERNIA 1987). Amb tot, lès àrees de producció cal restringir-les, a grans trets, als territoris de l'antiga Magna Grècia i bona part de l'Itàlia central tirrènica.

Des del punt de vista tipològic, les àmfores greco-itàliques - que varen rebre el número 1 en la classificació de Benoit (BENOIT 1957) i el 4 en la de Lamboglia (LAMBOGLIA 1955) - s'han d'integrar en una llarga evolució que parteix des dels tipus proto-greco-itàlics - formes 4, 5 i 6 de Sourisseau (SOURISSEAU 1993) - del segle IV a.C. (veure *supra*) i que desemboca en les esmentades àmfores de la forma 1 de Dressel (DRESSEL 1895) en un moment indeterminat del segle II a.C. Llur consideració per separat es fonamenta en criteris de filiació

cultural - tradicionalment, es parla d'àmfores magno-gregues, greco-itàliques i itàliques successivament - però no tindria cap sentit si atenem criteris estrictament morfològics.

L'únic assaig de definició de diferents tipus dintre del conjunt de les àmfores greco-itàliques per ara existent és el de E.Lyding-Will (LYDING-WILL 1982). Aquesta classificació, però, es refereix exclusivament a peces senceres, de manera que la seva operativitat real es redueix notablement quan es tracta amb materials fragmentaris, principalment vores, fet abrumadorament més habitual. Un primer intent de classificació de vores greco-itàliques el trobem en el treball de J.-Y. Empereur i A.Hesnard sobre àmfores d'època hel.lenística (EMPEREUR i HESNARD 1987, fig. 29), però resulta molt esquemàtic i clarament insatisfactori. Una segona i darrera temptativa, en aquest cas bastant més elaborada, de resoldre l'esmentada problemàtica de treballar, bàsicament, amb fragments de vores és la presentada per M. Py en el marc del diccionari ceràmic Dicocer (PY 1993), a partir de la definició de cinc tipus diferents de vores amb llurs respectives correspondències amb les formes de peces completes de Lyding-Will.

Ara bé, quan hem volgut emprar aquesta tipologia per a classificar un lot ampli de vores greco-itàliques, com ara el documentat al poblat ibèric de l'Alorda Park - quasi una cinquantena d'exemplars -, les dificultats han estat insalvables. Els mateixos autors de la proposta tipològica en qüestió fan esment del fet que aquesta es fonamenta exclusivament en "criteris morfològics molt simples" (PY 1993, 46). Precisament, l'abundància de detalls i variants morfològiques presents en el conjunt de vores greco-itàliques de l'Alorda Park complicava llur adscripció a un tipus o altre. De fet, en el nostre parer, es feia impossible presentar el lot de vores de l'Alorda Park ordenat en base a aquests cinc tipus definits en base a detalls formals.

L'opció alternativa que hem adoptat per al nostre cas concret s'ha fonamentat, no tant en factors estrictament morfològics - que se'ns han mostrat poc operatius -, sinó en criteris que afecten a les tendències evolutives globals de les àmfores greco-itàliques. Aquestes tendències fan referència als diferents elements constitutius de la peça, com ara les mides globals - més

alçada i diàmetre màxim menor -, la forma del perfil del cos -més allargades, menys panxudes-, els pivots - primer buits, desprès massissos - però també als colls i a les vores. En efecte, si observem els dos extrems de la línia evolutiva, les vores magno-gregues - tipus 3 i 4 de Sourisseau (SOURISSEAU 1993) - i les vores itàliques tipus Dressel 1A, la tendència és òbvia: la inclinació dels llavis, partint d'una horitzontalitat total, va augmentant progressivament de manera que l'alçada dels llavis creix, mentre el gruix lògicament, decreix. Així, si en el punt de partença (àmfores proto-greco-itàliques del segle IV a.C.) el grau d'inclinació de la cara superior del llavi amb l'horitzontal és 0, en els exemplars més evolucionts (Dressel 1A) s'acosta als 90 graus - cota que en la pràctica assoleixen les Dressel 1B en el segle I a.C. -.

L'índex en qüestió es defineix de la següent manera: es tracta del grau d'inclinació existent entre la línia de l'horitzontal - línia d'orientació de la vora - i la recta compresa entre els dos punts extrems de la cara externa i superior de les característiques vores de secció triangular greco-itàliques. Cal considerar alguna excepció d'algun cas evident en què s'observa alguna alteració, lògica en produccions de tipus artesanal; així, generalment, l'extrem exterior del llavi és lleugerament sobreaixecat o engruixit (veure vora de la làmina 36, nº 3), en què el que compta és l'orientació marcada per la resta del contorn de la cara externa del llavi. Precisament, doncs, ha estat aquest criteri el que hem triat per a ordenar i agrupar el lot de vores greco-itàliques de l'Alorda Park, per damunt de detalls formals diversos com ara l'horitzontalitat, obliqüitat o concavitat de la cara inferior dels llavis (PY 1993), existència o no de motllures, i, fins i tot, com mostrarem més endavant, criteris mètrics com els esmentats d'alçada i gruix de les vores.

Cal dir, d'entrada, que el conjunt de vores de l'Alorda Park presenta una gran varietat en aquest índex, ja que s'hi documenten vores entre els 26,5 graus de mínima (làm. 31, 3) i els 65 graus de màxima (làm. 39, 8). Ara bé, un fenòmen que ràpidament observem és l'existència d'una certa concentració d'exemplars entorn unes determinades inclinacions, fet que la gràfica que relaciona les diferents vores (eix de les Y) amb els graus d'inclinació documentats (eix de les X) palesa d'una manera força clara (fig. 19). En efecte, en el nostre parer, de la gràfica -

principalment, però també d'altres consideracions que veurem més endavant - se'n desprenen l'existència d'almenys quatre agrupacions de vores que tot seguit passem a enumerar. El primer grup seria aquell definit per les vores amb una inclinació igual o inferior als 30 graus, amb una inclinació mínima documentada de 26 graus. Un segon grup oscil.la entre els 34 i els 43 graus, però presenta una més acusada concentració d'exemplars entorn l'índex dels 40 graus. La quarta agrupació és la conformada per vores que giren entorn els 50 graus d'inclinació, oscil.lant, en aquest cas, entre entre els 47 i els 54 graus. Un cinquè i darrer grup és el format per aquells exemplars que depassen els 60 graus d'inclinació, assolint una màxima de 65 graus. Observarem, finalment, l'existència d'exemplars que queden fora d'un i altre grup i que podriem considerar transicionals (concretament, làm. 32, 1 entre els grups 1 i 2; làm. 36, 5 i 6 entre els grups 2 i 3 i làm. 39, 4 entre els grups 3 i 4).

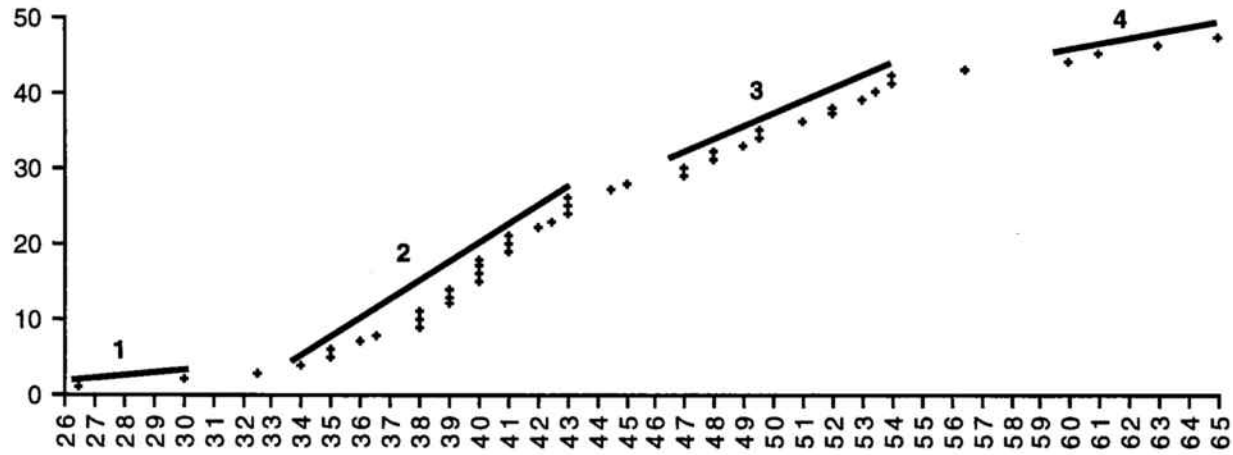

Fig. 19

Un fet que cal ressenyar és la inexistència d'una correlació estricta entre el grau d'inclinació de les vores i l'alçada de les mateixes. Tan sols podriem constatar que, per sota dels 50 graus, dificilment es sobrepassen els 2,7 cm, mentre que les vores amb inclinacions superiors als esmentats 50 graus sovint superen aquesta altura. Aquesta, però, no constitueix una norma universal com demostren diverses excepcions (làm 37, 1 i 5, en un sentit, i làm. 38, 4 i làm. 39, 2 en l'altre). Amb tot, a tall d'exemple, indicarem que la segona vora amb una inclinació menys acusada, 30 graus (làm. 31, 4), té una alçada igual i fins i tot superior a algunes vores amb quasi 50 graus d'inclinació (làm. 38, 1 i 2).

Per més voltes que hi donem, doncs, tot sembla indicar que no hi ha manera d'establir correlacions directes i sòlides entre ambdós criteris dintre dels diferents grups, amb la possible excepció del quart grup, el de vores més inclinades - amb 60 graus o més d'inclinació - amb altures que arriben i depassen els 3 cm., alçada pràcticament inèdita en exemplars d'altres grups. Així, per les raons ja esmentades, i amb al suport d'aquesta darrera evidència, hem cregut convenient fer prevaler els criteris de la inclinació de les vores per damunt de les dades mètriques d'alçada o amplada de les mateixes.

La hipòtesi que es deriva de totes aquestes consideracions és, en definitiva, la d'una significació cronològica dels diferents grups de vores d'aquesta manera definits - els límits dels quals, i fins i tot el mateix nombre de grups definits, sens dubte, en un futur caldrà contrastar i revisar en base a una evidència més àmplia -, en concordança amb l'esmentada evolució tipològica global de les produccions greco-itàliques. Malauradament, el registre estratigràfic de l'Alorda Park no proporciona dades en aquest sentit, car els nivells de primera meitat del segle III a.C. són poc nombrosos i poc consistents i, en la pràctica, és molt dificil establir la diferència entre nivells de segona meitat del segle III a.C. i nivells dels primers decennis del segle II a.C. Amb tot, ja hem apuntat l'existència d'alguns indicis tipològics - alguns colls conservats - que permetrien aventurar possibles correlacions amb els tipus definits de peces senceres (principalment, LYDING-WILL 1982), fet que tractarem de manera pormenoritzada, grup a grup, tot seguit.

2.8.2. - TIPUS APAREGUTS.

Abans de tractar, un a un, els diferents grups de vores i llurs correlacions amb els tipus establerts de peces senceres, analitzarem uns altres elements de forma pertanyents a àmfores greco-itàliques i que també aporten algunes indicacions, per llurs característiques tipològiques o context estratigràfic, pel que respecta a la seva pertinença a algun d'aquests tipus. Ens referim, per exemple, a un petit fragment de paret i arrencament de nansa (làm. 40, 2) i un fragment d'espatlla (làm. 40, 4) provinents de les colmatacions del fossat i del pou, respectivament,

ambdós nivells datables en un moment força avançat del segle IV a.C. Forçosament, doncs, han de ser fragments pertanyents als tipus més antics - A de Lyding-Will - d'àmfora greco-itàlica, sense descartar definitivament llur pertinença a exemplars proto-greco-itàlics més propis del segle IV a.C. i amb fortes similituds morfològiques. En tot cas, la documentació d'àmfora greco-itàlica - fragments amb forma i sense - en nivells de datació antiga, durant la primera meitat del segle III a.C., és un fet confirmat i conegut d'antic (SANMARTÍ i SANTACANA 1992, 79) al poblat ibèric d'Alorda Park.

Un altre fragment d'espatlla (làm. 40, 3) i una nansa quasi completa (làm. 40, 1) provenen també de nivells de colmatació del fossat, però, en aquest cas, clarament dintre de la fase AL.P. III. En tot cas, llur morfologia és inequívocament relacionable amb els tipus antics, A o B de Lyding-Will, d'àmfora greco-itàlica. Podem precisar bastant més en un exemplar que conserva bona part del seu terç inferior (làm. 40, 8) també enquadrable en la fase AL.P. III, com la resta de fragments de base estratificats que esmentarem a partir d'ara. El pivot no massís i la forma de la part inferior del cos ens situen, amb certesa, en el tipus B de Lyding-Will. Els pivots no massissos són característics dels dos primers tipus, A i B, de la classificació de Lyding-Will i, a banda d'aquest últim, a l'Alorda Park en coneixem almenys dos exemplars més (làm. 40, 6 i 7). Els pivots massissos, en canvi, es relacionen amb els altres tres tipus, C, D i E, i en coneixem un total de 12 exemplars (làm. 40, 5 i làm. 41 completa), quatre dels quals provenen dels nivells superficials. Observem, però, que és possible distingir almenys dos models de pivot massís ben diferenciats: un primer tipus cilíndric, ample, rectangular i, en ocasions, amb un petit botó en l'extrem inferior (làm. 41, 1 a 4), i un segon amb parets rectilínies o convexes, fons còncau i motllura anular propera a l'acabament del pivot (làm. 41, 5 a 8).

Procedirem ara, finalment, a analitzar amb detall el lot de vores greco-itàliques de l'Alorda Park ordenades i agrupades en els quatre grups o tipus abans definits i les probables correspondències d'aquests amb els tipus coneguts de perfils complets, bàsicament les cinc formes aïllades i definides per E. Lyding-Will (LYDING-WILL 1982).

2.8.2.1. - VORES GRUP 1

Quantitat i procedència estratigràfica: Amb aquestes característiques tan sols disposem de dos petits fragments de vora sense coll procedents dels nivells superficials del jaciment (làm. 31, 3 i 4).

Qüestions tipològiques: Aquest tipus de vores, amb una acusada horitzontalitat però ja inclinades vers l'exterior, són les que cal considerar dintre dels primers tipus propiament greco-itàlics i, per aquesta raó, relacionables amb el tipus A de Lyding-Will. Els exemplars més característics i recurrents d'aquest tipus - tot i que originariament no va ser definit a partir d'aquells - són els provinents de naufragis de les illes Eòlies com ara el de la Secca di Capistello (BERNABÒ BREA, CAVALIER, LIVADIE, KAPITAEN i VAN DER MERSCH 1985, fig. 41c i 42b), datable entre el darrer decenni del segle IV a.C. i el primer quart del segle III a.C., o el de Capo Graziano F o Filicudi F (LAMBOGLIA i PALLARÉS, 1975-1981), contemporani o molt lleugerament posterior a l'anterior. En efecte, malgrat que les il.lustracions no són gaire satisfactòries i del tot insuficients, les vores de les àmfores de la Secca di Capistello, per exemple, presenten unes inclinacions sempre inferiors als 30 graus, oscil.lant entre els 22 de mínima i els 28 de màxima, índexs plenament coincidents amb els dels exemplars d'aquest primer grup. Una peça que formava part del carregament del derelicte de Cabrera 2 i que, malgrat una datació per al naufragi centrada en els darrers anys del segle III a.C., tipològicament pertany, amb seguretat, al tipus A de Lyding-Will (CERDÀ 1978, fig. 34) presenta també una inclinació de vora de 26 graus així com una forta similitud morfològica amb un dels nostres exemplars (làm. 31, 3).

2.8.2.2. - VORES GRUP 2

Quantitat i procedència estratigràfica: Es tracta d'un total de 23 exemplars de vora (làms. 33, 34, 35 completes i 36, 1 a 4) repartits de la següent manera: 12 provenen dels

nivells superficials, mentre que els 11 restants es localitzen en característics estrats d'enderroc de la fase AL.P. III, datable entorn el 200 a.C., sense majors precisions. Assenyalar que tres d'ells (làm. 32, 2 i làm. 33, 3 i 4) es troben associats dins d'un mateix estrat del recinte AE.

Qüestions tipològiques: Per a aquest grup disposem d'alguns exemplars amb els colls conservats que constitueixen indicis tipològics força interessant. De tots ells cal destacar-ne un amb la totalitat del coll, part de l'espatlla i les dues nanses conservades i una inclinació de la vora de 40 graus, que resulta especialment explícit (làm. 34, 3). El coll curt i l'espatlla d'inflexió suau de perfil arrodonit ens situa, amb poc marge de dubte, en el tipus greco-itàlic antic més avançat, en concret, en la forma b de Lyding-Will, de la segona meitat del segle III a.C (LYDING-WILL 1882, 345-346). Altres tres exemplars conserven bona part del coll - però no l'espatlla - amb unes dimensions pròpies d'aquest tipus antic (entre 11 i 14 cm.) i unes inclinacions de vora de 35 (làm. 31, 5), 39 (làm. 34, 1) i 40 graus (làm. 33, 4).

El conjunt paradigmàtic d'aquest tipus és el provinent del dipòsit ceràmic del recinte 58B de l'assentament indígena de Pech-Maho (Sigean, Llenguadoc occidental), amb una cronologia de finals del segle III a.C. (SOLIER 1979, fig. 22 i 23) - fins el punt que es parla també del tipus "Pech-Mahó" (PY 1993) -. Les vores dels exemplars d'aquest tipus de l'esmentat dipòsit que han estat publicades, amb les reserves obligades per raó de la petita escala que mostren els dibuixos d'aquestes, semblen oscil.lar entre un mínim de 35 graus i un màxim de 43, 5, amb una majoritària concentració entorn els 40 graus. La vora d'un altre exemplar del derelicte de Cabrera 2 probablement associable a aquest tipus (CERDÀ 1978, fig. 33) té una inclinació estimable entre els 31 o 32 graus. Finalment, una peça conservada en el seu terç superior procedent del poblat ibèric de Castellruf (ASENSIO, PRINCIPAL i SANMARTÍ, en premsa) i també versemblantment relacionable amb el tipus b de Lyding-will, té una inclinació de vora, ben fixada, de 34 graus. Com veiem, altra vegada la correlació entre el nostre grup 2 de vores greco-itàliques i l'esmentat tipus b o de Pech-Maho resulta bastant satisfactòria.

2.8.2.3. - VORES GRUP 3

Quantitat i procedència estratigràfica: Amb les característiques d'aquest grup coneixem un total de 14 fragments de vora (làms. 37, 38 completes i 39 1 a 3), 9 localitzats en els nivells superficials del jaciment i els altres 5 de nivells inequívocament situables en la fase AL.P. III, darrer moment d'ocupació del poblat ibèric com a tal. Farem notar la presència entre les vores d'aquest grup d'una (làm. 38, 1) procedent de la mateixa unitat estratigràfica (7017, enderroc del recinte AE) que les tres anteriorment ressenyades del grup 2, i una altra (làm. 39, 1), amb 53 graus d'inclinació, associada a l'esmentat exemplar millor conservat del grup anterior (làm. 34, 3), amb una inclinació de vora de 40 graus.

Qüestions tipològiques: L'absència total d'altres indicadors tipològics, com ara els colls i espatlles, en els exemplars d'aquest tipus provoca que les correspondències de les vores d'aquest grup amb les formes senceres es basin exclusivament en la comparació dels respectius índexs d'inclinació de les vores. Aquestes dades ens porten a proposar una equivalència teòrica amb els tipus C i D de Lyding-Will indistintament, és a dir, el que podriem considerar greco-itàliques clàssiques o "estandard" i que omplen un arc cronològic entre el darrer quart del segle III a.C. i mitjan segle II a.C. En efecte, trobem des dels 50,5 graus d'inclinació de vora d'exemplars del'oppidum indígena de la Teste-Negre (Bouches-du-Rhone) (GANTÈS 1977, pl. 41) - paradigma del tipus D de Lyding-Will - als 56 graus de la famosa peça del derelicte 1 de Grand-Congloué de Marsella (BENOIT 1961, pl. II, 2).

2.8.2.4. - VORES GRUP 4

Quantitat i procedència estratigràfica: En aquest grup s'integren tan sols quatre fragments de vora (làm. 39, 5 a 8), de les quals només una fou trobada en els nivells superficials (làm. 39, 5), mentre que les altres tres procedeixen d'uns estrats amb unes datacions no tan homogènies com en els grups anteriors. En efecte, dues provenen de nivells

relacionables amb la fase AL.P. III, datable entorn el 200 a.C., però si bé el context ceràmic d'una d'elles (làm. 39, 8) és el típic d'aquestes unitats estratigràfiques, l'associació amb ceràmica comuna itàlica, fet bastant poc habitual, en el segon cas (làm. 39, 6) fa pensar en un moment avançat dintre de l'arc cronològic de la mateixa fase AL.P. III. Un tercer exemplar (làm. 39, 7)ha de considerar-se, amb seguretat, dintre de la fase AL.P. IV, és a dir, en ple segle II a.C., com indica la seva associació amb un exemplar de Dressel 1A i fragments d'àmfora de la Tripolitània.

Qüestions tipològiques: Inclinacions de vora superiors als 60 graus són característiques en aquelles peces generalment classificades entre les de tipus E de Lyding-Will, segons aquesta mateixa autora, tipus de producció hispànica equivalent al tipus Dressel 1A itàlic, i per tant, amb una cronologia similar centrada en els tres darrers quarts del segle II a.C. Així, 64 i 68 graus d'inclinació de vora es documenten en dues àmfores considerades pertanyents a aquest tipus E trobades a Empúries (NOLLA 1974, fig. 1, 5 i 6), i també es troben índexs similars, en concret entre 64 i 71 graus, en altres peces també paradigmàtiques del tipus en qüestió, com ara algunes de Ruscino (LAUBENHEIMER 1980).

2.8.3. - ESTUDI ESTADÍSTIC.

Més del 21 % dels fragments d'àmfora d'importació recuperats a la ciutadella ibèrica de Calafell des de l'inici dels treballs d'excavació l'any 1983, un total de 831, pertanyen a àmfores de producció itàlica, versemblantment de tipus greco-itàlic en una inmensa majoria. La proporció assoleix unes cotes properes al 30% si atenem al nombre d'individus, en total 47 (fig. 20). Generalment, la relació és la inversa, és a dir, el percentatge disminueix en el cas de la proporció d'individus, però, pel que fa a les àmfores greco-itàliques, la incidència dels fragments de vora procedents de nivells superficials és molt forta - 28 de 47, quasi el 60% -, molt més acusada que en cap de les altres produccions fins ara estudiades. Amb aquestes dades, el coeficient de fragmentació resultant és de 0,056.

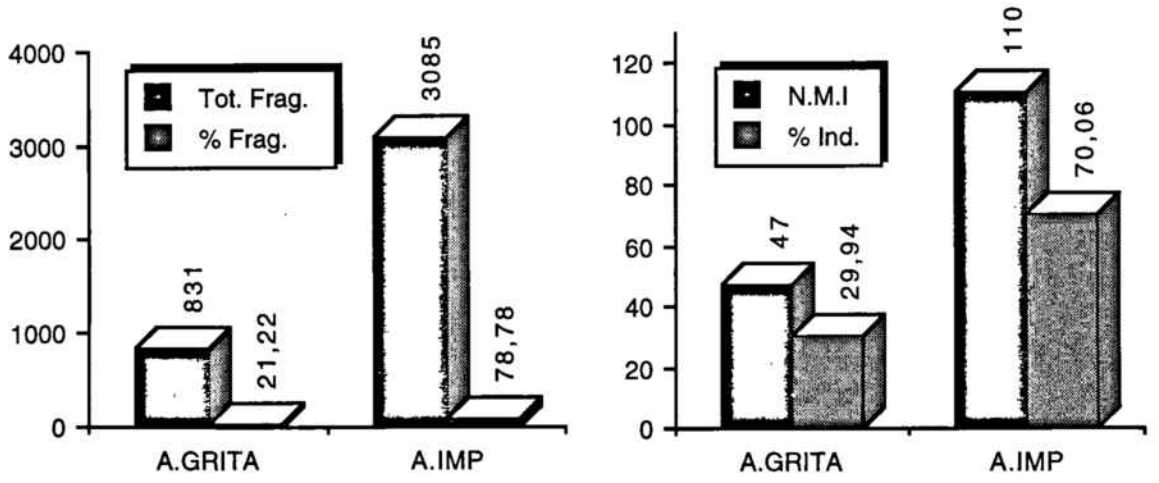

Fig. 20

La comparació estadística dels diferents grups mostra un predomini molt acusat dels grups centrals, amb un 53,5% dels exemplars pertanyents al segon grup - aquell relacionable amb el tipus B de Lyding-Will -, i un 32,5% de vores del tercer grup o greco-itàliques clàssiques - possiblement tipus C i D de Lyding-Will -. Els dos grups restants presenten uns índexs més modestos que, en cap cas, superen el 10% - 4,6% per al grup 1 i 9,3% per al grup 4 - (fig. 21).

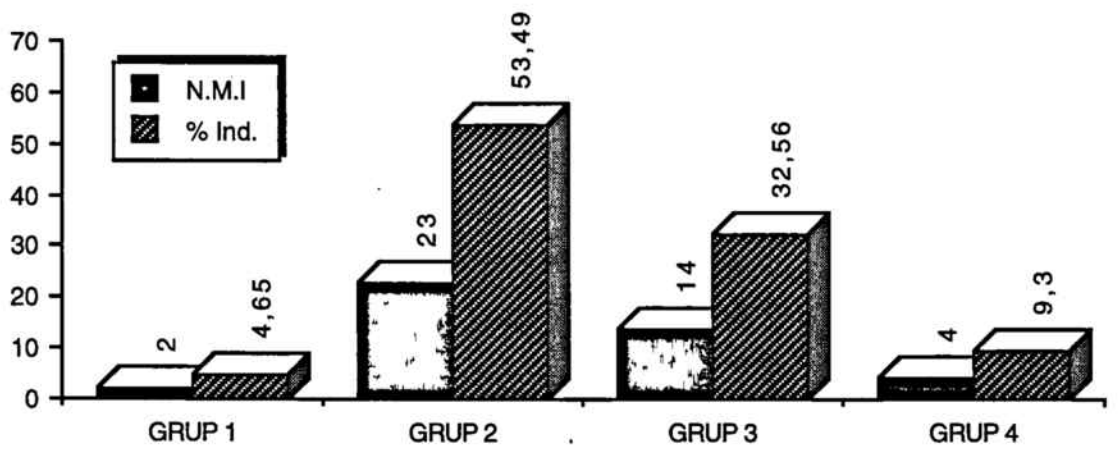

Fig. 21

Les àmfores greco-itàliques són quasi totalment exclusives de la Fase AL.P. III - els dos fragments anteriorment esmentats de finals del segle IV a.C. no tenen pràcticament cap significació estadística i per això no han estat considerats aquí -, de manera que llur proporció

respecte al total d'àmfora d'importació lògicament augmenta en considerar únicament els materials d'aquesta fase (fig. 22), però en absolut reflexa uns canvis considerables. Així, els fragments representen més del 23% de l'àmfora importada i els individus assoleixen un 37% - sempre tenint en compte la important incidència, en aquest cas, dels exemplars dels nivells superficials -.

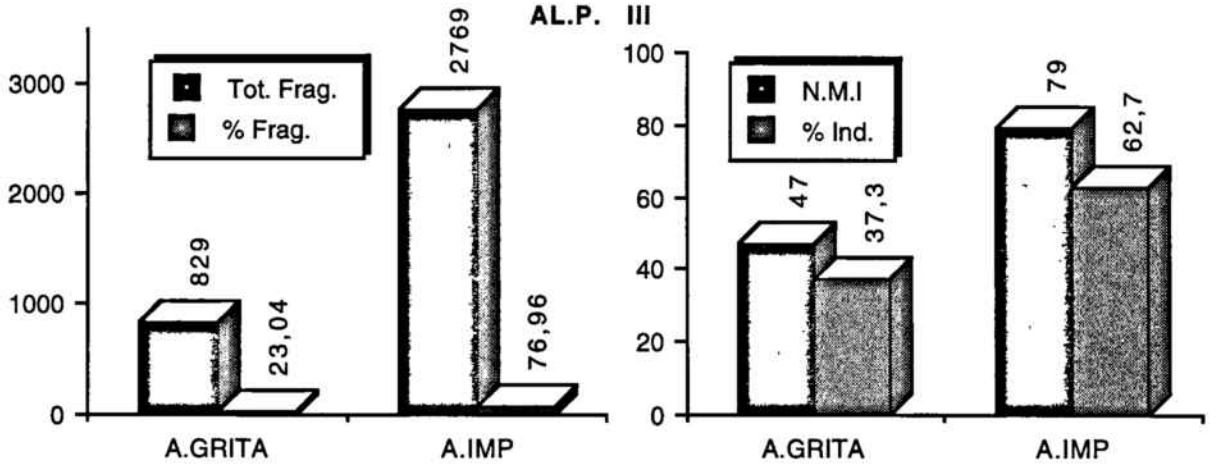

Fig. 22

Excloent els exemplars del grup 4, que per llur probable datació tardana (veure *supra*) es troben en els límits de l'interès d'aquest treball, les restants 43 vores, repartides en un total aproximat de 125 anys que conformen llur arc cronològic, des del 300 a.C. al 175 a.C. *grosso modo*, proporcionen un índex de 1 àmfora cada 2,9 anys (1,72 àmfores cada 5 anys) per a aquest període final de la vida de la ciutadella ibèrica de Calafell.

2.9. - ÀMFORES DE PRODUCCIÓ INDETERMINADA

Un fet que per ara és gairebé inevitable és la documentació, en el context d'uns conjunts ceràmics amb milers de fragments, d'una proporció minsa, però sempre present, de fragments la classificació o assignació de procedència dels quals és, en la pràctica, irrealitzable per diversos motius (desconeixement de l'investigador, produccions poc o gens estudiades, etc.). Generalment, el destí d'aquests exemplars és l'apartament de la resta dels materials, de manera que rarament formen part dels estudis definitius. Creiem, però, que, malgrat l'escassa informació que d'ells podrem extreure, és convenient llur inclusió en aquest treball o en qualsevol altre, almenys amb l'esperança que els coneixements d'altres esmenin l'ignorància pròpia.

Dintre d'aquesta categòria caldria considerar un total de cinc fragments de vora, versemblantment pertanyents a recipients amfòrics i dificilment relacionables, per llurs característiques de pastes i de forma, amb alguna de les produccions locals - entenent per local, en aquest cas, tota producció provinent del món ibèric -. D'aquestes cinc vores, dues procedeixen dels nivells superficials (làm. 42, 4 i 5) i dels tres restants exemplars, aquests ben estratificats, un tindria una datació dintre del segle IV a.C. - fase AL.P. II - car fou localitzat en els estrats inferiors del recinte D (làm. 42, 3) i els altres dos (làm. 42, 1 i 2) es relacionen amb la fase AL.P. III dels volts del 200 a.C., als quals cal afegir un fragment de base també possiblement pertanyent a un recipient amfòric (làm. 42, 7).

2.10. - TAPADORES D'ÀMFORA

Tan sols hem de constatar la presència d'aquests característics elements, dels quals dificilment discernirem si foren emprats en àmfores de producció local o de procedència forània. Amb un alt grau de probabilitat, a la ciutadella ibèrica de l'Alorda Park, almenys tres exemplars força complets són associables a aquesta funcionalitat. Dos dels tres exemplars

provenen dels nivells d'abandó de la fase AL.P. III (làm. 42, 6 i 9), datable entre la darreria del segle III a.C. i els primers decennis de la centúria següent, mentre que el tercer exemplar (làm. 42, 8) és bastant més tardà, car procedeix d'estrats del sector d'època romana del jaciment, i per tant, es data del segle I a.C. Observem que els diàmetres de tot tres oscil.len entre els 10 i els 11 cm., distància molt recurrent entre les obertures pròpies de recipients amfòrics.

2.11. - ÀMFORES D'IMITACIÓ PÚNICO-EBUSITANA

2.11.1. - INTRODUCCIÓ.

En aquest apartat tractarem aquells exemplars amfòrics de tipologia inequívocament púnico-ebusitana, però els aspectes tecnològics, principalment pastes i tractaments de superfície, dels quals s'allunyen considerablement dels que són característics d'aquesta producció. És per aquesta raó que han de considerar-se imitacions de prototipus púnico-ebusitans. Llur procedència és, en rigor, indeterminada, tot i que els factors tecnològics dels que feiem esment - pastes, cocció i tractament de superfície - recorden, d'una manera molt acusada, els de les produccions locals ibèriques. En definitiva, ens trobem davant d'uns recipients amfòrics amb una tècnica de fabricació similar a la de les produccions propiament ibèriques però amb uns trets morfològics essencialment provinents del món amfòric púnico-ebusità.

Les característiques tècniques pròpies dels exemplars localitzats fins ara al poblat ibèric d'Alorda Park - de les qüestions tipològiques en parlarem més endavant - són, a grans trets, les següents. Pel que fa a les pastes, són dures i compactes, sonores (típic so metàl.lic), poc poroses amb fractures regulars d'aspecte bastant rugós i lleugerament exfoliat. Els colors de la pasta oscil.len des del marró clar o atarongat al vermellós, sempre dintre d'aquest espectre de tonalitats. En tot cas, el nucli no presenta mai una coloració del tot homogènia documentant-se més d'una d'aquestes tonalitats marronoses (clares, atarongades o vermelloses) i, fins i tot, sovint una més o menys evident franja central de color gris pàl.lid. En definitiva, ens tractaria d'una versió molt lleu del que tradicionalment s'anomenen pastes sandvitx, és a dir, el producte d'una cocció amb almenys una primera fase reductora i una segona oxidant.

Quant al desgreixant, és sempre poc abundant i de dimensions bastant reduïdes. S'arriben a distingir partícules blanques i partícules fosques entre els elements de major

grandària, a més d'alguna partícula vermella força esporàdica i, com a element quantitativament predominant, multitud de finíssimes - en general, però no sempre - partícules brillants - possiblement micàcies - de color platejat i daurat, amb un aparent predomini d'aquesta segona tonalitat.

Finalment, un darrer tret característic és el tractament de superfície, relativament acurat, amb una aplicació de barbotina, probablement tant a l'interior com a l'exterior que, en molts casos, a les superfícies externes produeixen coloracions atarongades i, fins i tot, beige clar.

2.11.2. - TIPUS APAREGUTS.

Pel que fa als recipients amfòrics, la pràctica totalitat dels exemplars, complets o fragmentaris, per ara documentats a l'Alorda Park s'han de relacionar tipològicament, sens dubte, amb el tipus T.8.1.1.1. de la producció púnico-ebusitana (RAMON 1995, 220-222) o, menys probablement, en algun cas, amb alguna variant antiga del tipus T.8.1.2.1.

Tan sols esmentarem, també, la probable existència d'imitacions de ceràmiques comunes ebusitanes, en concret, de morters, de les que disposariem d'un sol exemplar segur (làm. 46, 11) procedent d'un estrat de la fase AL.P. III.

2.11.2.1. - IMITACIÓ TIPUS T.8.1.1.1.

Quantitat i procedència estratigràfica: En total coneixem un mínim de 20 individus (làms. 43 a 46) d'aquesta categoria, 4 dels quals provenen dels nivells superficials del jaciment. Els 16 exemplars restants, però, es concentren en dues localitzacions concretes ben diferenciades topogràfica i cronològicament. Un primer lot, conformat per les dues peces completes (làm. 43, 1 i làm. 44, 1) i un fragment de vora (làm. 46, 5), procedeix dels nivells que colmaten el pou, la datació dels quals cal fixar-la en un moment avançat dintre del segle IV a.C., és a dir, en la fase AL.P. II. En aquests mateixos nivells es documenten almenys tres exemplars de T.8.1.1.1. de clara procedència ebusitana (làm. 8, 8, 9 i 10) i un de T.8.1.1.2.

(làm. 26, 3), curiosament, imitació produïda en la zona del Cercle de l'Estret de les mateixes T.8.1.1.1. ebusitanes.

Un segon conjunt, format per 13 exemplars de vora (làm. 45, 1 a 10 i làm. 46, 1 2 i 9) i també alguns de fons (làm. 46, 7 i 8), fou localitzat en els nivells d'enderroc del recinte AE, indubtablement pertanyents a la fase AL.P. III i, per tant, datables entre el darrer quart del segle III a.C. i els primers decennis de la centúria següent. Altres materials amfòrics d'importació ressenyables trobats en els mateixos nivells serien un fragment de vora de T.8.1.3.1. ebusitana (làm. 12, 7), un altre de T.6.1.2.1 (làm. 21, 2) púnica centre-mediterrània i tres vores greco-itàliques del grup 2 (làm. 32, 2 i làm. 33, 3 i 4) i una altra del grup 3 (làm. 38, 1) abans definits.

Qüestions tipològiques: La comparació de diferents aspectes formals de les dues peces més destacades del conjunt d'àmfores d'imitació púnico-ebusitana, els dos exemplars complets trobats a l'interior del pou, proporciona una sèrie de dades força interessant. Així, la primera d'elles (làm. 43, 1) es caracteritza pel seu acusat canonicisme tipològic en tots els aspectes: vora, perfil general del cos, mesures (aproximadament 98 cm. d'alçada i 35 cm. de diàmetre màxim, situació i tipus d'acanaladures, etc. De fet, a partir únicament del seu dibuix resultaria, en el millor dels casos, notablement difícil esbrinar la seva condició de producció no ebusitana.

En canvi, el segon exemplar (làm. 44, 1), considerablement més petit (86 cm. d'alçada i 32 cm. de diàmetre màxim), presenta un seguit d'elements força peculiars, tot i que la forma global del cos recorda molt estretament les esmentades T.8.1.1.1. ebusitanes. El tret més sorprenent és la forma del llavi que aparentment constitueix una versió molt lliure del que seria un llavi típic de T.8.1.1.1. Per altra banda, des del punt de vista de la tècnica de fabricació, és una peça notablement imperfecta, de resolució clarament defectuosa. En primer lloc, es tracta d'un exemplar amb una asimetria més acusada del normal, amb un eix longitudinal força inclinat i una boca que no forma un pla horitzontal; una peça, en una paraula, torta. A més, els

gruixos de les parets presenten unes variacions fortíssimes, amb una part superior i central d'amplada màxima propera als 2 cm. i una part inferior amb parets molt fines, que ni tant sols assoleixen els 0,5 cm. Finalment, les acanaladures no tenen ni la freqüència ni la disposició pròpia de les peces de producció ebusitana.

Pel que fa a la resta d'exemplars, representats per fragments de vora i coll, el fet més ressenyable és, en el nostre parer,la constatació, per damunt de petits detalls morfològics, d'una certa uniformitat tipològica global entre tots ells. En efecte, si comparem el conjunt d'exemplars T.8.1.1.1. ebusitans apareguts en la mateixa ciutadella d'Alorda Park (làm. 8, 2 a 11 i làm. 9, 1 a 4) i el lot de vores d'imitació, la diversitat de variants formals es fa molt més evident en el primer dels casos, tot i ser quantitativament inferiors. A més, aquesta constatació seria vàlida no només per al grup de vores provinents del recinte AE de la fase AL.P. III entre elles, sinó també tenint en compte els exemplars de segle IV a.C. del pou - amb l'excepció assenyalada més amunt -. El petit fragment de vora d'aquesta procedència (làm. 46, 5) presentat al costat dels altres exemplars més moderns (làm. 46) reflecteix bé aquest fenòmen d'homogeneitat morfològica que volem ressenyar.

Una darrera qüestió és la problemàtica de la variant de llavi pròpia de la gran major part dels nostres exemplars. La relativa tendència a l'horitzontalitat de la cara superior del llavi i el seu extrem intern força reentrant recorden una variant típica d'exemplars antics del tipus T.8.1.2.1., en concret, la variant de llavi 1 de J.Ramon (RAMON 1995, fig. 97). Amb tot, en el cas de la peça canònica completa provinent del pou (làm. 43, 1) la vora presenta aquestes mateixes característiques i forma part d'una peça inequívocament inspirada en exemplars del tipus T.8.1.1.1., fet que, juntament amb l'evidència que aquesta mena de vores no és, en absolut, aliena a aquest tipus ebusità (veure, per exemple, en aquest mateix jaciment, làm. 8, 6 i 7 o làm. 9, 1), ens porta a relacionar la totalitat dels exemplars de l'Alorda Park amb les esmentades T.8.1.1.1. ebusitanes - sense que sigui definitivament descartable la possibilitat d'imitació de T.8.1.2.1. antigues -.

Difusió: L'existència d'imitacions de recipients amfòrics ebusitans en contextos culturals ibèric no és un fet desconegut. Ja fa temps que aquest fenòmen fou donat a conèixer bàsicament a partir de les troballes del poblat ibèric de Darró (Vilanova i la Geltrú), molt proper a la ciutadella ibèrica de Calafell, on, fins i tot, fou localitzat un forn on versemblantment hi tenia lloc llur producció (LÓPEZ 1989) i del qual, cronològicament, tant sols coneixem la seva anterioritat al segle II a.C. La descripció donada, però, d'aquests exemplars de Darró, principalment pel que respecte a llurs característiques de pasta, s'allunya molt de les peces d'Alorda Park i impossibilita l'afirmació categòrica de que el centre productor de les segones sigui el localitzat a Vilanova i la Geltrú.

A banda d'aquestes importants troballes, cal esmentar la documentació a Empúries d'indicis de fabricació d'imitacions de peces ebusitanes - fragments informes amb acanaladures semblants a rebuigs de cocció - possiblement també del tipus T.8.1.1.1. i igualment provinents de nivells amb una datació de segle IV a.C., en aquest cas, precisable entorn el 350 a.C. (SANMARTÍ GREGO, CASTANYER, TREMOLEDA i SANTOS en premsa).

2.11.3. - ESTUDI ESTADÍSTIC.

La comparació entre els fragments o individus d'aquest tipus de peces amb els de les àmfores d'importació o d'altres produccions - àmfores ibèriques -, en el nostre parer, no té sentit car constitueixen una categoria per si sola, en rigor, dificilment comparable amb les altres que es documenten al jaciment. És per això que tan sols donarem el nombre del total d'uns i altres. Es tracta d'un total de 1209 fragments (nombre total de fragments) i 20 individus (Nombre Tipològic d'Individus). El coeficient de fragmentació serà, doncs, de 0,016.

La repartició dels totals d'aquesta categoria entre les dues fases en què es documenta - AL.P. II i AL.P. III - sí que és susceptible de comparació estadística (fig. 23). Així, observem que el 25% dels fragments i quasi el 19% dels individus d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana provenen de la fase AL.P. II, és a dir, es daten de segle IV a.C., mentre que els restants 75%

de fragments i 81% d'individus es troben en nivells de la darreria del segle III a.C. i primer quart del segle II a.C.

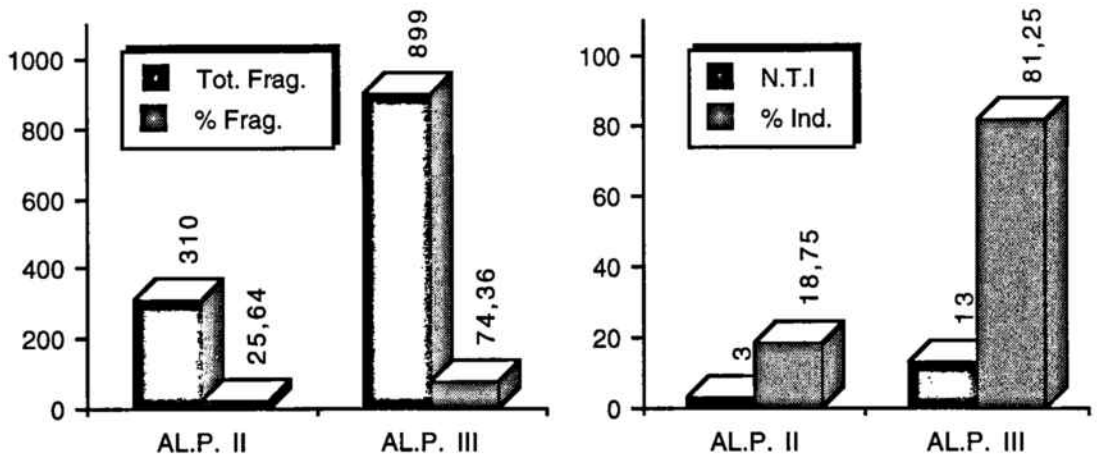

Fig. 23

Per a finalitzar, amb les dades fins ara disponibles, si bé durant el segle IV a.C. documentariem una àmfora cada 33 anys (0,15 àmfores cada 5 anys), per a la fase AL.P. III (230-180 a.C. aproximadament), la relació seria d'una àmfora cada 4 anys (1,3 àmfores cada 5 anys).

2.12. - CERÀMICA COMUNA PÚNICO-EBUSITANA

2.12.1. - INTRODUCCIÓ.

Paral.lelament a la fabricació i difusió de recipients amfòrics, a Eivissa es documenta una important producció de ceràmiques comunes, amb un repertori de formes bastant ampli i amb una difusió, centrada en un nombre més reduït de tipus, també considerable. L'arc cronològic que abasta tant la producció com la difusió d'ambdues categòries és, *grosso modo*, equivalent, és a dir, entre el segle VI a.C. i principis del segle I a.C. - amb l'excepció, potser, de la projecció comercial de ceràmiques comunes a partir del 200 a.C.

La definició i numeració de diferents tipus es troba fonamentalment en els treballs de M. Font, principalment en un conegut article de 1974 (FONT 1974), de manera que aquesta serà la classificació de referència emprada per als exemplars recuperats a l'Alorda Park, amb el suport de les precisions cronològiques proposades per J.H. Fernández (FERNÁNDEZ 1992, Vol. III, figs. 23 a 28). Amb tot, hi ha alguna forma que no ha estat possible identificar en la tipologia de M.Font i que, per tant, ha estat referenciada en base a treballs més recents, principalment de J. Ramon (RAMON 1990-1991, 1993 i 1994). Finalment, els morters presenten una problemàtica singular, de manera que, per aquesta raó, exclusivament de caire pràctic, han rebut un tractament especial i diferenciat, com si formessin una categòria per ells mateixos.

2.12.2. - TIPUS APAREGUTS.

Pel que respecta a altres tipus de ceràmica comuna ebusitana (excepte morters), per ara disposem d'un no gaire abundós, però relativament variat i certament interessant lot d'exemplars. De la fase AL.P. II, de segle IV a.C., tan sols coneixem alguna gerra o hídria del tipus AE-20/ II-23. En canvi, de nivells relacionables amb la fase AL.P. III, dels volts del 200 a.C. provenen peces dels tipus Eb. 70, Eb. 23b, bols de diferents variants i possiblement, amb

reserves, algun exemplar del tipus Eb. 76 o 77 i algun fragment informe decorat inclassificable (làm. 47, 7).

2.12.2.1. - HÍDRIA AE-20/ II-23

Quantitat i procedència estratigràfica: D'aquest tipus tan característic en disposem d'un total de quatre exemplars, tots ells de vora i part del coll, tres dels quals provenen dels nivells superficials dels jaciment (làm. 47, 1 3 i 4). El quart individu (làm. 47, 2) forma part del conjunt ceràmic recuperat en els nivells de colmatació del pou datables en un moment avançat del segle IV a.C. (fase AL.P. II). Precisament, el taller eivissenc AE-20 documenta el probable inici de la producció d'aquest tipus de ceràmica comuna en la segona meitat del segle IV a.C (RAMON 1990-1991).

Malauradament, la resta d'exemplars sense context estratigràfic no proporcionen dades respecte llur ubicació cronològica. Malgrat tot, la localització de tots ells en els nivells superficials dels recintes AH i AI, recintes totalment excavats, amb potents estrats d'enderroc dels volts del 200 a.C. i sense cap tipus de nivell datable de segle IV a.C., podria constituir un indici de la perduració de llur projecció comercial durant la centúria següent. En aquest sentit, esmentarem un fragment de peu anular (làm. 47, 5), aquest ben estratificat en nivells segurs de la fase AL.P. III, que morfològicament podria relacionar-se amb les bases d'aquest tipus, tot i que, per ara, són molt mal conegudes.

Qüestions tipològiques: En el mateix centre de producció s'ha posat de manifest l'existència de dues variants d'aquest tipus de peces, una de major grandària i una altra de proporcions més modestes. A l'Alorda Park es documenten ambdues variants, amb un exemplar de la primera (làm. 47, 1) i els tres restants segurament pertanyents al model petit (làm. 47, 2, 3 i 4). Les decoracions són les característiques del tipus en qüestió, en el nostre cas exclusivament bandes horitzontals.

2.12.2.2. - EBUSUS 70

Quantitat i procedència estratigràfica: Es tracta d'un únic exemplar d'aquest tipus que conserva la vora, coll i ambdues nanses (làm. 48, 4). La procedència estratigràfica de la peça és de les més típiques del jaciment: potents estrats d'enderroc de la darrera fase ocupacional - AL.P. III - del poblat ibèric com a tal, datables entorn el 200 a.C. La cronologia de producció del tipus Eb. 70 abastaria, amb seguretat, tot el segle III a.C. i, segons alguns autors, s'iniciaria des de mitjans segle IV a.C. (FERNÁNDEZ 1992, fig. 26).

Qüestions tipològiques: Malgrat l'ampli arc cronològic que presenta la documentació d'aquest tipus, per ara no és possible distingir, en el cas d'existir, entre exemplars més antics o més moderns; és a dir, no ha estat definida la hipotètica evolució tipològica del tipus en qüestió. En tot cas, l'existència d'acusades variants morfològiques entre diferents exemplars d'Eb. 70 és manifesta (veure exemplars publicats a FONT 1974 , figs. 4, 5 i 6), tot i que, en cas que en tinguin, desconeixem llur significació cronològica.

2.12.2.3. - OLPE EBUSUS 23B

Quantitat i procedència estratigràfica: Una altra vegada, ens trobem davant un únic exemplar que conserva bona part del cos i arrencament de nansa, però res de la boca i la base (làm. 48, 1). Aquesta peça procedeix d'una de les poques unitats estratigràfiques (U.E. 210) amb el material ceràmic conservat *in situ* (SANMARTÍ i SANTACANA 1992, figs. 97 a 105) i que es data sòlidament en un moment indeterminat entre el 230 i el 180 a.C., aproximadament - fase AL.P. III -. Aquesta datació coincideix plenament amb la cronologia estimable de producció del tipus en qüestió que abastaria la segona meitat del segle III a.C. i tot el segle II a.C.

Qüestions tipològiques: Malgrat la manca de vora o base, la pertinença de l'exemplar de l'Alorda Park a aquesta versió tardana de les olpes més amples i baixes pròpies del segle IV a.C. (Eb. 23A) és inqüestionable.

2.12.2.4. - BOLS

Quantitat i procedència estratigràfica: Es tracta de dos fragments de vora i part del cos, un procedent dels nivells superficials del jaciment (làm. 48, 2) i l'altre d'estrats de la fase AL.P. III dels volts del 200 a.C (làm. 48, 3).

Qüestions tipològiques: El primer dels exemplars (làm. 48, 2) s'ha d'incloure, en el nostre parer, en la categoria de bols de perfil hemisfèric i peu diferenciat, recentment definits per J.Ramon (RAMON 1990-1991, 255-257) a partir de les troballes eivissenques del Taller AE-20 (veure AE-20/I-125 a 127), de segona meitat del segle IV a.C., amb precedents coneguts de finals del segle V a.C. en el pou SJ-90 i perduració almenys fins la segona meitat del segle III a.C., com mostra llur troballa en el pou eivissenc de l'Hort d'en Xim (RAMON 1994, 49, fig. 10, 56). Aquestes peces generalment presenten, però, una estreta banda pintada a la superfície interna del llavi que no observem en el nostre exemplar, no sabem si per raó d'una conservació deficitària.

Els paral.lels més adients que coneixem del segon exemplar (làm. 48, 3) procedeixen de l'esmentat pou eivissenc de l'Hort d'en Xim, en concret els tipus HX-1/53 i HX-1/54 de bol amb vora de tendència vertical (RAMON 1994, 48-49, figs. 9 i 10), i d'un abocador rural també eivissenc conegut amb el nom de S'Olivar d'es Mallorquí on hi ha diversos exemplars (GÓMEZ BELLARD 1985, figs. 34 a 37) de bols carenats de parets rectes o, segons la terminologia dels estudis dels materials de Cales Coves (Menorca), on també és força freqüent (BELÉN i FERNÁNDEZ-MIRANDA 1979, figs. 19 i 20), pàteres de vora alta. Totes aquestes peces presenten una pàtina marró que també sembla existir en l'exemplar de l'Alorda Park, tot i que molt deficientment conservada. La cronologia del jaciment eivissenec entorn al 200 a.C., més aviat dintre del segle II a.C., quadra satisfactòriament amb la datació proposada per al

nostre exemplar. Finalment, cal dir que també en el taller AE-20 d'Eivissa es defineix un tipus de bol de vora recta i inflexió acusada sense aresta, en concret en base a l'exemplar AE-20/SC-9. La peça en qüestió forma part del grup de peces sense contextes de datació, *grosso modo* equivalent al de l'esmentada fase AL.P. III del poblat ibèric d'Alorda Park (RAMON 1990-1991, 277).

2.12.2.5. - EBUSUS 76 o 77?

Quantitat i procedència estratigràfica: Es tracta d'un sol fragment informe amb restes d'almenys una banda horitzontal pintada (làm. 47, 6) procedent d'un estrat d'enderroc de la fase AL.P. III, datable entre la darreria del segle III a.C. i els primers decennis de la centúria següent.

Qüestions tipològiques: L'existència d'una acusada aresta o carena com la que documenta aquest petit fragment no és un tret extraordinàriament habitual en el repertori de ceràmiques comunes de producció ebusitana. És característic dels colls de les Eb. 64, quant més evolucionades més acusat, però la cronologia d'aquesta forma - segle IV a.C. - i la manca de decoració pintada en els colls són argumentacions prou sòlides en contra d'aquesta possibilitat. Així, per eliminació, únicament resta l'opció de la seva pertinença a algun exemplar tipus Eb. 76 o Eb. 77, la datació dels quals és coincident amb la del fragment recuperat a l'Alorda Park (FERNÁNDEZ 1992, figs. 26 i 27).

Difusió: En l'estat actual dels nostres coneixements, la identificació d'exemplars d'algun altre tipus de ceràmica comuna de producció ebusitana que no sigui els morters és un fet bastant excepcional. En el nostre parer, es tracta segurament d'una problemàtica d'identificació i separació d'entre les ceràmiques comunes ibèriques, és a dir, un problema d'investigació, car a l'Alorda Park no podem considerar llur troballa, tenint en compte el seu nombre i varietat, com un fenòmen especialment extraordinari. En efecte, tant sols podem esmentar alguns individus d'olpe 23B, en concret, als poblats de Sant Miquel de Vallromanes (BARBERÀ i PASCUAL 1969-1970, fig. 6, 6) i del Turó del Vent d'Arenys de Mar

(SANMARTÍ 1986) i alguns exemplars de tipus no documentats a l'Alorda Park, com, per exemple, dues vores d'olpe tipus Eb. 29 del Turó del Vent (Llinars del Vallès) (LÓPEZ, ROVIRA i SANMARTÍ-GREGO 1982, fig. 44, 12 i 19).

2.13. - MORTERS EBUSITANS

2.13.1. - INTRODUCCIÓ.

Els morters constitueixen, sens dubte, amb molta diferència el tipus de ceràmica comuna ebusitana amb una difusió més rellevant. En canvi els estudis sobre aquest tipus de peces es troben encara en una fase clarament inicial, fet que cal explicar segurament per llur absència en contextos funeraris. Amb tot, morfològicament sembla possible distingir, *grosso modo*, tres grans models o tipus que defineixen les fites bàsiques d'una llarga i continuada evolució tipològica, que abastaria, com a mínim, des del segle V a.C. al segle II a.C.

- Morter Tipus 1 o Antic: tipus ben conegut a partir de les troballes dels nivells inferiors del taller eivissenc del solar de l'Avinguda Espanya, nº 7, és a dir, el taller AE-7. Es caracteritza bàsicament per un típic llavi curt i oblic (RAMON 1993, 294). La datació d'aquest tipus es situa, amb seguretat, dins la segona meitat del segle V a.C. i els primers anys del segle IV a.C., cronologia reforçada per la seva presència en el dipòsit ceràmic d'Es Palmer (RAMON 1993, fig. 2, 10).

- Morter Tipus 2 o AE-20/I-167: Aquesta forma es defineix a partir dels exemplars recuperats en el taller ceràmic eivissenc AE-20 i s'identifica principalment per uns llavis llargs i amples i d'orientació completament horitzontal o lleugerament oblíqua vers l'interior (RAMON 1990-1991, 265-266). Els dipòsits I i II d'aquest taller es daten a partir de mitjans segle IV a.C., però la vigència d'aquest tipus sembla perdurar, almenys, al llarg de tota la centúria següent, com demostraria la seva aparició en conjunts ceràmics com el del pou eivissenc de l'Hort d'en Xim (RAMON 1994, fig. 11), datable de la segona meitat del segle III a.C. o el del jaciment rural eivissenc de S'olivar d'es Mallorquí (GÓMEZ BELLARD 1985, fig. 22), dels

volts del 200 a.C., i també a d'altres indrets no ebusitans, com el mateix poblat ibèric d'Alorda Park (veure *infra*) o el de Puig Castellet de Lloret de Mar (PONS, TOLEDO i LLORENS 1981, làm. LXXXIV, 1). De la mateixa manera, la seva presència a Empúries en nivells de primera meitat del segle IV a.C. faria endarrerir l'inici de la seva producció i difusió a aquests moments, enllaçant pràcticament amb la fi del tipus anterior.

- Morter Tipus 3: A finals del segle III a.C. o principis del segle II a.C. l'evolució del tipus anterior desemboca en la formació d'una forma característica d'aquests moments, que es reconeix per una llavis llargs, sovint més amples, i amb una obliqüitat vers l'interior molt més acusada, com a tret diferencial (RAMON 1990-1991, 266). Cal dir, però, que en jaciments no eivissencs ha estat documentada alguna peça en contextos de segle IV a.C. en què l'obliqüitat de la vora és prou acusada com per a ésser considerats dintre d'aquest grup. En concret, ens referim a un exemplar provenent de les sitges de l'Argilera (Calafell) de meitats del segle IV a.C. (SANMARTÍ, SANTACANA i SERRA 1984, làm. 13, 87) i un altre de l'habitat preromà de Tarragona (ADSERIAS, BURÉS, MIRÓ i RAMON 1993, fig. 28, 6) amb una cronologia equivalent. Aquestes evidències podrien posar en entredit la possible significació cronològica estricta d'ambdós grups, si bé és un fet indiscutible que, per una banda, el tipus 2 és abrumadorament predominant en contextos de segle IV a.C. i molt comú en nivells de la centúria següent, fins i tot, a finals del segle III a.C. i que, per l'altra, és precisament en conjunts ceràmics de segle III avançat o inicis del segle III a.C on el tipus 3 es documenta d'una manera habitual i quantitativament rellevant.

2.13.2. - TIPUS APAREGUTS.

Els morters són, amb molt, els exemplars de ceràmica comuna de producció ebusitana més ampliament documentats, tant pel que fa a la quantitat com a l'arc cronològic que abasten. En efecte, tenim constància de la presència de morters ebusitans en les tres fases plenament ibèriques - fases I, II i III - del poblat ibèric d'Alorda Park. Pertanyen a tres tipus suara descrits

i que, tot seguit, seran presentats de manera pormenoritzada - amb l'excepció de tres petits fragments dels nivells superficials, molt rodats i de difícil classificació (làm. 52, 7 8 i 9).

Els fragments de base, sempre amb les característiques acanaladures concèntriques a la superfície externa i bocins de llimalls de ferro en la interna, tenen una importància bastant relativa com a indicadors tipològics. Tots els exemplars recuperats a l'Alorda Park presenten uns trets morfològics, per damunt de petits detalls, força homogenis, amb l'excepció, potser, d'un exemplar amb un perfil de peu peculiar i, sobretot, uns solcs externs molt més profunds del que és habitual (làm. 53, 3). Aquest exemplar fou localitzat en nivells relacionables amb la fase AL.P. III, com, de fet, la major part del total de 11 fragments de base per ara recuperats al jaciment, en concret cinc (làm. 52, 12 i 13 i làm. 53, 1 2 i 3). Cinc més provenen dels nivells superficials (làm. 53, 4 a 8) i tant sols un, procedent del farciment del pou, pertany a la fase AL.P. II, del segle IV a.C (làm. 52, 14).

2.13.2.1 - MORTER TIPUS 1 o ANTIC

Quantitat i procedència estratigràfica: Coneixem almenys dos fragments de vora i part del cos clarament relacionables amb aquest tipus antic de morter ebusità. Una primera vora (làm. 50, 5) procedeix de nivells fora muralles datables de la segona meitat de segle V a.C., fase AL.P. I, datació precisable per la seva associació amb ceràmica àtica de vernís negre forma Lamboglia 42A. També de la fase AL.P. I disposem d'un exemplar informe amb els característics llimalls de ferro a la superfície interna (làm. 50, 6), trobat també en estrats del sector fora muralles - adosats a aquesta per l'exterior - però en aquest cas associat, pel que fa a importacions, a ceràmica grega occidental de tipus pseudo-joni i per aquesta raó, versemblantment, amb una datació encara una mica més alta.

El segon exemplar (làm. 50, 1), en canvi, fou localitzat en els nivells de colmatació del pou de segle IV a.C. avançat - AL.P. II -, juntament amb altres morters també ebusitans, però clarament més evolucionats, fet que fa pensar en un fenòmen habitual de perduració d'ús, típic de centres receptors.

Qüestions tipològiques: Si bé la pertinença dels exemplars de vora suara esmentats a aquest tipus 1 no sembla presentar cap mena de dubte en base a llur característica morfologia, esmentarem l'existència de dos individus més problemàtics però, d'alguna manera, relacionables amb el tipus en qüestió. De nivells de la fase AL.P. III procedeix un fragment de vora (làm. 52, 10) clarament inclinada vers l'exterior i amb un llavi encara estret, però bastant més llarg que els més típics d'aquest tipus antic. Tipològicament podria representar un pas intermig o transicional entre el tipus 1 i el 2, fet, però, que no es correspon amb el context cronològic de la peça, si no és que es tracta d'un element fortament residual. Un segon exemplar (làm. 52, 11), en aquest cas trobat en els nivells superficials, també presentaria aquests trets que hem definit com trancisionals entre els tipus 1 i 2. En aquest darrer exemplar es documenta excepcionalment un petit grafit incís situat en la superfície externa del llavi.

Difusió: A banda dels esmentats exemplars de la ciutadella ibèrica de Calafell, pel que fa a d'altres jaciments ibèrics catalans, tant sols podriem esmentar la identificació, no sense reserves, d'un probable exemplar d'aquest tipus al poblat de La Torre dels Encantats d'Arenys de Mar (CONDE, CURA i SANMARTÍ en premsa).

2.13.2.2. - MORTER TIPUS 2 o AE-20/I-167

Quantitat i procedència estratigràfica: Del total de 15 fragments de vora relacionable amb aquest tipus, 5 provenen de nivells pertanyents a la fase AL.P. II (làm. 49, 1; làm. 50, 2 3 4 i 7), 7 de nivells de la fase AL.P. III (làm. 51, 1 4 5 i 6; làm. 52, 1 2 i 4) i els tres restants dels nivells superficials del jaciment (làm. 51, 2 i làm. 52, 3 i 6).

Qüestions tipològiques: Una altra vegada, insistirem en posar de manifest el probable caràcter transicional d'alguna de les peces d'aquest grup. Ens referim, concretament, a tres (làm. 50, 3 4 i 7) dels quatre (el quart, exemplar prototípic, làm. 50, 2) exemplars d'aquest tipus AE-20/I-167 provinents dels nivells de colmatació del pou, amb una datació força fiable de la darreria del segle IV a.C., una vora localitzada en un dels escassos nivells situables en ple segle III a.C. (làm. 52, 1) i algun altres de nivells superficials (làm. 52, 3). Aquestes vores

semblen constituir un estadi de transició entre el tipus 2 i el 3, amb llavis llargs que apunten una tendència, encara poc marcada però ja evident, a l'inclinació vers l'interior. En aquest cas, les esmentades referències cronològiques sí que recolçarien aquesta possibilitat.

Difusió: Es tracta, sense cap mena de dubte, del tipus de morter ebusità qualitativa i quantitativament millor representat en el registre arqueològic dels jaciments ibèrics catalans. Així, coneixem exemplars d'aquest tipus en contextos de segle IV a.C. a les sitges de l'Argilera (Calafell), a les de Bellaterra (Cerdanyola del Vallès) i al poblat de la Penya del Moro (Sant Just Desvern); amb datacions de segle III a.C., als poblats de Puig Castellet (Lloret de Mar) i Molí d'Espígol (Tornabous), i les sitges de Can Bartomeu (Cabrera de Mar) i sense context estratigràfic segur a la Torre dels Encantats (Arenys de Mar) i al jaciment de la ciutadella de Roses (CONDE, CURA i SANMARTÍ en premsa). Entre els exemplars que podriem considerar transicionals destacariem una vora de les sitges de l'Argilera (Calafell) de meitat de segle IV a.C. (SANMARTÍ, SANTACANA i SERRA 1984, làm. 28, 191), i una altra de les sitges de Bellaterra (Cerdanyola del Vallès) d'entorn el 300 a.C. (GRANADOS i SANMARTÍ 1988, fig. 1, 2).

2.13.2.3. - MORTER TIPUS 3

Quantitat i procedència estratigràfica: Disposem d'almenys tres exemplars inequívocament pertanyents a aquest tipus, un d'ells complet (làm. 49, 2) i els dos restants fragmentaris (làm. 51, 3 i làm. 52, 5), tots tres provinents de nivells de la darrera fase d'existència del poblat ibèric com a tal, fase AL.P. III, datable dels volts de l'any 200 a.C.

Qüestions tipològiques: La inclinació vers l'interior del llavi conforma, com deiem, el principal tret definidor. La distància entre la línia de l'horitzontal a la línia de l'aresta interna de l'arrencament del llavi podria constituir un índex fiable a l'hora d'establir la pertinença o no al tipus en qüestió. Aquest criteri mètric podria concretar-se en una separació superior als 0,5 cm. (assolint-se cotes superiors a 1 cm.) per a garantir-ne l'adscripció tipològica a aquesta forma 3, generalment tardana, de morter ebusità.

Difusió: Es tracta d'un model no tan freqüent com l'anterior, tot i que la seva presència en jaciments ibèrics catalans no és gens menyspreable. A banda dels esmentats exemplars amb datacions molt antigues, de segle IV a.C., de Tarragona i l'Argilera (veure *supra*), es documenta al Molí de l'Espígol (Tornabous) en nivells de segle III a.C. i a la Torre dels Encantats (Arenys de Mar) amb una cronologia no precisable (CONDE, CURA i SANMARTÍ en premsa).

2.13.3. - ESTUDI ESTADÍSTIC

L'anàlisi estadística de les ceràmiques comunes en general, ebusitanes o no, es basarà exclusivament en el Nombre Mínim d'Individus car les dades proporcionades pel total de fragments forçosament han de ser molt similars. Hem triat els individus per damunt dels fragments ja que, en aquest cas i per raons òbvies, llur identificació és bastant més precisa i fiable que la dels fragments sense forma.

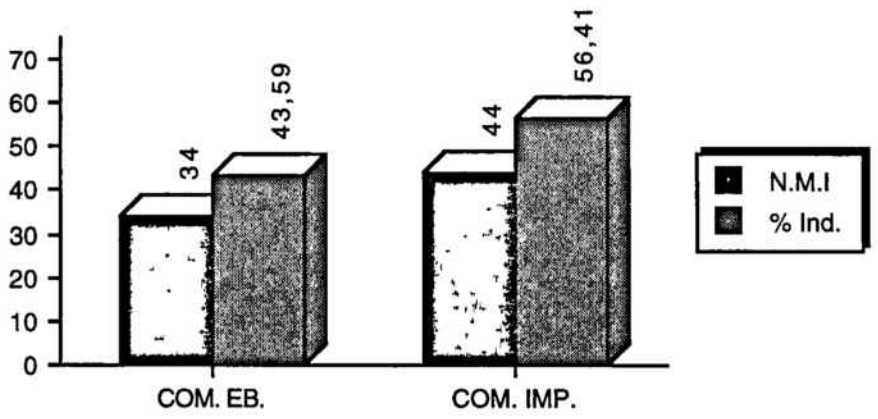

Fig. 24

En el conjunt de ceràmiques comunes importades documentades en les diferents fases plenament ibèriques de l'Alorda Park, les de procedència ebusitana representen més del 43%, amb un total de 34 individus (fig. 24). Aquests individus es reparteixen de la següent manera: 25 són morters, és a dir, un 73,5% i els altres 9, el 26,5%, es divideixen entre altres diferents tipus de ceràmica comuna (veure *supra*) (fig. 25). En base a aquells exemplars amb datacions ben precisables observem que si bé els morters constitueixen el 100% de les troballes de ceràmica comuna ebusitana en la fase paleoibèrica AL.P. I (2 individus), a la fase AL.P. II

representen ja el 83,7% (5 morters i 1 AE-20/II-23), proporció que minva fins assolir el 73,3% de la fase AL.P. III (11 morters i 4 d'altres tipus, en concret, Eb. 23B, Eb. 70, probable Eb. 76 o 77 i bol carenat de vora vertical).

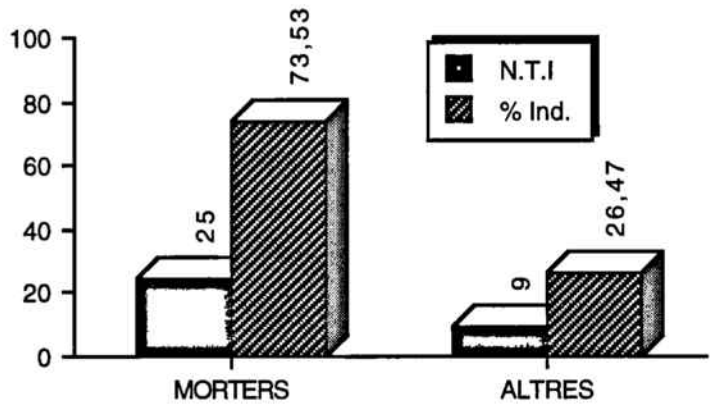

Fig. 25

Finalment, la comparació de les proporcions resultants fase a fase (fig. 26) posa de manifest una progressiva i important disminució del percentatge de ceràmica comuna de producció ebusitana respecte de ceràmiques comunes d'altres procedències (en més del 90% púnico centromediterrànies). En efecte, a la fase AL.P. I les ceràmiques comunes ebusitanes (hem vist que conformades exclusivament per morters) representen un 100% de les ceràmiques comunes importades (2 individus), proporció que decreix al 85,7% de la fase AL.P. II (6 individus).

El canvi més radical és l'indicat per les dades obtingudes per a la fase AL.P. III, en què les ceràmiques comunes ebusitanes deixen de ser l'element majoritari, amb un relativament baix 34,1% del total (15 individus). Resten fora d'aquests càlculs, òbviament, els exemplars sense datació precisa, és a dir, tot aquells localitzats en els nivells superficials del jaciment, en total 11 individus (7 morters i 4 comunes).

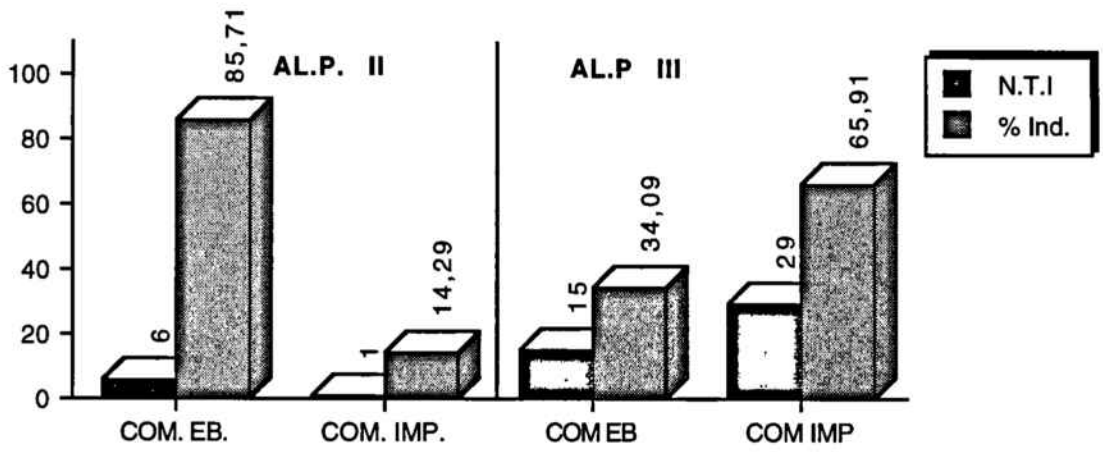

Fig. 26

2.14 - CERÀMICA COMUNA PÚNICA CENTRE-MEDITERRÀNIA

2.14.1. - INTRODUCCIÓ.

La ceràmica comuna de procedència centremediterrània, principalment cartaginesa, si bé documenta un inici de producció ja des de la darreria del segle V a.C., no comença a aparèixer d'una manera evident i rellevant en els conjunts ceràmics d'època ibèrica fins el segle III a.C., i generalment en un moment ja avançat d'aquesta centúria. Un estudi global d'aquestes ceràmiques, per ara, no existeix, però el treball de S. Lancel, amb un assaig d'ordenació tipològica de les formes d'època hel.lenística (LANCEL 1987) documentades bàsicament al turó de Byrsa (Cartago), pot considerar-se, per les raons suara esmentades, una guia suficient per a les peces recuperades al poblat ibèric d'Alorda Park

Una problemàtica de l'estudi individualitzat de les ceràmiques comunes de procedència centre-mediterrània surgeix de l'existència d'un seguit de tipus, de funcionalitat eminentment culinària, els centres de producció dels quals eren força diversos en un context bàsicament mediterrani, però amb uns trets morfologics poc diferenciats. Es tracta del que a la bibliografia especialitzada se sol agrupar sota la denominació de ceràmica culinària de tipus o morfologia mediterrània, i afecta principalment a tres formes molt ben definides i recurrents: les *lopades*, *caccabai* i *chytrai*, amb llurs respectives tapadores. La definició de grups de pastes o altres consideracions tecnològiques i llur relació amb una sèrie de centres o zones productores determinades és una tasca encara no finalitzada.

Amb tot, la procedència centre-mediterrània de la major part dels exemplars d'aquests tipus presents en aquest treball (veure descripcions de pastes de l'índex de làmines), és, en el nostre parer, molt versemblant i, per aquesta raó els tractarem en aquest mateix capítol, però a manera de categoria o grup de tipus individualitzable (com per exemple, els morters).

2.14.2. - TIPUS APAREGUTS.

A partir d'ara tractarem, doncs, aquelles peces la morfologia i característiques tècniques de les quals es relacionen molt clarament amb les produccions de ceràmiques comunes centremediterrànies. En aquest sentit, a la ciutadella ibèrica de Calafell, els morters constitueixen l'element més característic i abundós (fenòmen bastant generalizat), però no l'únic, car també es documenten gerres tipus Lancel 521, i possiblement també de la variant D d'aquest mateix tipus Lancel 521, sempre en contextos de la fase AL.P. III, és a dir, entre el 230 a.C. i el 180 a.C., aproximadament. El conjunt es completa amb alguns petits fragments de base, massa fragmentaris i poc explícits per a proposar la seva atribució cronològica (làm. 56, 3 4 i 5).

2.14.2.1. - LANCEL 521

Quantitat i procedència estratigràfica: Es tracta d'un únic exemplar de vora i coll (làm. 54, 7) procedent del nivell d'enderroc i abandó definitiu del recinte AS, durant la fase AL.P. III del jaciment.

Qüestions tipològiques: Les característiques morfològiques tan peculiars de les vores d'aquest tipus no deixen cap dubte pel que respecta a l'adscripció global al tipus en qüestió. Ara bé, més problemàtica es presenta la distinció entre dues variants, en concret A o C, de les quatre que Lancel defineix (LANCEL 1987). Les bases de perfil concau-convex són exclusives de la variant A d'aquest tipus; variant, doncs, amb la que podriem relacionar dos fragments de base localitzats a l'Alorda Park (làm. 56, 2 i 6).

Difusió: No hi ha constància de la presència d'altres exemplars d'aquest tipus, fora dels coneguts, ja d'antic, procedents d'Empúries, tant de la variant A com de la variant C (ALMAGRO 1953, 392, 6 i 7-9).

2.14.2.2. - LANCEL 521D

Quantitat i procedència estratigràfica: Un exemplar de vora, coll i dues nanses (làm. 54, 1) de la fase AL.P. III pertany bastant probablement a aquesta darrera variant del tipus Lancel 521. Altres quatre petits fragments de vora, tots ells trobats en els nivells superficials (làm. 54, 2 a 5), podrien versemblantment relacionar-se amb aquests tipus de gerres.

Qüestions tipològiques: El llavi de secció triangular, el coll de tendència cilíndrica i relativament alt, l'existència d'espatlla són tots trets morfològics propis d'aquesta variant, si bé generalment es presenten amb una sola nansa. Aquesta característica secció triangular dels llavis i coll cilíndric presenten quatre fragments de vora superficials que, per aquesta raó, es consideren, això sí, en aquest cas amb moltes més reserves, assimilables a aquest tipus Lancel 521D.

Difusió: Només ha estat constatada la seva presència lluny de l'àrea de producció en algun assentament indígena del Llenguadoc (DEDET 1987, fig. 73, 5).

2.14.2.3. - MORTERS

Quantitat i procedència estratigràfica: Disposem d'un total de 15 individus (làms. 57, 58 i 59) d'aquest tipus, dels quals 5 provenen dels nivells superficials (làm. 57, 3; làm. 58, 4 i làm. 59, 1 5 i 6), 9 d'estrats datables als volts del 200 a.C. (làm. 57, 1,2 i 4; làm. 58, 2 i 3; làm. 59, 2 3 4 i 7) - fase AL.P. III - i un darrer una mica més tardà (làm. 58, 1), de primera meitat del segle II a.C. - fase AL.P. IV -.

Qüestions tipològiques: En base a criteris eminentment tipològics podriem dividir el lot de morters de producció púnico centromediterrània en un mínim de tres grups que analitzem tot seguit:

2.14.2.3.1. - GRUP 1 (morters tipus Lancel 131): Es tracta d'un tipus ben definit per S.Lancel (LANCEL, 1987, 103-104, làm. 2) que a la ciutadella ibèrica d'Alorda Park es troba representat per un mínim de 8 individus, és a dir, amb molt, el més abundós. Ara bé, en el nostre parer es podrien distingir dues variants bàsiques, almenys pel que respecta a la morfologia de llurs vores. Variant 1: aquesta variant agruparia els exemplars més canònics del tipus Lancel 131, és a dir, aquells amb les típiques vores globalment inclinades vers l'exterior i la superfície externa convexa lleugerament apuntada o carenada. De les 8 vores esmentades, 5 formarien part d'aquesta variant prototípica (làm. 57, 1 a 4 i làm. 59, 2). Variant 2: definible per uns llavis amb un perfil similar, però amb un ressalt rectangular en el punt més alt que ve a ser la perllongació superior de les parets del cos de la peça. Un total de tres exemplars coincideixem amb aquesta descripció (làm. 58, 2 i 3 i làm. 59,3).

2.14.2.3.2. - GRUP 2 (morters tardans): Aquest grup, que semblaria el resultat de l'evolució tipològica dels exemplars de la variant 2 dels morters tipus Lancel 131, es caracteritza per uns llavis amb una inclinació bastant més acusada i un perfil globalment més arrodonit, a més d'un ressalt a l'extrem superior intern molt menys pronunciat. Caldria incloure en aquest grup l'únic exemplar enquadrable en la fase AL.P. II (làm. 58, 1) i un altre procedent dels nivells superficials del jaciment (làm. 58, 4).

2.14.2.3.3. - GRUP 3 (morters de tipologia diversa): Aquest darrer grup és el format per un petit lot d'exemplars amb unes característiques morfològiques peculiars i pràcticament úniques en cadascun d'ells (principalment, làm. 59, 1 4 i 7). De fet, fins i tot, algun d'ells, en rigor, podrien pertànyer a un tipus de peces diferents als morters (làm. 59, 5 i 6).

Cal esmentar, finalment, l'existència en els nivells superficials d'un fragment de base, indubtablement associable a una peça del tipus que ens ocupa, però amb una morfologia també peculiar (làm. 59, 8) i, sobretot, amb la presència de llimalls de ferro incrustats a la superfície interna, fet sempre present en els morters ebusitans però molt rar en els morters de procedència

centremediterrània, entre els quals cal incloure'l molt versemblantment per les característiques de la pasta.

Difusió: La presència de morters púnics centro-mediterranis en jaciments ibèrics de Catalunya pot considerar-se un fet relativament habitual. Així, es documenten, per exemple, als poblats de l'Illa d'en Reixac (Ullastret), Puig Castellet (Lloret de Mar), Torre dels Encantats (Arenys de Mar) i Molí de l'Espígol (Tornabous), sempre en contextos de segle III a.C. avançat i de la variant 1 del tipus Lancel 131. Amb una datació de tercer quart del segle II a.C. coneixem l'existència a les sitges de Can Bartomeu (Cabrera de Mar) d'un exemplar de l'esmentat grup 2, fet que reforçaria la probable condició més tardana d'aquesta forma (CONDE, CURA i SANMARTÍ en premsa).

2.14.2.4. - CERÀMICA DE CUINA DE TIPUS MEDITERRANI

Per començar, és importar fixar les diferències amb una altra categoria ceràmica molt recurrent en els mateixos conjunts de la darreria del segle III a.C. o principis del II a.C. del propi poblat d'Alorda Park i molts altres jaciments ibèrics. Ens estem referint a allò que se sol presentar com a ceràmica de cuina a torn de pasta grollera. En aquesta categoria trobem sovint peces de morfologia pràcticament idèntica o molt similar a les tractades en aquest capítol, principalment *caccabai*. Ara bé, amb característiques tècniques - de pastes - equivalents també es documenten exemplars d'inequívoca tradició tipològica indígena, en concret un tipus molt freqüent d'olles de perfil en "essa", fet que fa pensar en el caràcter no exògen d'aquesta categoria i, per tant, per ara, fora de l'interès central d'aquest treball.

Per a l'estudi d'aquestes produccions l'esmentada ordenació tipològica de S.Lancel resulta òbviament insuficient, de manera que els treballs principals de referència emprats han estat els duts a terme en els darrers anys per M. Bats (bàsicament BATS 1988 i també BATS 1993B). D'aquests treballs provenen els noms concrets de les formes (Caccabé, lopas, etc.) i la seva correspondència amb formes i usos culinaris que tot seguit esmentarem.

Deiem abans, doncs, que les formes típiques d'aquesta categoria de ceràmiques comunes eren bàsicament tres: *lopades*, *caccabai* i *chytrai*, amb les tapadores pròpies de cada forma. En el poblat ibèric d'Alorda Park disposem d'exemplars de cadascuna d'aquestes formes bàsiques, mai en un context cronològic o estratigràfic diferent als de la fase AL.P. III, dels volts del 200 a.C., fet que, en endavant, donarem per sobreentès.

2.14.2.4.1. - *CHYTRAI*

Quantitat i procedència estratigràfica: D'un mateix estrat procedeixen diversos fragments de vora i coll, per una banda, i base, per l'altra, que molt versemblantment pertanyen a una mateixa peça (làm. 54, 6). Amb aquesta forma podriem relacionar un segon exemplar de vora i coll (làm. 56, 1).

Qüestions tipològiques: La major fondària i els menors diàmetre màxim i de boca distingeixen, per norma general, les *chytrai* de les morfològicament bastant similars *caccabai*. En no comptar amb peces senceres, el factor del diàmetre de la vora ha estat decisiu a l'hora de l'adscripció tipològica. Hem de dir, però, que si bé les *chytrai* generalment presenten unes vores força semblants a les de les *caccabai* (BATS 1988), els exemplars d'Alorda Park relacionables amb aquesta forma, tenen unes vores de tipologia fàcilment individualitzable, amb uns característics llavis moderadament girats vers l'exterior.

Difusió: Aquest tipus és, amb seguretat, el que presenta un caràcter més excepcional de tots tres, de manera que només podem fer esment d'una imitació a mà del Puig de Sant Andreu d'Ullastret (CONDE, CURA i SANMARTÍ en premsa, fig. 18, 2).

2.14.2.4.2. - *CACCABAI*

Quantitat i procedència estratigràfica: A aquest tipus podria pertànyer, no sense reserves, tan sols un exemplar de vora, inici del cos i arrencament de nansa dels nivells superficials (làm.55, 7) i un altre de cos i arrencament de nansa (làm. 55, 12). Finalment dos

petits fragments de vora (làm. 55, 8 i 9) podrien formar part indistintament d'una peça tipus *caccabé* o tipus *lopas*.

Qüestions tipològiques: Si les *chytrai* es diferencien de les *caccabai* en base a llur major fondària, el mateix criteri distingeix, per la seva banda, les *caccabai* de les *lopades*. Aquesta fondària més acusada sembla intuir-se en els dos fragments recuperats a l'Alorda Park considerats dintre de la forma en qüestió. En aquest cas, sí que les vores són del tot indiferenciables per elles mateixes de les documentades per les olles tipus *lopas*.

Difusió: Tampoc no són gaire freqüents - amb l'excepció de l'esmentada categoria de ceràmiques de cuina grolleres a torn, possiblement (tot i que resta per demostrar) indígenes, on curiosament són força freqüents - de manera que tan sols podrem esmentar un exemplar, molt probablement púnic centremediterrani, de les sitges de Can Bartomeu (Cabrera de Mar) datable de mitjans del segle III a.C.

2.14.2.4.3. - *LOPADES*

Quantitat i procedència estratigràfica: Són identificables un total de 8 exemplars de vora pertanyents a aquesta forma (làm. 55, 1 a 6, 10 i 11), dues d'elles superficials, més un petit fragment de paret carenada (làm. 55, 13).

Qüestions tipològiques: El tret morfològic que ràpidament distingeix una peça d'aquest tipus, a banda de llur menor fondària o una típica i habitual, però no universal, carena baixa, és la correspondència entre el diàmetre màxim i el diàmetre de la vora, de manera que les parets són sempre verticals o, més habitualment, reentrants respecte de la vora. Aquesta característica es troba representada en els 8 exemplars esmentats i justifica llur adscripció tipològica.

Quant a les vores, en base a criteris estrictament morfològics, sembla possible distingir dos grups, amb dues variants cadascun:

Grup 1 o vores de tendència horitzontal: Presenta una variant A amb dues motllures internes per a rebre tapadores i un llavi llarg de perfil rectangular i angulós (làm. 55, 1 i 2) i una variant B amb llavis més curts de perfil suau, sense angles i acabament arrodonit (làm. 55, 5 i 10).

Grup 2 o vores de tendència vertical: Presenta també una variant A amb una vora molt poc definida, molt vertical i de perfil més aviat rectangular i angulós (làm. 55, 3 i 4), i una variant B amb una vora més individualitzada, més exvasada i de perfil poc angulós, amb acabament arrodonit (làm. 55, 6 i 11). Vores d'aquesta variant B del segon grup es documenten també a possibles exemplars de *caccabai* o indeterminats (làm. 55, 7 8 i 9).

Difusió: La documentació és bastant més àmplia per aquest tipus, fins i tot des del punt de vista tipològic, ja que li correspon l'exemplar més antic per ara conegut, localitzat a les sitges de Can Miralles/Can Modolell (Cabrera de Mar), datables de finals del segle IV a.C. Altres exemplars del mateix jaciment es daten, en canvi, de la primera meitat del segle II a.C. També es documentes en altres jaciments, com ara *Rhode* (Roses), Puig de Sant Andreu o Mas Boscà (CONDE, CURA i SANMARTÍ, en premsa).

2.14.2.4.4 - TAPADORES

Quantitat i procedència estratigràfica: Es tracta d'un total de 8 individus (làm. 56, 7 a 12, 14 i 15), dels quals tan sols dos procedeixen dels nivells superficials del jaciment (làm. 56, 8 i 10)

Qüestions tipològiques: Clarament, cal dividir el conjunt de peces d'aquest tipus en dos grups bàsics:

Grup 1: Tapadores poc fondes i molt obertes, amb un diàmetre d'obertura que oscil.la entre els 16 cm. de mínima i els 22 cm. de màxima, de parets fines i sovint presentant fines acanaladures a la superfície externa i agafador anular. Aquestes tapadores, sens dubte, s'han de posar en directa relació amb les olles molt obertes tipus *caccabé* i *lopas*. Cinc dels vuit

exemplars de vora recuperats a l'Alorda Park pertanyen a aquest grup (làm. 56, 7 a 11) als quals cal afegir versemblantment un fragment d'agafador (làm. 56, 13).

Grup 2: Tapadores relativament fondes i poc obertes, entorn als 10 cm. de diàmetre, parets gruixudes i agafador massís o horitzontal. Llur funcionalitat és problemàtica - relacionades amb les *chytrai*? -. D'aquest grup formen part, amb seguretat, dos exemplars molt complets (làm. 56, 14 i 15) i possiblement un tercer individu que només conserva l'agafador (làm. 56, 12).

Difusió: Curiosament, aquesta forma és absent en els diferents conjunts ceràmics dels jaciments esmentats dels quals procedeixen nombrosos exemplars dels tipus amb què es relacionen indissolublement. Altra vegada, doncs, creiem trobar-nos davant d'un problema d'atzar o d'investigació, i no d'un fenòmen real.

2.14.3. - ESTUDI ESTADÍSTIC.

Tenint en compte les consideracions anteriors sobre les més que probables interseccions entre ambdues categories, és a dir, entre les ceràmiques comunes de producció púnico centremediterrània i les ceràmiques de cuina de tipologia mediterrània, hem cregut convenient i justificable llur anàlisi quantitatiu també conjunt.

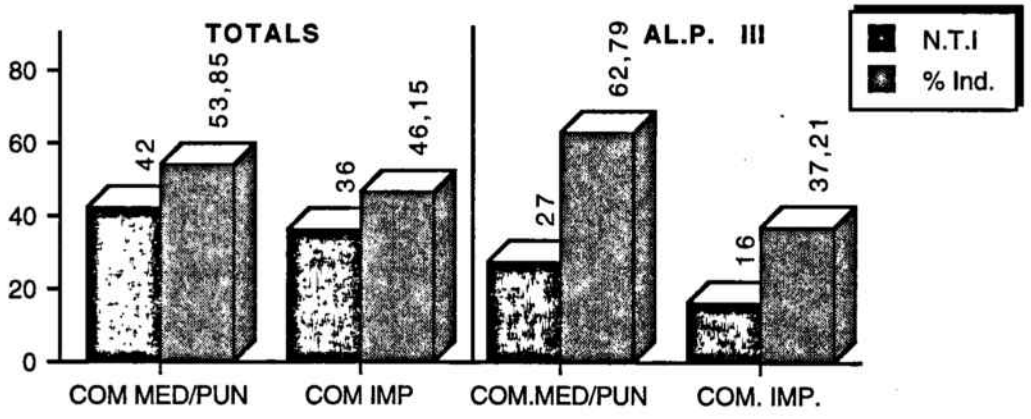

Fig. 27

Les xifres totals mostren una proporció per ambdues categories del 53,8% (42 individus, la major par, versemblanment, púnics) en el conjunt de les ceràmiques comunes d'importació (78 individus). Si atenem únicament als exemplars ben datats (27 individus) - com hem insistit, sempre entorn el 200 a.C. - observarem que el percentatge augmenta notablement, fins un 62,8% del total d'individus (43 individus) de ceràmica comuna importada de la fase AL.P. III del poblat ibèric d'Alorda Park (fig. 27).

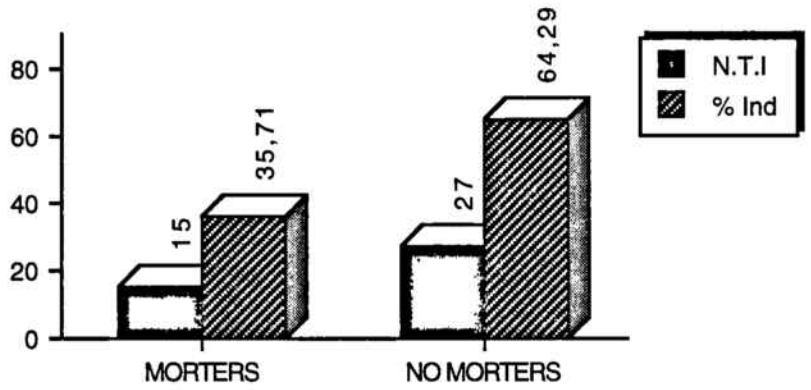

Fig. 28

Finalment, hem de posar de manifest que, en aquest cas, a diferència del que constatavem per a les ceràmiques comunes ebusitanes, els morters no són l'element predominant. En efecte, en base al total d'individus (fig. 28), amb datació precisable o no, els morters constituexen tan sols els 35,7% (15 individus) del total. La proporció varia molt poc si deixem de banda els exemplars provinents dels nivells superficials (en total 15 individus), amb un 37,1% de morters (10 individus) i un 62,9% de la resta de formes (17 individus), resultats lògicament vàlids només per a la fase AL.P. III -.

2.15. - CERÀMICA COMUNA MASSALIOTA

2.15.1. - INTRODUCCIÓ.

La producció massaliota no amfòrica s'engloba generalment en una sola categoria, coneguda amb el nom de *ceràmica massaliota de pasta clara* i que afecta tant a les ceràmiques dites comunes - recipients de cuina, preparació d'aliments, emmagatzematge, etc. - com als elements de vaixella - entre els quals, hi ha les característiques copes pintades dites "Pseudo-jònies", de les que han estat recuperats diversos exemplars a l'Alorda Park -.

L'estudi global d'aquestes ceràmiques massaliotes comunes i de vaixella encara no ha estat publicat (BATS en premsa), però disposem d'un ampli avançament en el capítol corresponent del Dicocer (BATS 1993C).

2.15.2. - TIPUS APAREGUTS.

Si bé la mateixa denominació descriu el tret definidor bàsic d'aquestes ceràmiques, llurs pastes clares, també és cert que excepcionalment algunes formes presenten un tipus de pasta equivalent al tan característic de les produccions amfòriques. Ens referim bàsicament als morters (BATS 1993C, 206), única forma de ceràmica comuna massaliota present al poblat ibèric d'Alorda Park. Pot considerar-se, sens dubte, com a mínim sospitós el fet que l'única forma documentada sigui aquella amb pasta típicament massaliota (amb l'excepció de les esmentades copes dites pseudo-jònies). Seria almenys factible, doncs, que en els nostres conjunts ceràmics es trobessin sense identificar alguns exemplars d'altres formes menys conegudes o sense decoració pintada, fruit del nostre desconeixement actual.

2.15.2.1. - MORTERS

Quantitat i procedència estratigràfica: Els exemplars més antics de morter massaliota coneguts a la ciutadella ibèrica de Calafell són un gran fragment de vora i part del cos

(làm. 60, 1) i un fragment de peu (làm. 60, 2) datables de finals i primera meitat respectivament de segle IV a.C. De la fase AL.P. III, en canvi, coneixem únicament un tercer fragment, també de peu i fons (làm. 60, 3). En tot cas, a efectes quantitatius, hem de considerar un total de dos individus

Qüestions tipològiques: Els fragments de peu són elements tipològicament poc explícits car, amb petites variants morfològiques, els trobem a la major part de les modalitats definides de morter massaliota. No podem dir el mateix de l'exemplar de vora que, amb certesa, hem de considerar dins la sèrie 620 de M.Bats, és a dir, la dels morters de vora, engruixida i, més concretament, possiblement dintre del tipus 625, amb una àmplia cronologia de producció des del segle VI a.C. al segle II a.C (BATS 1993C, 22O).

Difusió: La presència de morters de producció massaliota pot considerar-se força freqüent en els jaciments ibèrics empordanesos - Puig de Sant Andreu d'Ullastret, Pontós, Creixell, a més de *Rhode* i *Emporion* -, i més esporàdica en zones més meridionals o interiors on destacarem, a més dels exemplars d'Alorda Park, llur presència a Burriac (Cabrera de Mar) i Molí de l'Espígol (Tornabous) (CONDE, CURA i SANMARTÍ en premsa).

2.15.3. - ESTUDI ESTADÍSTIC.

Els dos individus reconeguts representen una proporció pràcticament negligible (2,5%) en el conjunt de ceràmiques comunes importades documentades, fins el moment, a la ciutadella ibèrica d'Alorda Park. Ara bé, en l'anàlisi detallada per fases observem, que per al segle IV a.C., la proporció resultant no és tan minsa, assolint quasi el 15% del total, mentre que per a la fase AL.P. III es recuperen uns índexs (2,3%) que podriem considerar de presència quasi testimonial (fig. 29).

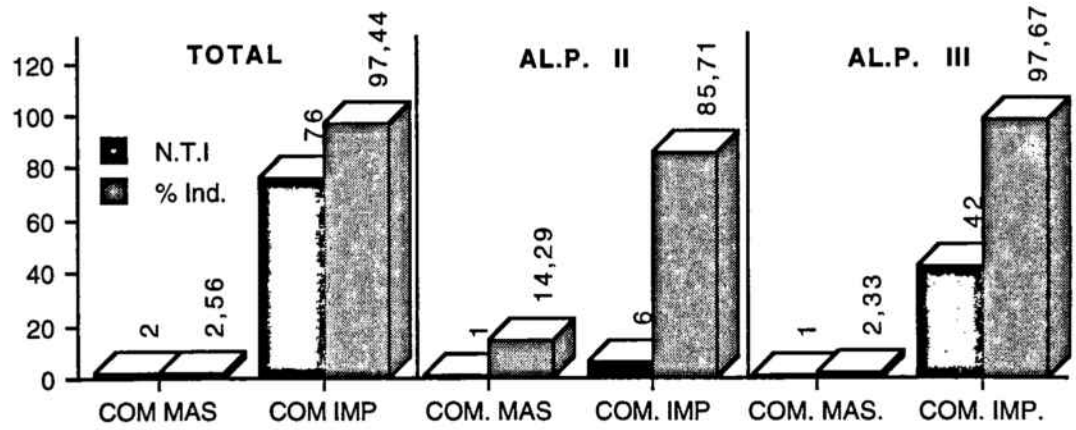

Fig. 29

2.16. - CERÀMICA COMUNA ITÀLICA

Les ceràmiques comunes de procedència itàlica comencen a documentar-se d'una manera quantitativa i qualitativament considerable en nivells datables de primera meitat del segle II a.C., és a dir, a inicis de la fase II, mentre que llur presència en els característics i potents estrats de la fase AL.P. III és pràcticament nul.la. Es troben, doncs, clarament fora dels límits cronològics d'aquest treball. Malgrat tot, en fem esment tant sols per a deixar constància de la seva important irrupció a partir del 180/170 a.C. aproximadament.

Amb aquest objectiu, presentem ràpidament un modest mostrari, en absolut exhaustiu, dels tipus de peces més recurrents localitzats en aquests nivells d'època romano-republicana, en un moment en què la ciutadella ibèrica de Calafell ha deixat d'existir com a tal. Així, seguint la classificació de M. Vegas (VEGAS 1973), trobem morters del tipus Vegas 7 (làm. 60, 4), plats-tapadores tipus Vegas 16 (làm. 60, 6) o diferents variant de pàteres fondes del tipus Vegas 14 (làm. 60, 5 i 7), totes elles formes bastant típiques i ben documentades en contextos arqueològics similars de nombrosos jaciments peninsulars.

3. - QUANTIFICACIÓ I ESTUDI ESTADÍSTIC COMPARAT.

3.1. - METODOLOGIA I PRÀCTICA DE LA QUANTIFICACIÓ

La quantificació de les diferents categories i produccions ceràmiques objecte d'estudi, base del posterior anàlisi estadístic comparatiu, segueix, pràcticament de manera íntegra, un conjunt de principis globals que han estat desenvolupats en el jaciment protohistòric de Lattes (Hérault, Llenguadoc), on les seves possibilitats han pogut ser contrastades amb llur posada en pràctica sobre un volum de materials molt important i un periode de temps considerable (PY i ADROHER 1991). Es tracta de l'aplicació de dos conceptes bàsics per a cada categoria o producció ceràmica: per una banda, el Nombre de Fragments (NF) i per l'altra, el Nombre Mínim d'Individus (NMI). El Nombre de Fragments és el resultat del comptatge del total de fragments, fins i tot els pertanyents a una mateixa peça, i per tant, s'ha d'efectuar abans de cap intent d'ensamblatge entre ells. El Nombre Mínim d'Individus té únicament en compte els elements de forma, concretament les vores o bases, segons quin dels dos elements sigui el més abundós. En tot moment, però, hem fet servir una variant del NMI que cerca una més fiable aproximació a la realitat: ens referim al Nombre Tipològic d'Individus (NTI) que consisteix en l'aplicació del NMI a cada tipus o forma dintre de cada categoria o producció. És a dir, en cas de disposar d'una vora d'àmfora púnica centro-mediterrània del tipus T.5.2.3.1. i una base del tipus T.7.2.1.1. comptarem 2 individus, i no un de sol com hagués resultat d'aplicar directament el NMI Finalment, en cas de no tenir vores ni bases, però sí fragments informes, s'assigna automàticament un sol individu, indicador de presència. Es tracta de l'anomenat sistema de la *ponderation par un.*

La unitat bàsica a partir de la qual hem efectuat la quantificació ha estat, en tot moment, la de la Unitat Estratigràfica (U.E.), de manera que el primer pas per a dur a terme la

quantificació global ha estat la creació d'un fitxer informatitzat amb un registre per a cadascuna de les U.E. amb materials ceràmics. Es tracta d'una base de dades informàtica adreçada principalment a la quantificació dels conjunts ceràmics (i per tant, en rigor, no pot substituir els inventaris clàssics descriptius, car aquests proporcionen una mena de dades diferents, que no trobarem en les nostres fitxes informàtiques). Existeixen, des de fa relativament poc temps, diversos models de fitxes en nús, alguns ja publicats, com el propi de Lattes (PY i ADROHER 1991), i algunes adaptacions d'aquest emprades a Empúries o Illa d'en Reixac.

En base a aquestes experiències, hem creat un model de fitxa amb petites variants adaptades a les característiques pròpies del jaciment (làm. 7). Ressenyarem dos aspectes concrets que afecten directament al comptatge i posterior consideració estadística dels materials ceràmics apareguts a cadascuna de les U.E. En primer lloc, hi ha la qüestió de la confiança estratigràfica que mereix cada U.E. (CONF. ESTRAT.), amb quatre categories proposades, en concret, Conjunt Homogeni, Conjunt Heterogeni amb Predomini Homogeni, Conjunt Heterogeni i Conjunt de Datació no Precisable. Restaran fora del grup d'U.E. quantificables aquelles que no entrin dins d'alguna de les dues primeres categories El mateix succeirà, en segon lloc, davant la impossibilitat d'adscripció cronològica o estratigràfica dins d'alguna de les diferents fases (FASE) cronocupacionals del jaciment (veure capítol introductori).

3.2. - SISTEMES DE QUANTIFICACIÓ

Els sistemes de quantificació condicionen, lògicament, d'una manera molt decisiva els resultats finals. Les xifres absolutes obtingudes i, per extensió, les proporcions o percentatges derivats, poden variar considerablement si hem emprat un sistema de comptatge o un altre. Aquests sistemes, fonamentats en els principis generals descrits en l'apartat anterior, són bàsicament tres:

1.- Quantificació a partir del nombre total de fragments. Es tracta d'un procediment especialment rellevant en el cas que ens ocupa, el de les àmfores d'importació, amb coeficients de fragmentació molt baixos, fragments informes fàcilment identificables i aïllables i elements

de forma no sempre ben representats (completament a l'inrevés del que succeeix amb altres produccions, per exemple, l'àmfora ibèrica). El comptatge del total de fragments un cop realitzades les tasques d'ensamblatge proporciona el Nombre Màxim d'Individus.

2.- Quantificació a partir del Nombre Tipològic d'Individus (variant del NMI) amb aplicació de la *ponderation par un*. Aquesta aplicació resol la problemàtica força habitual donada en aquelles U.E. en què s'hi poden trobar nombrosos fragments d'una determinada producció o categoria ceràmica, però cap element de forma, de manera que no entrarien el el comptatge per individus. Els principals inconvenients sorgeixen de l'evident efecte multiplicador que comporta, degut al fet que la genèsis de cada U.E. i la conservació dels conjunts ceràmics són factors òbviament no sempre directament relacionables (Per exemple, la destrucció i abandó d'un recinte determinat pot produir un nombre variable d'U.E. amb un mateix lot de peces ceràmiques repartides entre moltes d'elles). Aquest procediment és factible, doncs, exclusivament en aquells jaciments en què el registre arqueològic es fonamenta d'alguna manera en l'anomenat "sistema Harris" (HARRIS 1979), és a dir, en la identificació i documentació d'Unitats Estratigràfiques com a unitat bàsica de registre.

3.- Quantificació a partir del Nombre Tipològic d'Individus (variant del NMI) sense aplicar la *ponderation par un*. Es tracta, doncs, del comptatge exclusivament dels elements de forma conservats (vores o bases). Aquest sistema és especialment rellevant per a aquells conjunts amb un registre deficitari o, fins i tot, sense un context estratigràfic ben conegut (excavacions antigues, fons de museus, etc.), en què l'aplicació dels altres dos seria molt problemàtica.

Ara bé, el valor primordial dels resultats finals, tant de les quantitats absolutes, com de les proporcions estimables a partir d'aquestes, mai no rau en les xifres per elles mateixes (el valor de les quals és, en rigor, força relatiu), sinó principalment en llur condició d'indicador de tendències o comportaments i, també molt important, d'índex objecte de comparacions. La problemàtica de fons pot sorgir de la utilització per aquestes comparacions de xifres i

proporcions obtingudes a partir de sistemes de comptatge diferents. Sovint ens trobem, però, en molts estudis d'aquestes característiques, la inexistència d'una fixació precisa dels criteris de quantificació o, si n'hi ha, de llur divulgació. El perill de notables distorsions que afectin el fonament de les consideracions socio-econòmiques i, per tant, històriques que es derivin és, d'aquesta manera, evident.

Precisament, una de les variants introduïdes en la nostra fitxa de quantificació s'explica en el sentit d'adequació a totes tres opcions de comptatge. Els models de fitxes coneguts ja proporcionen la possibilitat de treballar amb els dos primers sistemes: el camp de l'esquerra per al total de fragments i el camp de la dreta per al total d'individus amb ponderació per u. El nostre camp TIPOLOGIA (làm. 7) vol satisfer la necessitat d'un comptatge d'individus sense ponderació per un, és a dir, únicament dels elements de forma conservats. D'aquesta manera, el conjunt de fitxes d'U.E. així conformades, atesos els avantatges propis de l'automatització informàtica, pot proporcionar en qualsevol moment una quantificació global, d'una o altre mena, a partir de la qual encetarem els estudis estadístics desitjats.

Finalment, doncs, a banda de ressenyar l'esmentada obligatorietat de precisar els criteris que fonamenten tota quantificació de materials ceràmics, esmentarem (i durem a la pràctica) la conveniència, amb l'objectiu de permetre possibles utilitzacions posteriors de les dades per part d'altres investigadors, de no presentar els percentatges bruts, sense les xifres absolutes de referència, pràctica malauradament també força habitual.

Aquests són, en definitiva, els criteris bàsics que han regit el comptatge i, per tant l'elaboració de les gràfiques de proporcions comparades que tot seguit presentem, i que hem cregut convenient descriure extensament i amb precisió per tal que conformin la base metodològica de futures comparacions amb els resultats obtinguts en els conjunts ceràmics d'altres jaciments del món ibèric del nordest peninsular, salvant les dificultats de llurs peculiaritats de registre, conservació, etc.

3.3 - GRÀFIQUES DE PROPORCIONS

3.3.1. - ÀMFORES D'IMPORTACIÓ.

Si bé les característiques del registre de l'excavació i dels materials del jaciment d'Alorda Park possibilitarien la consecució de dades percentuals en base a tot tres sistemes de comptatge abans descrits, per tal de no fer inecessàriament feixuc aquest apartat, tant sols presentarem aquelles gràfiques resultants del primer i tercer sistemes de quantificació (total de fragments i individus sense ponderació per u), potser, els més recurrents i, per tant, exportables de cara a comparacions amb les dades d'altres jaciments.

Un primer bloc de gràfiques ens mostra les proporcions del total de fragments d'àmfores d'importació - i també sempre les xifres absolutes, en columnes paral.leles o en cursiva a la dreta del percentatge -; primer les proporcions globals compreses les tres primeres fases cronològiques del jaciment (làm. 61, 1) i posteriorment els percentatges per cadascuna de les fases (làm. 61, 2 i 3 i làm. 62, 4 a 7). En aquesta ocasió, hem considerat d'interès afegir les dades conegudes per a les fases de ple segle III a.C. (làm. 62, 4) i, fins i tot, de les fases IV i V (làm. 62, 6 i 7 respectivament) - segles II i I a.C. -, per tal d'ampliar, a nivell molt general, la perspectiva històrica.

Un segon grup de gràfiques afecta a les proporcions obtingudes en base als individus (làm. 63), una primera resultat de la suma total de les tres primeres fases (làm. 63, 8) i una específica per a cada fase (làm. 63, 9 a 11).

3.3.2. - CERÀMIQUES COMUNES D'IMPORTACIÓ.

Com ja apuntavem en les estadístiques parcials, les quantitats totals de fragments i d'individus de les diferents produccions o categories ceràmiques comunes d'importació documentades a l'Alorda Park no ofereixen diferències globals substancials, raó per la qual hem

optat per presentar les proporcions resultants únicament a través del comptatge d'individus sense ponderació per u, totals (làm. 64, 12), i per fases (làm. 64, 13 i 14).

3.3.3. - ÀMFORES D'IMPORTACIÓ/ÀMFORES LOCALS.

Com a àmfores locals, en sentit ampli, hem considerat dues categories bàsiques: les àmfores propiament ibèriques i les àmfores d'imitació púnico-ebusitana. A fi i efecte de comparar el volum d'aquestes produccions respecte del de les àmfores importades, hem optat per centrar-nos en el comptatge per fragments, amb seguretat, el més adient pel que fa a aquestes darreres. No es pot dir el mateix, però, en el cas de l'àmfora ibèrica. En efecte, entre les moltes dificultats que tradicionalment planteja l'estudi d'aquests recipients (BRUGUERA 1994), cal ressenyar la pràctica impossibilitat de quantificar directament els fragments informes d'aquesta categoria. La diferenciació efectiva entre els fragments sense forma pertanyents a àmfores i altres ceràmiques comunes a torn no pintades de producció ibèrica és molt problemàtica (sense una forta càrrega de subjectivitat).

Davant l'interès de disposar de quantitats, totals i parcials, en fragments, de cara a llur comparació amb els índexs de les àmfores importades (on la consideració del comptatge per fragments és, en el nostre parer, primordial respecte els altres dos sistemes de quantificació) proposarem aquí un procediment per a calibrar l'esmentat comptatge de fragments d'àmfora ibèrica. L'objectiu principal consisteix lògicament en contrarrestar l'efecte numèric dels fragments informes de les ceràmiques comunes no pintades també ibèriques. La clau del sistema de calibratge rau en el principi teòric de què els coeficients de fragmentació de les ceràmiques comunes ibèriques no pintades i pintades siguin *grosso modo* equivalents. De fet, coneixem bé els tipus propis d'ambdues categories (CELA 1994), on observem que es documenten recipients grans, mitjans o petits, sense que sigui possible distingir un clar predomini de peces d'una o altra grandària per alguna d'ambdues categories.

Una vegada establert aquest principi, el procediment és el següent. Del total de fragments i d'individus (amb ponderació per u) de les ceràmiques comunes pintades treurem

llur coeficient de fragmentació (X fragments per cada individu) que considerem, doncs, transferible a les ceràmiques comunes no pintades. Del total d'individus (amb ponderació per u) d'aquestes últimes multiplicat per aquest índex del coeficient de fragmentació resultarà una xifra determinada a restar del total de fragments obtingut previament, sense distinció possible. Per a fer-nos una idea concreta, direm que el resultat del comtatge previ global, sense calibrar, de l'àmfora ibèrica s'ha vist reduït en quasi 3000 fragments aplicat l'esmentat procediment, quantitat estadísticament no negligible.

En definitiva, les proporcions resultants de la comparació de les tres categories esmentades han estat efectuades a partir de les xifres calibrades pel que fa a l'àmfora ibérica, seguint el procediment suara definit. A banda de les proporcions basades en el comptatge del total de fragments, tant totals (làm. 65, 15) com per fases (làm. 66 i 67), també oferim, els percentatges globals (fases AL.P. I a III) resultants de la quantificació d'individus sense ponderació per un (làm. 65, 16).

4. - CONSIDERACIONS FINALS.

Entrem, doncs, en aquest apartat final tot avançant un seguit de precisions bàsiques. La primera d'elles es basa en la constatació òbvia que els comentaris que segueixen són exclusivament vàlids per al jaciment estudiat, tot i que, lògicament siguin comparables i, sovint, equiparables a l'evidència de molts altres nuclis ibèrics ja coneguts, i segurament també, d'altres encara no investigats amb detall. Es tracta, a més, de consideracions que afecten principalment a qüestions relacionades amb el comportament, característiques i evolució del conjunt de materials amfòrics i ceràmiques comunes d'importació provinent de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park, no entrant en una sèrie de problemàtiques diferents, sens dubte, també interessants, però de les quals poc o res aporta l'evidència del nostre jaciment.

Així, a la qüestió dels continguts dels recipients amfòrics, sempre problemàtica, res no podrem dir de nou a partir dels exemplars conservats a l'Alorda Park. Amb tot, esmentarem que, recentment, han estat trameses als Serveis Tècnics de la Universitat de Barcelona unes primeres mostres, d'àmfores locals i d'importació, per a realitzar anàlisi dels lípids conservats a les parets del recipients, de les quals encara desconeixem els resultats. En l'avaluació d'aquests caldrà tenir molt en compte, però, la pràctica molt generalitzada de reutilització secundària dels recipients amfòrics en els centres receptors.

Finalment, precisament per l'esmentada condició del nostre jaciment de centre receptor, hi ha una altra mena de qüestions que, en rigor, són dificilment assequibles, com ara precisió de llocs de procedència d'algunes produccions o categories on aquest factor es desconeix o és insegur o poc definit, establiment estricte de cronologies de producció, etc., tots ells assumptes l'estudi dels quals afecta, bàsicament, als centres o zones productores. La descripció de xarxes

o circuits comercials d'àmbit inter-regional o "internacional" seria més propi d'estudis de més ampli abast.

Precisades d'aquesta manera les limitacions del present treball, encetem l'enumeració d'aquells aspectes de caire més general, que sí hem pogut extreure de l'evidència coneguda del poblat ibèric d'Alorda Park:

A nivell global, la comparança amb les produccions amfòriques locals ens donarà una mesura precisa del volum relatiu de les produccions amfòriques d'importació en el conjunt de recipients amfòrics, fins ara, recuperats. Observem, en aquest sentit, que la proporció global (sempre fases AL.P. I, II i III, deixant fora els nivells dels segles II i I a.C.) d'àmfores importades representa globalment uns índexs que se situen sempre als volts del 10%, en concret, entre el 7% del total de fragments (làm. 65, 15) i quasi el 12% del total d'individus (làm. 65, 16). La categoria d'àmfores d'imitació punico-ebusitana es mou sempre en unes proporcions lleugerament superiors al 2%.

La valoració de la significació relativa d'aquestes xifres és força problemàtica si tenim en compte que manquen, de manera bastant generalitzada, quantificacions globals d'aquesta mena o de qualsevol altra. Un repàs de bona part de les monografies existents de poblats ibèrics catalans total o parcialment excavats en els darrers 10 o 15 anys palesa l'esmentada mancança, de manera que dificilment podrem esbrinar si aquest 10% documentat al poblat ibèric d'Alorda Park constitueix un alt grau d'importacions amfòriques o tot el contrari.

Pel que fa a les diferents produccions amfòriques entre elles, també en termes globals, el predomini abassegador és el constituit per les produccions d'orígen púnic, en primer lloc les ebusitanes i després les centre-mediterrànies. En efecte, a nivells de fragments ambdues representen més del 70% del total d'àmfores importades (làm. 61, 1), amb un 44% d'ebusitanes i un 28% de centre-mediterrànies. Les proporcions resultants del comptatge per individus redueixen considerablement aquests índexs (làm. 63, 8). Amb tot, sumades ambdues produccions assoleixen un notable 55%, tot i que, en aquest cas, incideix un possible element

distorsionador com seria l'elevat nombre d'àmfores greco-itàliques recuperades en els nivells superficials del jaciment.

Precisament, aquestes darreres conformen el segon bloc quantitativament ressenyable, amb unes proporcions estimades entre el 21% (total de fragments) i el 31% (total d'individus), tot i que la seva presència es concentra en només una de les tres fases del jaciment, concretament, la fase AL.P. III. Finalment, la resta de produccions, és a dir, les àmfores púniques del cercle de l'Estret, les àmfores gregues i les àmfores massaliotes, no assoleixen mai una significació estadística de consideració.

Ara bé, el desgranament d'aquests índexs globals, fase a fase, proporciona un tipus de dades més matisades i, per tant, més profitoses a l'hora de copsar l'evolució en el temps del paper jugat per les produccions amfòriques i de ceràmiques comunes importades en la ciutadella ibèrica de Calafell. És per aquesta raó que hem cregut convenient afegir les dades conegudes per a les fases més tardanes del jaciment (fases AL.P. IV i V).

FASE AL.P. I: la característica fonamental i definitòria d'aquesta fase, és a dir, la fase que es correspon amb l'anomenat Periode Ibèric Antic, és la de l'escassa entitat quantitativa i qualitativa de l'àmfora d'importació, fet extensible a tota mena de ceràmica importada en general. En efecte, a banda d'un possible exemplar superficial de T.10.1.2.1. fenício-occidental (làm. 26, 2), versemblantment pertanyent a una ocupació anterior a la propiament ibèrica del jaciment, tan sols comptem, d'alguna manera relacionables amb aquesta fase, amb els següents tipus amfòrics d'importació: un exemplar ebusità de T.1.3.2.3. (PE 13, làm. 8, 1), una nansa d'àmfora púnica centromediterrània de tipus indeterminat (làm. 25, 2), una àmfora grega occidental de tipus joni (làm. 27, 1) i quatre vores massaliotes, dues del tipus Py 3 (làm 29, 1 i 2) i dues més provinents dels nivells superficials del jaciment, del tipus Py 3/5 i Py 4 (làm. 29, 3 i 4 respectivament). Com veiem, el repertori és relativament variat, però també notablement escadusser. Finalment, pel que fa a ceràmiques comunes importades tan sols disposem d'un parell d'individus de morters de procedència ebusitana (làm. 50, 1 5 i 6).

Quantitativament, la proporció d'àmfora importada respecte l'àmfora local en aquestes fases fundacionals de la ciutadella ibèrica de calafell no arriba a l'1% del total de fragments. En concret, es tracta de la modesta xifra de 40 fragments identificats d'àmfora d'importació que representen un 0,8% dels recipients amfòrics (làm. 66, 17). Aquest fet no s'ha de relacionar, però, amb una suposada feblesa de l'evidència arqueològica d'aquests moments. Ans el contrari, la ciutadella ibèrica de Calafell ha proporcionat nivells arqueològics d'aquesta fase força coherents i, sobre tot, força potents - generalment relacionables amb les estructures defensives -, amb conjunts ceràmics constituïts per centenars de fragments, entre els quals la identificació d'algun individu inequívocament importat esdevé, en la pràctica, un fet bastant excepcional.

Pel que fa als percentatges obtinguts de la comparació de les diferents produccions amfòriques d'importació entre elles, el primer que cal assenyalar és la manca de correspondència entre els índexs resultants del total de fragments (làm. 61, 2) i del total d'individus (làm. 63, 9). D'aquests segons sobta, d'entrada, el 50% representat per les àmfores massaliotes, molt per damunt de la resta de produccions. No seria, però, un fenòmen completament inèdit, car per als nivells de segle V a.C. de l'assentament ibèric de Tarragona es documenta un índex del 46% d'àmfora massaliota respecte el total d'individus d'àmfores d'importació - curiosament única dada d'aquestes característiques present en tot el treball - (ADSERIAS, BURÉS, MIRÓ i RAMON 1993). Aquesta proporció, però, no es justifica, ni molt menys, en la gràfica del total de fragments, que donen els autors, on l'àmfora massaliota es situa entorn el 10%, per sota de les diferents produccions púniques. Aquest índex no el sabem, perquè els autors no ens el donen, en el cas del nucli ibèric de Tarragona.

En definitiva, el comptatge per fragments evidencia un fort predomini, ja en aquestes etapes inicials, del component púnico-ebusità, amb un 47,5%, seguit en aquest cas, fet insòlit, per les àmfores púniques del Cercle de l'Estret, amb un 22,5%. En total, doncs, les àmfores de procedència púnica representen sumades el 85% del total, mentre que el restant 15% és el

conformat per les àmfores gregues i massaliotes. Pel que fa a les ceràmiques comunes d'importació, el 100% són, en aquests moments, de procedència ebusitana.

Durant els segles VI i V a. C. - fase AL.P. I -, a manera de conclusió, el panorama es caracteritza principalment per l'esmentada pobresa dels materials ceràmics d'importació. Recordarem que no es tracta d'un fenòmen excepcional, sinó, bastant generalitzable si ens basem en l'evidència coneguda sobre horitzons equivalents d'altres poblats ibèrics catalans. Així, cinc fragments de ceràmica àtica de vernís negre constitueixen la totalitat dels materials d'importació recuperats al poblat del Tossal del Moro de Pinyeres (Batea) (ARTEAGA, PADRÓ i SANMARTÍ-GREGO 1990). La mateixa absència pràcticament total d'àmfores d'importació es documenta en importants conjunts ceràmics antics dels poblats ibèrics, en aquest casos situats no tan terra endins, com ara la Penya del Moro (Sant Just Desvern) (BARBERÀ i SANMARTÍ-GREGO 1982), Can Xercavins (Cerdanyola del Vallès) (FRANCÈS i CARLÚS 1995) i la Moleta del Remei (GRACIA, MUNILLA i PALLARÉS 1988).

La impresió general és, doncs, d'un periode en què els contactes comercials amb l'exterior són poc intensos, poc desenvolupats, possiblement en una fase primerenca, de formació, amb un incipient predomini del factor púnico-ebusità, però encara no plenament consolidat, com podriem hipotetitzar del fet que, a banda de l'alt percentatge d'àmfora púnico-ebusitana, la major part d'àmfores d'altres procedències presenten unes proporcions considerables, per damunt del 10%, és a dir, no merament testimonials.

FASE AL.P. II: el ventall de tipus amfòrics d'importació propis del segle IV a.C. és bastant més ampli i divers que el de la fase precedent. Així, pel que fa a l'àmbit púnic, trobem les característiques àmfores ebusitanes del moment, tipus T.8.1.1.1. (làms. 8 i 9), una imitació d'aquest tipus procedent de l'àrea púnica del Cercle de l'Estret - tipus T.8.1.1.2. - (làm. 26, 3) i els tipus púnics centromediterranis antics T.2.2.1.2. (làm. 21, 3) i T.4.2.1.5. (làm. 21, 4), precedents de les sèries tradicionalment conegudes com a Mañá C i Mañà D respectivament.

Quant als recipients amfòrics d'àmbit grec cal ressenyar la documentació d'àmfora coríntia del Tipus A de Koehler (làm. 27, 4), àmfora magno-grega de tipus protogreco-itàlic (làm. 31, 2) i àmfora massaliota dels tipus 7 (làm. 29, 5) i 8 (làm. 29, 6) de Py. Les ceràmiques comunes d'importació estan representades fonamentalment per morters, de procedència massaliota, del tipus 625 de Bats (làm. 60, 1 i 2) i ebusitana, del tipus AE-20/I-167 de J.Ramon (làm. 49, 1 i làm. 50), però també, per primera vegada, per alguna peça d'altres característiques, en concret, per alguna hidria ebusitana del tipus AE-20/II-23 de J.Ramon (làm. 47, 2).

En aquesta fase AL.P. II, des del punt de vista quantitatiu, les àmfores importades tripliquen llur proporció respecte l'espectre amfòric no importat, dins del qual cal constatar, en aquests moments, l'aparició d'una categoria diferenciada d'àmfores d'imitació de models púnico-ebusitans (làms. 43 i 44 i làm. 46, 5). Així, les àmfores d'importació pràcticament assoleixen el 3% del total de fragments, percentatge lleugerament superat per les àmfores d'imitació púnico-ebusitana, amb un 3,5% (làm. 66, 18). On ha estat possible, hem detectat uns índexs força similars per aquest periode, com ara al jaciment proper de l'Argilera (Calafell), on les àmfores importades constitueixen el 2,5% del total de fragments de les diferents produccions ceràmiques (SANMARTÍ, SANTACANA i SERRA 1984) i el 4% dels fragments de recipients amfòrics del poblat ibèric de la Penya del Moro de Sant Just Desvern (BARBERÀ i SANMARTÍ-GREGO 1982).

La comparança entre les diferents produccions amfòriques importades d'aquests moments proporciona, tant per fragments (làm. 61, 3) com per individus (làm. 63, 10), uns resultats, en aquest cas, perfectament equivalents. Així, observem que l'àmfora púnico-ebusitana representa entre un 67% dels individus i més del 80% dels fragments, mentre que la resta de produccions no assoleixen, per terme mig, una significació estadística ressenyable, excepció feta, potser, de les àmfores púniques centromediterrànies, amb un 9,5% dels individus i un 11% dels fragments. Les ceràmiques comunes d'importació no difereixen d'aquest panorama, amb un 86% d'individus de procedència ebusitana i el restant 14% massaliota (làm. 64, 2).

De totes aquestes dades podem concloure, en primer lloc, que els contactes comercials que la ciutadella ibèrica d'Alorda Park palesa reben un fort impuls en el decurs d'aquest segle IV a.C., quan les ceràmiques d'importació, i especialment els recipients amfòrics, esdevenen relativament comuns i freqüents en els conjunts ceràmics d'aquesta cronologia. Aquesta nova embranzida de les esmentades activitat comercials, però, es manifesta d'una manera notablement unidireccional. En efecte, el predomini dels productes - àmfores i ceràmiques comunes - d'orígen ebusità, en el marc del conjunt de produccions importades d'aquesta mena, és abassegador, superior, amb molta diferència, al que es documentava en la fase anterior i, també, al que documentarem per a les fases posteriors. De fet, la resta de produccions, tot i que, això sí, més ampliament documentades, quantitativa i qualitativament, que a la fase precedent, mai no passen de representar un paper purament testimonial si les comparem, en tots els sentits, amb les produccions d'orígen ebusità. En definitiva, aquesta forta intensificació dels contactes comercials i la consolidació del seu domini per part del factor ebusità defineixen i caracteritzen aquesta fase AL.P. II.

FASE AL.P. III: les poques dades existents en el poblat ibèric d'Alorda Park sobre bona part de la centúria següent, precisament a causa de la migradesa i escassa consistència dels nivells arqueològics de procedència, cal considerar-les amb una certa prudència. Amb tot, sembla que en ple segle III a.C. la situació es manté més o menys estable, amb quasi un 65% del total de fragments d'àmfores importades de procedència ebusitana, però amb l'irrupció d'un element, fins ara pràcticament desconegut, com són les àmfores de producció itàlica, amb un percentatge aparentment ja estimable (làm. 62, 4).

Les àmfores de procedència itàlica del tipus anomenat "greco-itàlic" constitueixen, doncs, la principal novetat d'aquesta centúria, esdevenint, potser, l'element més característic i recurrent dels conjunts ceràmics de la fase AL.P. III, és a dir, de la darreria d'aquest segle III a.C. i primers decennis del segle II a.C. El relativament abundós lot d'exemplars fragmentaris recuperats a l'Alorda Park (làms. 31 a 41) ha estat dividit en quatre grups aquí definits (veure apartat 2.7.1.), dels quals el més nombrós és el segon, possiblement relacionable amb un tipus

de peces - Lyding-Will B - pròpies de la segona meitat del segle III a.C. (làms. 32 a 36), seguit del Grup 3 de vores, versemblanment pertanyents a exemplars dels tipus greco-itàlics mes "clàssics" o estandard de finals del segle III a.C. i primera meitat del segle II a.C (làms. 37 a 39).

A més de les àmfores greco-itàliques, aquests nivells de la fase AL.P. III presenten un repertori molt ric de tipus procedents de les diverses àrees en què es divideix el món púnic. Així, pel que fa als materials ebusitans, trobem el tipus T.8.1.2.1. (PE 15) (làm. 9, 5 a 11) i, sobretot, el més característic d'aquest moment T.8.1.3.1. (PE 16) (làms. 10 a 12 i làm. 13, 1 a 4), a més d'algun exemplar de PE 24 (làm. 13, 5). De procedència centro-mediterrània es documenta un ventall de formes també força divers, amb tipus comuns i ben coneguts com ara el T.5.2.3.1. (làms. 14 a 16 i làm. 17, 1 a 3), el seu *germà*, tipologicament parlant, T.5.2.3.2. (làm. 17, 4 a 8) i el T.7.2.1.1. (làms. 18 i 19), i d'altres tipus menys recurrents i, fins i tot, excepcionals, com ara el T.6.1.2.1. (làm. 20 i làm. 21, 1 i 2), el T.13.1.1.3. (làm. 21, 5) i el tipus tripolità antic (làm. 21, 6). Quant a les produccions de la zona del Cercle de l'Estret de Gibraltar, en canvi, tan sols podem fer esment d'un exemplar del tipus T.12.1.1.2. propi d'aquest periode (làm. 26, 4).

Per completar el panorama amfòric d'importació d'aquesta fase AL.P. III resten per enumerar les produccions d'àmbit grec, entre les quals trobem àmfora coríntia, també de la sèrie A (làm. 27, 5), àmfora de Cos de nanses bífides (làm. 27, 2) i diversos exemplars de procedència indeterminada (làm. 28). Finalment, l'àmfora massaliota es troba representada pel tipus 9 (làm. 30, 1 a 3 i 5) i 11 (làm. 30, 4) de Py, aquest darrer imitació de models greco-itàlics

Les ceràmiques comunes d'importació presenten també, en aquets moments, una varietat certament ressenyable. En el cas de les de procedència ebusitana, a més dels omnipresents morters (làm. 49, 2 i làms. 51 i 52), disposem d'un mostrari de formes molt notable, constituït per gerres Eb.70 (làm. 48, 4), olpes Eb.23B (làm. 48, 1), bols de tipus

hemiesfèric (làm. 48, 2) o de vores rectes (làm. 48, 3) i possiblement també algun exemplar d'Eb. 76 o 77 (làm. 47, 6). Els morters, de tipologia diversa (làms. 57 a 59), encapçalen també el conjunt de ceràmiques comunes de procedència púnica centre-mediterrània, completat amb algunes gerres tipus Lancel 521 (làm. 54, 7) i Lancel 521d (làm. 54, 1 a 5), categoria que en la ciutadella ibèrica d'Alorda Park apareix per primera vegada a partir d'aquests moments avançats del segle III a.C. Amb aquesta producció púnico centro-mediterrània caldria relacionar, versemblantment, la major part dels exemplars considerats dintre de la categoria de ceràmiques de cuina de tipus mediterrani, també exclusiva d'aquesta fase AL.P. III. Tres tipus bàsics defineixen aquesta categoria: les *chytrai* (làm. 54, 6 i làm. 56, 1), les *caccabai* (làm. 55, 7 i 12) i les *lopades* (làm. 55, 1 a 6 i 10 11 i 13), amb llurs tapadores (làm. 56, 7 a 15). El panorama es completa amb algun exemplar de morter de procedència massaliota (làm. 60, 3), de tipus indeterminat.

Des del punt de vista quantitatiu, les àmfores importades constitueixen quasi el 9% del total de fragments de recipients amfòrics recuperats en nivells datables dels volts del 200 a.C. del poblat ibèric d'Alorda Park, percentatge, a diferència del que es documenava en la fase anterior, molt superior al de les àmfores d'imitació púnico-ebusitana (làms. 45 i 46), amb un 2% i escaig (làm. 66, 19).

Quant a les proporcions obtingudes de la comparació de les diferents produccions amfòriques d'importació entre elles, els resultats són, una altra vegada, en certa mesura, divergents segons el sistema de comptatge emprat. En tot cas, com ja hem comentat en altres ocasions, la quantificació en base al total de fragments (làm. 62, 5) mereix, en el nostre parer, almenys en aquest cas concret, una major confiança que el comptatge per individus (làm. 63, 11), car el primer sistema no inclou elements provinents dels nivells superficials, sempre més subjectes a qüestions d'atzar. Així, l'àmfora púnico-ebusitana manté la proporció més alta, tot i que, respecte a la fase anterior, decau fins al 40% del total de fragments, sens dubte a causa de la irrupció d'un factor nou com és el de les àmfores greco-itàliques, amb un 23%, i l'augment

espectacular, també desconegut en fases anteriors, de les àmfores púniques centre-mediterrànies, amb un ressenyable 30% del total de fragments.

Les ceràmiques comunes d'importació manifesten, de manera anàloga a les produccions amfòriques importades, la presència de categories mai no documentades anteriorment. Es tracta de les ceràmiques de producció púnica centre-mediterrània i les ceràmiques de cuina de tipologia mediterrània, que, en conjunt, malgrat la novetat, representen quasi el 63% del total d'individus, és a dir, una proporció clarament majoritària. D'aquesta manera, les ceràmiques comunes ebusitanes són relegades quantitativament al 35% del total d'individus, mentre que el 2% i escaig restant pertany a exemplars de procedència massaliota (làm. 64, 14).

En definitiva, doncs, aquesta fase AL.P. III es caracteritza per irrupcions importants de noves categories o produccions ceràmiques, amb una consideració estadística notable. Es tracta, concretament, de les àmfores greco-itàliques, per una banda, i de les ceràmiques comunes púniques centromediterrànies i de cuina de tipus mediterrani, per l'altra. Tot i la notable incidència d'aquests factors nous, les produccions d'orígen ebusità mantenen en la ciutadella ibèrica d'Alorda Park, a grans trets, una presència, si no abrumadorament predominat com a la fase precedent, força rellevant i, en el cas de les àmfores importades, encara majoritària.

A les fases més tardanes del jaciment, les àmfores d'importació augmenten llur proporció respecte l'àmfora ibèrica - car les àmfores d'imitació púnico-ebusitana desapareixen del registre arqueològic d'Alorda Park després de la fase AL.P. III -. Així, en el segle II a.C. - fase AL.P. IV - les àmfores importades assoleixen el 12,5% del total de fragments (làm. 67, 20), amb un predomini absolut de les produccions itàliques - 76% -, seguides ara per les àmfores púniques centromediterrànies - 17% - i, en últim lloc, les àmfores ebusitanes, amb un modest 7% (làm. 62, 6). Finalment, a la fase AL.P. V, de finals del segle II a.C. i principis del segle I a.C., les àmfores importades arriben al 23% del total de fragments amfòrics, la cota màxima mai assolida amb anterioritat (làm. 67, 21). Aquesta fase es caracteritza pel manteniment del paper preponderant dels exemplars de procedència itàlica - 42,5% -, amb la

inclusió de les àmfores romanes de la Tarraconense -23% - i l'augment ressenyable de les àmfores centromediterrànies de la sèrie Tripolitana - 25% -, mentre la resta de produccions no tenen pràcticament significació estadística, incluides les àmfores púnico-ebusitanes (làm. 62, 7).

En definitiva, la documentació d'àmfores i ceràmiques comunes d'importació en el poblat ibèric d'Alorda Park presenta una evolució amb unes característiques generals que resumim, de manera breu i esquemàtica, tot seguit:

Fase AL.P. I (segles VI-V a.C.): Escassetat acusada i generalitzada de materials d'importació, que denota uns contactes comercials poc intensos o molt esporàdics. Predomini primerenc de les àmfores de procedència ebusitana, però en un panorama aparentment més obert, com si ens trobessim davant d'unes activitats mercantils en fase inicial, poc desenvolupades.

Fase AL.P. II (Segle IV a.C.): Forta intensificació de l'activitat comercial, amb uns contactes amb l'exterior més evidents i rellevants. Fixament definitiu o consolidació del predomini del factor ebusità, tant pel que fa a àmfores com a ceràmiques comunes, que assoleix unes proporcions extraordinàries.

Fase AL.P. III (entorn 200 a.C.): Continua el progressiu augment de la importància i intensitat de les activitats mercantils, fet reflectit en la constant tendència a l'alça de les proporcions globals de les àmfores d'importació. Irrupció, quantitativa i qualitativament rellevant, de factors exògens nous, com ara les àmfores greco-itàliques o les ceràmiques comunes d'orígen versemblantment centre-mediterrani. Manteniment, malgrat aquest panorama d'aparent augment en la diversitat de procedències i, per tant, d'una probable i novedosa competència, de percentatges alts i, fins i tot, encara notablement superiors a la resta, dels materials amfòrics de procedència ebusitana.

Fases AL.P. IV-V (segles II-I a.C.): Les àmfores d'importació guanyen terreny, d'una manera cada vegada més notòria, davant les diferents produccions locals, principalment, les àmfores, en evident retrocés. Domini abassegador de les produccions, amfòriques i comunes, d'orígen itàlic, amb un manteniment ressenyable de les produccions de l'àrea centromediterrània i una davallada espectacular en la documentació d'àmfores o ceràmiques comunes del centre púnic d'Eivissa.

A continuació, efectuarem uns comentaris específics sobre dos d'aspectes o fenòmens concrets que per llurs característiques peculiars mereixen, en el nostre parer, una consideració apart:

En primer lloc, es tracta de la important presència de ceràmiques comunes, amb moltes probabilitats, d'orígen púnic centromediterrani, concentrada en la fase final de la ciutadella ibèrica de Calafell com a tal. Llur quantitat i llur riquesa tipològica, descrita amb detall en l'apartat corresponent, és indubtablement rellevant, i, pel que sabem fins ara, força excepcional. La consideració d'aquestes peces s'ha d'integrar, forçosament, en el context de llur funcionalitat de, essencialment i inequívocament, ceràmiques destinades a usos culinaris. Precisament, aquest factor, el de les maneres de fer i concebre l'alimentació quotidiana dels individus, és un dels més fortament arrelats, personals i definitoris d'unes determinades tradicions culturals.

Les ceràmiques comunes de procedència ebusitana són també abundoses i variades en aquests mateixos moments, tot i que mai no assoleix unes proporcions tan considerables. En tot cas, la problemàtica és, igualment, radicalment diferent si atenem a la hipòtesi, molt versemblant, de què la pràctica totalitat de recipients amfòrics de producció púnica centre-mediterrània arribin als jaciments indígenes catalans de mans de mercaders ebusitans (RAMON 1981, 70). És a dir, el contacte directe entre els pobles ibèrics i els mercaders foranis té lloc amb elements púnico-ebusitans, no centromediterranis. En aquestes circumstàncies, l'aportació d'elements no amfòrics de producció ebusitana, fins i tot, com a complement necessari o adient dels continguts de les àmfores d'idèntica procedència, entra dintre de la més estricta lògica, com ja ha estat assenyalat en altres ocasions (LÓPEZ, ROVIRA i SANMARTÍ-GREGO 1982, 70).

No podem plantejar-nos una explicació equivalent per al lot de ceràmiques comunes centromediterrànies o de tipus mediterrani objecte d'aquestes reflexions. A més, observem, per a finalitzar aquest punt, que les ceràmiques comunes d'orígen ebusità no són, en rigor, associables a usos de caire estrictament culinari.

Plantejada la qüestió d'aquesta manera, tan sols resta la possibilitat d'interpretar aquesta evidència de dues maneres. O bé ens trobem davant d'un fenòmen molt ràpid i profund d'aculturació i adopció d'usos i costums tipicament púnics centromediterranis, o bé acceptem la presència física a la ciutadella ibèrica d'Alorda Park d'un nombre indeterminat de persones d'aquesta procedència, acompanyats lògicament de llurs atuells més personals i quotidians. El context històric d'aquests moments concrets de la darreria del segle III a.C., definits per les operacions militars actives de l'anomenada Segona Guerra Púnica (218-201 a.C.), possibilitarien efectivament totes dues alternatives. En tot cas, nosaltres optariem per la segona opció, car ens sembla més fàcil i versemblant, tenint en compte que, en el nostre parer, un fenòmen d'aculturació comportaria quelcom més trascendent que la troballa d'un conjunt peculiar de peces ceràmiques.

La segona qüestió és la de la documentació en el poblat ibèric d'Alorda Park d'una categoria d'àmfores d'imitació de models clarament púnico-ebusitans. Aquest fenòmen, com comentavem en l'apartat corresponent, ja era conegut a d'altres jaciments catalans i l'evidència d'Alorda Park recolza la idea del seu inici en un moment indeterminat del segle IV a.C., com deiem abans, precisament el moment en què el comerç ebusità es manifesta en el nostre jaciment amb més intensitat i preponderància. De fet, aquesta constatació era pràcticament inevitable si atenem al fet que pràcticament només coneixem imitacions del tipus ebusità T.8.1.1.1., característic d'aquest segle IV a.C.

Observem, però, que el nombrós lot de vores d'aquesta categoria procedent de nivells datables de la darreria del segle III a.C. o primers anys de la centúria següent, continuen presentant uns trets morfològics inequívocament associables a aquest tipus ebusità més antic, quan ja fa anys que estan arribant al mateix poblat exemplars ebusitans de tipus més evolucionats i propis del moment, com són el T.8.1.2.1. i el T.8.1.3.1. Dóna tota la impressió,

doncs, d'una categoria ceràmica que neix en un moment determinat amb uns criteris morfologics determinats i que, a partir d'aquests moments, adopta una dinàmica tipològica pròpia i independent, en aquest cas, caracteritzada per un aparent immobilisme en llur evolució morfològica.

Seguint amb aquesta mateixa qüestió, l'anàlisi detallada de les dues peces pràcticament senceres recuperades a l'interior del pou i, per tant, datables de finals del segle IV a.C, dóna peu a algunes consideracions d'interès. En el nostre parer, la peça que presenta uns trets morfològics caracteritzats pel seu canonocisme (làm. 43) és dificilment concebible si no ha estat elaborada per unes mans molt expertes, preferiblement, per artesans ebusitans. Si es comprovés la seva procedència local, caldria acceptar l'establiment i activitat d'aquests artesans ebusitans en el marc de centres indígenes ibèrics. La segona peça completa (làm. 44) es caracteritza, en canvi, per tot el contrari, i fa pensar, més aviat, en algun intent d'imitació de models ebusitans directament o, d'imitació secundària d'aquestes imitacions primàries, per part d'artesans, en aquest cas, versemblantment indígenes.

En aquest darrer cas, el fet de tractar-se d'una peça, per ara, única podria explicar-se convenientment si ens trobem davant del producte d'una activitat molt puntual o de caire experimental, sense aparent continuitat ni d'altres conseqüències ressenyables, per part d'aquest artesanat indígena. En canvi, la probable activitat d'artesans ebusitans establerts en el món ibèric, o bé perdurà llargament, o bé produí unes conseqüències molt més duradores, com demostraria la troballa de peces d'aquestes característiques (làms. 45 i 46), encara d'aspecte molt fidel, tot i que malauradament molt fragmentàries, en nivells de la fase AL.P. III datables dels volts del 200 a.C., la major part (13 individus segurs) concentrades en un mateix recinte - Rec. AE -.

Aquesta última qüestió, així com moltes de les dades resumides en aquest apartat, ens porta necessàriament a cloure aquestes consideracions finals amb unes reflexions globals sobre l'ascendent que el centre púnic d'Eivissa, a través, fonamentalment, de les seves activitats comercials, tingué sobre els habitants de la ciutadella ibèrica de Calafell. En efecte, la incidència preferencial del factor ebusità en l'esfera dels contactes amb l'exterior de la ciutadella sembla,

ara per ara, una constatació força sòlida, ja posada de manifest en altres ocasions (SANMARTÍ i SANTACANA 1992, 264-265). Alguns autors han parlat d'un autèntic monopoli ebusità en aquest sentit (SANTACANA 1994, 154), fet que en algunes fases, sobretot, des de la darreria del segle V a.C., en el decurs de tot el segle IV a.C. i possiblement durant la major part de la centúria següent, sembla efectivament donar-se. No es tractaria d'una impermeabilitat total i absoluta als contactes amb d'altres corrents comercials, almenys *de iure*, però sí, *de facto*, d'una notòria raresa d'aquests.

Aquesta impressió es veu fortament reforçada si atenem a dues consideracions molt consolidades en la investigació més recent. Per una banda, la possibilitat que la major part del material amfòric de producció púnica centre-mediterrània arribi a les costes del nordest peninsular a través de mercaders ebusitans (RAMON 1981, 27). Per l'altra, la idea de què també bona part de la vaixella fina d'importació, és a dir, les peces àtiques de vernís negre, primer, i les produccions de Roses, més tard, tinguin aquests mateixos comerciants ebusitans com a principal agent redistribuidor pels diferents centres indígenes (SANMARTÍ i SANTACANA 1992, 265), ja sigui des d'Eivissa directament, on aquestes produccions es documenten abundosament, o, més versemblantment, a partir d'un aprovisionament previ a les colònies gregues de Roses i Empúries.

Si tenim en compte aquestes consideracions, doncs, el volum de materials d'importació dels nostres jaciments associables al factor ebusità esdevé abrumadorament predominant durant les fases esmentades. El panorama canvia notablement, però, en el darrer quart del segle III a.C., amb la irrupció d'un segon agent comercial d'importància, en aquest cas, d'orígen itàlic (àmfores itàliques i ceràmica Campaniana A), que, malgrat llur rellevància relativa, de moment, sempre pel que fa al poblat ibèric d'Alorda Park, no fa perdre una certa posició de privilegi dels productes ebusitants, pèrdua que es donarà de manera ràpida i molt acusada en el decurs del segle II a.C.

El terreny que s'obriria a futures investigacions, una vegada establertes aquestes constatacions, seria, doncs, el de definir les possibles implicacions que aquest intens i llarg contacte de tipus comercial podrien haver provocat en altres àmbits de la vida social, cultural i,

fins i tot, política de les poblacions indígenes. Sens dubte, en el nostre parer, aquests influxos, no estrictament o exclusivament relacionables amb l'esfera econòmica, es devien desenvolupar en l'interior de les societats indígenes, possiblement quallant en una mena de manifestacions o conseqüències, ara per ara, més dificilment rastrejables en el registre arqueològic dels nostres jaciments.

Posarem punt i final a aquest treball referint les problemàtiques, en la nostra opinió, encara obertes o pendents. La primera puntualització fa referència al fet que ens trobem davant d'un jaciment encara no totalment excavat, de manera que caldrà parar atenció a les noves dades que proporcionin les intervencions en curs per tal de confirmar o modificar les línies generals per nosaltres proposades sobre el comportament i evolució dels materials amfòrics i ceràmiques comunes d'importació.

En la nostra opinió, però, l'objectiu de la nostra investigació futura haurà de centrar-se necessària i preferentment en l'avaluació de la validesa efectiva d'unes consideracions globals equivalents, o no, a d'altres nuclis ibèrics d'aquesta i d'altres zones. La tasca a realitzar ha de consistir, doncs, en l'aplicació d'estudis de caracterítiques similars a d'altres jaciments, amb especial incidència en aquells de característiques divergents (grans nuclis de població, assentaments rurals, punts de control, assentaments d'interior, costaners, etc.) D'aquestes anàlisis versemblantment resultaran previsibles comportaments no homogenis i un seguit d'implicacions econòmiques o socials, sens dubte d'interès per a un més profund coneixement de les societats ibèriques de la nostra protohistòria, òbviament, objecte final de qualsevol de les nostres investigacions.

BIBLIOGRAFIA

ADROHER, A. (1993): "Amphores puniques", dins PY, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan), Lattara*, 6, pàg. 78-82.

ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; MIRÓ, M.T. i RAMON, E. (1993): "L'assentament pre-romà de Tarragona", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, pàg. 177-227.

ALAMINOS, A.; OJUEL, M.; SANMARTÍ, J. i SANTACANA, J. (1991): "Algunas observaciones sobre el comercio colonial en la costa central y meridional de Catalunya en época arcaica" A: Remesal, J. i Musso, O. (ed.). *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica* Barcelona, pàg. 275-294.

ALMAGRO, M. (1949): "Cerámica griega gris de los siglos VI i V a.C. en Ampurias", *Rivista di Studi Liguri, 15*, pàg. 80-88.

ALMAGRO, M. (1953): *Las necrópolis de Ampurias; Vol.I: Las necrópolis griegas*, Barcelona.

ALMAGRO, M. (1954): "Tipología y cronología de las ánforas griegas de Ampurias", *Congreso Arqueológico del Marruecos español*, Tetuán.

ARRIBAS, A.; TRIAS, G.; CERDÀ, D. i DE HOZ, J. (1987): *El barco de El Sec (costa de Calvià, Mallorca). Estudio de los materiales*, Mallorca.

ARTEAGA, O.; PADRÓ, J. i SANMARTÍ-GREGO, E. (1990): *El poblado ibérico del Tossal del Moro de Pinyeres (Batea, Terra Alta, Tarragona)*, Monografies Arqueològiques, 7, Barcelona.

ASENSIO, D.; PRINCIPAL, J.; SANMARTÍ, J. (en premsa): "Les ceràmiques d'importació del poblat ibèric de Castellruf", annex a la monografia del jaciment en curs de publicació pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya dins la col.lecció Monografies d'Excavacions Arqueològiques a Catalunya.

AUBET, M. E. (1993): "El comerç fenici i les comunitats del ferro a Catalunya" *Laietània,* 8, pàg. 23-40.

BARRA, M. (1989): *Locri Epizefiri III, cultura materiale e vita quotidiana*, Studi e materiali di archeologia, 2, Florència.

BATS, M. (1988): *Vaiselle et alimentation à Olbia de Provence (v. 350-v. 50 av. J.-C.). Modèles culturels et catégories céramique*, Revue Archéologique de Narbonnaise, Sup. 18, París.

BATS, M. (1990): "La diffusion des amphores massaliètes en Provence orientale", dins *Les amphores de Marseille grecque, Études massaliètes, 2*, pàg.207-216.

BATS, M. (1993): "Amphores massaliètes", dins PY, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan), Lattara*, 6, pàg. 60-63.

BATS, M. (1993B): "Céramique commune grecque", dins PY, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan), Lattara*, 6, pàg. 345-350.

BATS, M. (1993C): "Céramique à pate claire massaliète et de tradition massaliète", dins PY, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan), Lattara*, 6, pàg. 206-221.

BATS, M. (en premsa): *Typologie de la céramique à pate claire massaliète*. En premsa.

BELÉN, M. i FERNÁNDEZ-MIRANDA, M. (1979): *El fondeadero de Cales Coves (Menorca, Islas Baleares)*, Excavaciones Arqueológicas en España, 101, Madrid.

BENOIT, F (1954): "Amphores et céramique de l'épave de Marseille", *Gallia*, 12, pàg. 35-54.

BENOIT, F. (1957): "Typologie et épigraphie amphoriques, les marques de Sestius", *Revista di Studi Liguri*, 23, pàg. 247-285.

BENOIT, F. (1961): "Fouilles sous-marines: l'épave du Grand Congloué à Marseille", *Gallia*, Sup. 14, París.

BENOIT, F. (1965): *Recherches sur l'hellénisation du Midi de la Gaule*, Aix-en-Provence.

BERNABÓ BREA, L.; CAVALIER, M.; LIVADIE, C.A.; KAPITAEN, G. i VAN DER MERSCH (1985): "Discariche di scalo e relitti nei mari eoliani: Lipari, Vulcano, Panarea, Basiluzzo Panarea e Salina, Filicudi", *Archeologia Subacquea, 12 (Bolletino d'Arte, 29)*, pàg. 27-100.

BARBERÀ, J. i PASCUAL, R. (1969-1970): "El poblado prerromano de la Muntanya de Sant Miquel, en Vallromanes-Montornès (Barcelona)", *Ampurias*, 31-32, pàg. 273-283.

BARBERÀ, J. i SANMARTÍ-GREGO, E. (1982): *Excavacions al poblat ibèric de la Penya del Moro de Sant Just Desvern (Barcelonès). Campanyes de 1974-1975 i 1977-1981*, Monografies Arqueològiques, 1, Barcelona.

BERTUCCHI, G. (1990): "Les amphores massaliètes à Marseille: les diférentes productions", dins *Les amphores de Marseille grecque, Études massaliètes*, 2, pàg. 15-20.

BERTUCCHI, G. (1992): *Les amphores et le vin de Marseille, VIe s. av. J.-C.-IIe s. après J.-C.*, Revue Archéologique de Narbonnaise, Supl. 25, París.

BRUGUERA, R. (1994): *Les àmfores ibèriques de l'àrea del Penedès*, Tesi de Llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona.

BRUGUERA, R.; MORER, J.; POU, P.; SANMARTÍ, J. i SANTACANA, J. (en premsa): "La fase del Període Ibèric Antic del poblat ibèric de l'Alorda Park (Calafall, Baix Penedès)", *Primera Taula d'Arqueologia. Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1.600 i el 500 a.n.e. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre*, Sant Feliu de Codines, 18-19 novembre 1994.

CELA, J. (1994): "La cerámica ibérica a torno en el Penedés", *Pyrenae*, 25, Barcelona, pàg. 151-180.

CERDÀ, D. (1978): "Una nau cartaginesa a Cabrera", *Fonaments*, 1, Barcelona, pàg. 89-105.

COMAS, M. (1985): *Baetulo, les àmfores*, Monografies Badalonines, 8, Mataró.

CONDE, M.J.; CURA, M. i SANMARTÍ, J. (en premsa): "Els precedents: ceràmiques comunes a torn preromanes en els jaciments ibèrics", Taula Rodona d'Empúries sobre Ceràmiques Comunes Romanes.

CURA,M. i SANMARTÍ, J. (1986-1989): "Les importacions d'àmfores i ceràmiques comunes del poblat ibèric del Molí d'Espígol (Tornabous, Urgell)", *Empúries*, 48-50, I, 270-279.

DEDET, B. (1987): "Habitat et vie quotidienne en Languedoc au milieu de l'Age du Fer: l'unité domestique n° 1 de Gailhan (Gard)", *Revue Archéologique de Narbonnaise*, Sup. 17.

DRESSEL, H. (1895): *Corpus inscriptionum latinarum XV, instrumentum domesticum urbis Romae*, Berlin.

EISMAN, C.J. (1973): "Amphoras from the Porticello shipwreck (Calabria)", *International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration, 2*, pàg. 13-23.

EMPEREUR, J.-Y. i HESNARD, A. (1987): "Les amphores hellénistiques", dins LEVEQUE, P. i MOREL, J.P. Eds.: *Céramiques Hellénistiques et Romaines, II,* Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, Vol. 70, Besançon, pàg. 9-71.

FERNÁNDEZ, A.; GÓMEZ BELLARD, C. i RIBERA, A. (en premsa): "Las ánforas griegas, etruscas y fenicio-púnicas en las costas del País Valenciano", dins *Symposium flottes et marines marchandes grecques, carthaginoises et étrusques dans la Mer Tyrrhénienne de Ravello,* Nàpols, 1987.

FERNÁNDEZ, J.H. (1992): *Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa). Las campañas de D. Carlos Román Ferrer: 1921-1929*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 28-29, Tomos I, II i III, Eivissa.

FIORI, P. i JONCHERAY, J.-P. (1975): "L'épave de la Tradelière", *Cahiers d'Archéologie Subaquatique, 4.*

FONT, M (1974): "Algunas formas poco frequentes de la cerámica púnica de Ibiza", *VI Symposium de Prehistoria Peninsular, Prehistoria y Arqueología Balear*, Barcelona, pàg. 221-241.

FRANCÈS, J. i CARLÚS, X. (1995): "Noves dades sobre l'assentament ibèric de Can Xercavins (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)", *Limes, 4-5*, pàg. 45-62.

GANTÈS, L.-F. (1977): *L'oppidum pre-romain de la Teste-Nègre aux Pennes (B.-du-Rh.)*, Mémoire de maitrise dact., Université de Provence.

GARLAN, Y. (1987): "Prolégomènes à un nouveau corpus des timbres amphoriques thasiens", dins LEVEQUE, P. i MOREL, J.P. Eds.: *Céramiques Hellénistiques et Romaines, II,* Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, Vol. 70, Besançon, pàg. 73-86.

GÓMEZ BELLARD, C (1985): "Un vertedero púnico rural en Ibiza: S'Olivar d'es Mallorquí", *Saguntum, 28,* pàg. 151-165.

GRACE, V.R. (1979): *Amphoras and the Ancient Wine Trade*, Picture Book, nº 6, Excavations of the Athenian Agora, 2a Ed., Princeton.

GRACIA, F.; MUNILLA, G. i PALLARÉS, R. (1988): *La Moleta del Remei, Alcanar-Montsià, Campañas 1985-1986*, Publicacions de la Diputació de Tarragona, Tarragona.

GRANADOS, J.O. i SANMARTÍ, J. (1988): "Les sitges ibèriques de Bellaterra (Cerdanyola, Vallès Oriental)", *Fonaments*, 7, pàg. 115-161.

HARRIS, E.C. (1979): *Principles of Archaeological Stratigraphy*, Londres.

JÁRREGA, R. i COLL, R. (1994): "Nota sobre dos fragments d'àmfora fenícia trobats a Arenys de Mar (Maresme, Barcelona)" *Pyrenae*, 25, Barcelona, pàg. 111-115.

KOEHLER, C.G. (1978): "Evidence around the Mediterranean for corinthian export of wine and oil", *The proceedings of the 9 conference on underwater archaeology, 3*, Austin, Texas, pàg. 231-239.

KOEHLER, C.G. (1979): *Corinthian A and B transport amphores*, microfilm, Michigan.

KOEHLER, C.G. (1982): "Amphores on amphores", *Hesperia*, LI, 3, pàg. 284-292.

KOURKOUMÉLIS, D. (1988): *Recherches archéologiques à Corfú: topographie, qüestions historiques, amphores de transport et commerce antique*, Tesi de doctorat, Aix-Marseille I, 2 Vols., (dact.).

LAMBOGLIA, N. (1955): "Sulla cronologia delle anfore romane di età republicana (II-I secolo A.C.)", *Rivista di Studi Liguri*, 21, pàg. 241-270.

LAMBOGLIA, N. i PALLARÉS, F. (1975-1981): "Il relitto F di Filicudi", *Forma Maris Antiqui*, XI-XII, pàg. 188-199.

LANCEL, S. (1987): "La céramique punique d'époque hellénistique", dins LEVEQUE, P. i MOREL, J.P. Eds.: *Céramiques Hellénistiques et Romaines, II,* Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, Vol. 70, Besançon, pàg. 99-137.

LAUBENHEIMER, F. (1980): "A propos de duex amphores de Ruscino: définition d'un nouveau type d'amphores", Ruscino I, *Revue Archéologique de Narbonnaise, Sup. 7*, París, pàg. 303-325.

LIOU, B. i POMEY, P. (1985): "Informations archéologiques, Direction des Recherches Sous-Marines", *Gallia*, 43, 2, pàg. 547-576.

LÓPEZ, A.; ROVIRA, J i SANMARTÍ-GREGO, E. (1982): *Excavaciones en el poblado layetano del Turó del Vent, Llinars del Vallès, campañas de 1980 y 1981*, Monografies Arqueològiques, 3, Barcelona.

LÓPEZ, A. (1989): "Nota preliminar sobre la producción anfórica de Darró, Vilanova y la Geltrú (Barcelona)", *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule, Actes del congrés de Lezoux.*

LYDING-WILL, E. (1982): "Greco-ithalic amphoras", *Hesperia*, 51, 3, pàg. 338-356.

MANACORDA, D. (1981): "Produzione agricola, produzione ceramica e propietari nell'ager cosanus nel I a.C.", *Merci, mercati e scambi nel mediterraneo*, Roma, pàg. 3-54.

MAÑÁ, J.M. (1951): "Sobre tipología de ánforas púnicas", *VI Congreso de Arqueología del Sudeste Español, Alcoy 1950*, Cartagena, pàg. 203-210.

MARCHAND, G. (1990): "La définition typologique et chronologique des bords d'amphore massaliète des Ve-IVe s. a. J.-C.", dins *Les amphores de Marseille grecque, Études massaliètes, 2*, pàg.125-129.

MARTIN, A. (1990): "Difusión de las ánforas masaliotas en la zona nordeste de Cataluña", dins *Les amphores de Marseille grecque, Études massaliètes, 2*, pàg. 161-164.

MARTÍN, A. i SANMARTÍ GREGO, E. (1976): "Aportación de las excavaciones de la Illa d'en Reixac al conocimiento del fenómeno de la iberización en el Norte de Cataluña",

Simposium Internacional. Els Orígens del Món Ibèric, Ampurias, 38-40, Barcelona, pàg. 431-447.

MASCORT, M. T.; SANMARTÍ, J. i SANTACANA, J. (1991): *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional* Tarragona: Publicacions de la Diputació de Tarragona.

MIRÓ I ALAIX, N. (1994): "La sitja ibèrica de Ca l'Amell, Sitges (El Garraf)", *Miscel.lània Penedesenca*, pàg. 91-99.

MIRÓ, J.; PUJOL, J. i GARCIA, J. (1988): "El dipòsit del sector occidental del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, El Maresme). Una aportació al coneixement de l'època ibèrica tardana al Maresme (S. I a.C.)", *Laietània 4*, Mataró.

NOLLA, J.M. (1974): "Las ánforas romanas de Ampurias", *Ampurias, 36-37*, Barcelona, pàg. 147-197.

PANELLA, C. (1973): "Anfore", dins CARANDINI et Alii, *Ostia III, Studi Miscellanei, 21*, Roma, pàg. 463-633.

PASCUAL, R. (1964-1965): "Notas de arqueología de Cataluña y Baleares, Sitges, 4", *Ampurias*, XXVI-XXVII, Barcelona, pàg.277.

PONS, E.; TOLEDO, A. i LLORENS, J.M. (1981): *El recinte fortificat ibèric de Puig Castellet, Lloret de Mar (Excavacions 1975-1980)*, Sèrie Monogràfica 3, Diputació Provincial de Girona, Girona.

POU, J.; SANMARTÍ, J. i SANTACANA, J. (1994): "El poblament ibèric a la Cessetània", *Laietània, 8*, pàg. 183-206.

PY, M. (1978) : "Quatre siècles d'amphore massaliète. Essai de classification des bords", *Fligina, 3*, pàg. 1-24.

PY, M. (1990): *Culture, économie et société protohistoriques dans la région nimoise*, Collection de l'Ecole Francaise de Rome, 131, 2 Vols., Roma-París.

PY, M. (1993): "Amphores gréco-italiques", dins PY, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, *Lattara*, 6, pàg. 46-48.

PY, M. i ADROHER, A. (1991): "Principes d'enregistrement du mobilier archéologique", dins *Lattara, 6, Système d'enregistrement, de gestion et d'exploitation de la documentation issue des fouilles de Lattes*, pàg. 83-100.

PY, M. i SOURISSEAU, J.C. (1993): "Amphores grecques", dins PY, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, *Lattara*, 6, pàg. 34-45.

RAMON, J. (1981): *Ibiza y la circulación de ánforas fenicias y púnicas en el Mediterráneo occidental* Eivissa:Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 5.

RAMON, J. (1990-1991): "Barrio industrial de la ciudad púnica de Ibiza: el taller AE-20", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15, pàg. 247-285.

RAMON, J. (1991): *Las ánforas púnicas de Ibiza*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 23, Eivissa.

RAMON, J. (1993): "Un depósito de cerámicas del siglo V a.c. en Es Palmer (Ibiza)", dins *Homenatge a Miquel Tarradell, Estudis Universitaris Catalans, XXIX*, Barcelona, pàg. 291-302.

RAMON, J. (1994): *El pozo púnico del "Hort d'en Xim (Eivissa)*, Trabajos de Museo Arqueológico de Ibiza, 32, Eivissa.

RAMON, J. (1995): *Las ánforas fenicio-púnicas del mediterráneo central y occidental*, Col.leció Instrumenta, 2, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.

RAYNAUD, C. i BONIFAY, M. (1993): "Amphores africaines", dins PY, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, LAnguedoc, Ampurdan)*, *Lattara*, 6, pàg. 15-22.

ROUILLARD, P. (1978): "Les céramiques peintes de la Grèce de l'Est et leurs imitations dans la Péninsule Iberique: recherches préliminaires", dins *Colloque Les céramiques de la Grèce de l'Est et leur diffusion en Occident, Nàpols, 1976*, París.

ROUILLARD, P. (1990): "Les amphores massaliètes de l'embouchure de l'Ebre à l'Andalousie", dins *Les amphores de Marseille grecque, Études massaliètes, 2*, pàg.179-181.

SALHAB, Z. (1993): La difusión de las ánforas griegas en Cataluña, Memòria de Llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona.

SANMARTÍ, J. (1986): *La Laietània Ibèrica. Estudi d'arqueologia i d'història* Universitat de Barcelona (edició en microfitxes).

SANMARTÍ, J. (1990): "La diffusion des amphores massaliètes sur la cote centrale de Catalogne", dins *Les amphores de Marseille grecque, Études massaliètes, 2*, pàg.171-178.

SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. i SERRA, R. (1984): *El jaciment ibèric de l'Argilera i el poblament protohistòric all Baix Penedès*, Quaderns de Treball, 6, Barcelona.

SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1992): *El poblat ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès. Campanyes 1983-1988*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 11, Barcelona.

SANMARTÍ GREGO, E. (1985): "Las ànforas romanas del campamento numántico de Peña Redonda (Garray, Soria)", *Ampurias, 47*, Barcelona, pàg. 130-161.

SANMARTÍ GREGO, E. (1988): "Datación de la muralla griega meridional de Ampurias y la caracterización de la facies cerámica de la ciudad en la primera mitad del siglo IV a.C.", *Revue des Études Anciennes*, XC, 1-2, pàg. 99-137.

SANMARTÍ GREGO, E.; CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J. i BARBERÀ, J. (1989): "Las estructuras griegas de los siglos V y IV a de J.C. halladas en el sector sur de la Neápolis de Ampurias (Campaña de excavaciones del año 1986)", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 12*, pàg. 141-217.

SANMARTÍ GREGO, E.; CASTANYER, P. i TREMOLEDA, J. (1990): "Les amphores massaliètes d'Emporion du milieu du VIe s. au milieu du IVe s.", dins *Les amphores de Marseille grecque, Études massaliètes, 2*, pàg.165-170.

SANMARTÍ GREGO, E.; CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J. i SANTOS, M. (en premsa): "Amphores grecques et trafics commerciaux en Méditerrané occidentale au IVe siècle av. J.-C.: nouvelles données issues d'Emporion", *Documents d'Archéologie Meridionale, Hommage à André Nickels.*

SANTACANA, J. (1994): "Difusión, aculturación e invasión: apuntes para un debate sobre la formación de las sociedades ibéricas en Cataluña", *VIII Jornadas de Arqueologia Fenicio-púnica: Cartago, Gadir, Ebusus y la influencia púnica en los territorios hispanos, Eivissa, 1993, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 33*, pàg. 145-163.

SCIALLANO, M. i SIBELLA, P. (1991): *Amphores, comment les identifier?*, Edisud, Aix-en-provence.

SOLIER, Y. (1979): "Découverte d'inscriptions sur plombs en écriture ibérique dans un entrepôt de Pech Maho (Sigean)" *Revue Archéologique de Narbonnaise*, XII, París, pàg. 55-123.

SOURISSEAU, J.Chr. (1991): *Les amphores archaïques et classiques de Provence (fin VIIe, VIe et Ve s. av. J.-C.), Vol. II, Les amphores corinthiennes et de "type corinthien" d'après quelques découvertes provençales*, Memòria de DEA, Université de Provence, (Dact.).

SOURISSEAU, J.Chr. (1993): "Amphores magno-grecques", dins PY, M. (dir.), *Dicocer. Dictionnaire des céramiques antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, *Lattara*, 6, pàg. 64-66.

TCHERNIA, A (1987): *Le vin de l'Italie romaine, essai d'histoire économique d'après les amphores*, Bibliothéque des Écoles Françaises d'Athenes et de Rome, 261, Paris.

VAN DER MERSCH, Ch. (1986): "Productions magno-grecques et siciliotes du IVe s. av. J.-C.", *Recherches sur les amphores grecques, Bulletin de Correspondance Hellénique, sup. 13*, París, pàg. 567-580.

VANDERPOOL, E.; Mac CREDIE, J.R. i STEINBERG, A. (1962): "Koroni: a Ptolemaic Camp on the East Coast of Attica", *Hesperia, 31*, pàg. 26-61.

VEGAS, M (1973): *Cerámica común romana del Mediterraneo occidental*, Barcelona.

VUILLEMOT, G. (1965): *Reconnaissances aux échelles puniques d'Oranie*, Autun.

CATÀLEG TÈCNIC

Les dades tècniques que tot seguit presentem, peça a peça, tenen el següents continguts i en aquest ordre: producció i tipus; Unitat Estratigràfica de procedència; interpretació i ubicació topogràfica de la U.E.; datació de la U.E.; descripció de pastes (si s'escau); altres consideracions.

LÀMINA 8:

Núm. 1.- Vora d'àmfora púnico-ebusitana tipus T.1.3.2.3 (P.E.13); U.E.1113: paviment fundacional. Recinte D. Finals s. V a.C. - principis s.IV. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 2.- Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.1.1. (P.E. 14); U.E. 7108: enderroc.del recinte AR. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 3.- Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.1.1. (P.E. 14); U.E. 8001: nivell d' enderroc del recinte AS. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 4 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.1.1. (P.E. 14); U.E. 8060: nivell d' enderroc del recinte BB. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 5 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.1.1. (P.E. 14); U.E. 7000: nivell d' enderroc del recinte AE. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 6 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.1.1. (P.E. 14); U.E. 8438: paviment del recinte AI-BQ. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 7 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.1.1. (P.E. 14); U.E. 1042: nivell de farciment del recinte J. Segle IV a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 8 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.1.1. (P.E. 14); U.E. 8612: nivell d' amortització del pou. Segle IV a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 9 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.1.1. (P.E. 14); U.E. 8608 nivell d' amortització del pou . Segle IV a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 10 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.1.1. (P.E. 14); U.E. 8612: nivell d' amortització del pou . Segle IV a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 11 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.1.1. (P.E. 14); U.E. 8331: nivell d' amortització del fossat. Finals segle. IV a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

LÀMINA 9

Núm. 1 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.1.1. (P.E. 14); U.E. 8351: nivell d' amortització del fossat. Finals segle IV a.C... Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 2 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.1.1. (P.E. 14); U.E. 1143: nivell de farciment del recinte O. Segle IV a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 3 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.1.1. (P.E. 14);. ivell superficial .Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 4 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.1.1. (P.E. 14); U.E. 8352: nivell d' amortització del fossat. Finals segle IV a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 5 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.2.1. (P.E. 15)??; U.E. 5098: nivell d' amortització del carrer U. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 6 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.2.1. (P.E. 15); U.E. 8351: nivell d' amortització del fossat. Finals del segle IV a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 7 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.2.1. (P.E. 15); U.E. 8443: paviment del recinte BP-BM. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 8 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.2.1. (P.E. 15); U.E. 8513: nivell d'enderroc del recinte BJ. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 9 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.2.1. (P.E. 15); nivell superficial Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 10 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.2.1. (P.E. 15); U.E. 8395: nivell d'enderroc del recinte BQ. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 11 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.2.1. (P.E. 15); U.E. 6: nivell d'amortització del recinte E2. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

LAMINA 10

Núm. 1 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 8001: nivell d'enderroc del recinte AS. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

LÀMINA 11

Núm. 1 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 8005: nivell d'enderroc del recinte AS. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 2 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); nivell superficial. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 3 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); nivell superficial. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 4 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); nivell superficial. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 5 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 7036: nivell d' enderroc del recinte AG. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 6 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 7011: nivell d' enderroc del recinte AF. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

LÀMINA 12

Núm. 1 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 8107: nivell d' enderroc del recinte AD. Entorn al 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 2 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); nivell superficial. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258)
Núm. 3 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 7084: nivell d' enderroc del recinte AN. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 4 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 7056: nivell d' enderroc. Entorn 200 a.C.. Fase ALP III. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 5 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); nivell superficial. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 6 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 7093: nivell d' enderroc del recinte AQ. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 7 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 7017: nivell d' enderroc del recinte AE. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 8 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); nivell superficial. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 9 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 6010: nivell d' enderroc del carrer U. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 10 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 7036: nivell d' enderroc del recinte AG. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 11: Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 8407: nivell d' enderroc del recinte BR. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 12 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 8394: nivell d' enderroc del recinte AH. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

LÀMINA 13

Núm. 1 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 8034: nivell d' enderroc del recinte BM. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 2 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); nivell d'acolmatació del carrer A. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 3 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 261: nivell d'enderroc del recinte F-G. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 4 - Vora d'àmfora p.e. tipus T.8.1.3.1.(P.E. 16); nivell superficial. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

Núm. 5 - Vora d'àmfora p.e. tipus PE 24; nivell superficial. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 6 - Pivot d'àmfora p.e. tipus T.8.1.2.1. (PE 15) o T.8.1.3.1. (PE 16); U.E. 8098: nivell d'enderroc del recinte AA; entorn 200 a.C. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 7 - Pivot tipus T.8.1.2.1.(P.E. 15) o T.8.1.3.1.(P.E. 16); nivell d' enderroc del recinte AS entorn 200 a.C. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 8 - Pivot tipus T.8.1.2.1.(P.E. 15) o T.8.1.3.1. (P.E. 16); nivell d' enderroc del recinte AS. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 9 - Pivot tipus T.8.1.2.1.(P.E. 15) o T.8.1.3.1. (P.E. 16); nivell d' enderroc del recinte AR. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258)
Núm. 10 - Pivot tipus T.8.1.2.1.(P.E. 15) o T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 1133: nivell d' acolmatació del carrer CB. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 11 - Pivot tipus T.8.1.2.1.(P.E. 15) o T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 7100: nivell d' enderroc del recinte AQ. Entorn 200 a.C. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).
Núm. 12 - Pivot tipus T.8.1.2.1.(P.E. 15) o T.8.1.3.1. (P.E. 16); U.E. 7036: nivell d' enderroc del recinte AG. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica: grup Eivissa (RAMON, 1995, 258).

LÀMINA 14

Núm. 1 - Àmfora, quasi completa a excepció de la base, púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.1.; U.E: 7088: nivell d'enderroc del recinte AQ. Entorn 200 a.C. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260). Alçada màxima conservada 110 cm.

LÀMINA 15

Núm. 1 - Àmfora, quasi completa a excepció de la base, púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.1.; U.E: 210: nivell d'enderroc del recinte F. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental" (RAMON 1995, 258-260). Alçada màxima conservada: 107cm.

LÀMINA 16

Núm. 1- Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.1.; U.E:1063: nivell d'enderroc del recinte K. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental" (RAMON 1995, 258-260).
Núm. 2 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.1.; U.E:8394: nivell d'enderroc del recinte AH. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 3 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.1.; U.E:7090: nivell d'enderroc del recinte AR. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 4 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.1.; nivell superficial. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 5 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.1.; nivell superficial Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

LÀMINA 17

Núm. 1 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.1.; nivell superficial. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 2 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.1.; U.E:1145: nivell del carrer B. Segle III a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago-Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 3 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.1.; U.E:5022A: nivell a l'exterior de la muralla meridional. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica

centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 4 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.2; nivell superficial Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 5 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.2.; nivell superficial Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 6 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.2.; U.E:8397: nivell d'enderroc del recinte AH. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 7 - :Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.2.; nivell superficial. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 8 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.2.; U.E:8005: nivell d'enderroc del recinte AS. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

LÀMINA 18

Núm. 1 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.2.1.1.; U.E:8328: nivell de reompliment del fossat . Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 2 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.2.1.1..Nivell superficial Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 3 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.2.1.1.; U.E:400: nivell d'enderroc del recinte D. Entorn 200 a.C. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 4 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.2.1.1..Nivell superficial. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 5 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.2.1.1.; U.E:23: nivell de reompliment del carrer A. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 6 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.2.1.1..Nivell superficial. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 7 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.2.1.1..Nivell superficial Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 8 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.2.1.1..Nivell superficial. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

LÀMINA 19

Núm. 1 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.2.1.1.. Nivell superficial. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 2 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.2.1.1.. Nivell superficial. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 3 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.2.1.1..Nivell superficial. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 4 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.2.1.1..Nivell superficial. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

Núm. 5 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.2.1.1.. Nivell superficial. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 6 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.2.1.1.; U.E:7090: nivell d'enderroc del recinte AR. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 7 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.2.1.1.; U.E:23: nivell de reompliment del carrer A. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

LÀMINA 20

Núm. 1 - Amfora púnica centromediterrània tipus T.6.1.2.1.; U.E:210: nivell d'enderroc del recinte F. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

lÀMINA 21

Núm. 1 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.6.1.2.1.; U.E:8327: nivell de reompliment del fossat . Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 2 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.6.1.2.1.; U.E:7017: nivell d'enderroc del recinte AE. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 3 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.2.2.1.2.. Nivell superficial. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 4 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.4.2.1.5.. Nivell superficial . Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 5 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.13.1.1.3.; U.E:8327: nivell de reompliment del fossat. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 6 - Fragment de vora d'àmfora centromediterrània tipus Tripolità antic U.E:5098: nivell de reompliment del carrer U. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

LÀMINA 22

Núm. 1 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.3.1.1.. Recinte V-W. Segle II a.C. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 2 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.3.1.1. o T.7.4.2.1.. Nivell superficial Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 3 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.3.1.1. o T.7.4.2.1.. Nivell superficial. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 4 - Fragment de vora d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.7.4.3.1..Nivell superficial. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".RAMON 1995, 258-260).
Núm. 5 - Fragment de pivot d'àmfora púnica centromediterrània de tipus indeterminat amb gràfit incís. Nivell superficial. Pasta púnica centromediterrànea típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).
Núm. 6 - Fragment informe d'àmfora púnica centromediterrània amb gràfit incís Nivell superficial. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".RAMON 1995, 258-260).

LÀMINA 23

Núm. 1.-. Fragment de pivot d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.1.o T.5.2.3.2.; U.E. 7040: enderroc recinte AC1. Entorn 200 a. C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

Núm. 2.-. Fragment de pivot d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.1.o T.5.2.3.2.; U.E.6028: contingut estructura interior del recinte V. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago-Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

Núm.2.-. Fragment de pivot d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.1. o T.5.2.3.2.. Nivell superficial. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

LÀMINA 24

Núm. 1 -. Fragment de pivot d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.5.2.3.1. o T.5.2.3.2.; U.E.7085: enderroc del recinte AO. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

Núm. 2 - Fragment de pivot d'àmfora púnica centromediterrània tipus T.4.2.1.5. o T.7.1.2.1. ??; U.E.8351: nivell inferior de colmatació del fossat. Finals segle IVa.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

Núm. 3.-. Fragment de pivot d'àmfora púnica centromediterrània probablement del tipus T.7.2.1.1.; U.E.8001: enderroc del recinte AS. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

Núm. 4 - Fragment de pivot d'àmfora púnica centromediterrània probablement del tipus T.7.2.1.1.; U.E.7084: enderroc del recinte AN. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

Núm. 5 - Fragment de pivot d'àmfora púnica centromediterrània probablement del tipus T.7.2.1.1.. Nivell superficial. Entorn 200 a.C. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

LÀMINA 25

Núm. 1 - Fragment de pivot d'àmfora púnica centromediterrània probablement del tipus T.5.2.3.1.;U.E.8: enderroc recinte B. Entorn 200 a.C.. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

Núm. 2 - Fragment de nansa d'àmfora púnica centromediterrània de tipus indeterminat. U.E. 6032: nivells adosats a la muralla per l'exterior. Segle V a.C. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

Núm. 3 - Fragment informe amb banda pintada de tipus indeterminat. U.E. 7100: enderroc recinte AQ. Entorn 200 a.C. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

Núm. 4 - Fragment informe amb banda pintada de tipus indeterminat. U.E. 7093: enderroc recinte AQ. Entorn 200 a.C. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

Núm. 5 - Terç inferior d'una àmfora púnica centromediterrània del tipus T.5.2.3.2. U.E. 8001: enderroc del recinte AS. Entorn 200 a.C. Pasta púnica centromediterrània típica. Grups "Cartago- Tunez" i "Mozia-Sicilia occidental".(RAMON 1995, 258-260).

LÀMINA 26

Núm. 1 - Fragment de nansa probablement pertanyent a una àmfora finício-occidental del tipus T.10.1.2.1.?. Nivells superficials. Pasta fenício-occidental típica: grup "Màlaga" (RAMON 1995, 256).

Núm. 2 - Fragment de nansa d'una àmfora fenício-occidental tipus T.10.1.2.1. Nivells superficials. Pasta fenício-occidental típica: grup "Màlaga" (RAMON 1995, 256).

Núm. 3 - Base d'àmfora púnica del Cercle de L'Estret de Gibraltar probablement del tipus T.8.1.1.2. U.E. 8608: colmatació del pou del Recinte AD/BT. Finals segle IV a.C. Pasta fenício-occidental típica: grup "Badia de Càdis" (RAMON 1995, 257).
Núm. 4 - Fragment de paret i nansa d'àmfora púnica del Cercle de L'Estret de Gibraltar del tipus T.12.1.1.2. Nivells superficials. Pasta fenício-occidental típica: grup "Extrem-occident indeterminat" i grup "Badia de Càdis" (RAMON 1995, 257).
Núm. 5 - Vora d'àmfora púnica de procedència indeterminada del tipus T.9.1.1.1. Nivells superficials. Argila de color beix clar-groc lleugerament més atarongada a la superfície interior, rugosa, toba, amb petites partícules brillants platejades predominants, partícules fosques petites, vermelles abundoses i alguna blanca gran molt esporàdica.

LÀMINA 27

Núm. 1 - Vora d'àmfora grega occidental de Tipus Joni. U.E. 5090: Capa pavimentació recinte X. Segles VI-V a.C. Argila de color taronga-vermellós amb nucli gris, molt dura i rugosa amb desgreixant abundós i variat constituit per partícules blanques grans, grises predominants, vermelles, negres esporàdiques i petitissimes partícules brillants platejades i daurades especialment visibles a la superície. Presència de barbotina o engalge a la superfície externa.
Núm. 2 - Vora d'àmfora grega de l'Illa de Cos. U.E. 7011: Enderroc recinte AF (Torre). Entorn 200 a.C. Argila de color beix clar, rugosa, poc toba, amb desgreixant abundós amb partícules predominants fosques (negres i grises), blanques petites i vermelles més grans i molt petites partícules brillants.
Núm. 3 - Vora d'àmfora grega de procedència indeterminada (corintia?). Nivells superficials.
Núm. 4 - Fragment de nansa d'àmfora corintia de Tipus A (A2 ?). U.E. 1113: nivells fundacionals recinte D. Finals segle V o principis segle IV a.C. Argila de color beix, molt dura, amb partícules força grans i visibles de color vermellós.
Núm. 5 - Coll d'àmfora corintia del Tipus A (A4 ?). U.E. 8328: nivell de colmatació del fossat fora-muralles. Entorn 200 a.C. Argila de color beix clar, dura i rugosa amb partícules anguloses i molt grans i visibles de color preferentment gris-negre i també vermelles.
Núm. 6 - Fragment informe retallat d'àmfora corintia de tipus indeterminable. U.E. 8427: Primera preparació de paviment del recinte AH. Entorn 200 a.C. Argila de color atarongat molt clar i pàtina beix a la superfície externa, molt dura i rugosa, amb abundós desgreixant de partícules molt grans i visibles de color principalment negre i també vermell.

LÀMINA 28

Núm. 1 - Fragment de coll d'àmfora grega de procedència indeterminada (Tipus B de Koehler??). U.E. 7059: nivell d'amortització del recinte fora muralles AJ. Datació no precisable. Argila bícroma de color beix o marró clar a la meitat externa i gris clar a la meitat interna, molt dura, força depurada, amb predomini de partícules brillants molt petites i partícules petites blanques, grises o vermelles més esporàdiques.
Núm. 2 - Pivot d'àmfora grega de procedència indeterminada. U.E. 6027: nivell d'amortització del recinte Z (torre Y/Z). Entorn 200 a.C. Argila de color marró vermellós, d'aspecte exfoliable, amb partícules brillants predominants.
Núm. 3 - Fragment de pivot d'àmfora grega de procedència indeterminada. U.E. 8107: enderroc del recinte AT. Entorn 200 a.C. Argila de color marró clar, molt dura i molt depurada, amb desgreixant pràcticament imperceptible a simple vista amb l'excepció d'algunes petites partícules brillants.
Núm. 4 - Pivot d'àmfora grega de procedència indeterminada (Chiota?). U.E. 7036: enderroc del recinte AG. Entorn 200 a.C. Argila de color marró-rosat, dura, de desgreixant molt fi, amb partícules brillants molt fines i partícules blanques. Superfície externa acuradament allisada.
Núm. 5 - Fragment d'àmfora grega de procedència indeterminada amb segell imprès. Nivells superficials.
Núm. 6 - Fragment de nansa d'àmfora probablement grega de procedència indeterminada. U.E. 8034: enderroc recinte BM. Entorn 200 a.C. Argila de color marró clar o rosat, molt dura i força depurada amb punts brillants i blancs quasi imperceptibles i alguna partícula d'aspecte laminat i color marró fosc esporàdica.

Núm. 7 - Fragment de nansa d'àmfora probablement grega de procedència indeterminada. U.E. 7011: enderroc del recinte AF (torre). Entorn 200 a.C. Argila de color marró clar, dura, amb multiples petites partícules brillants platejades predominants, punts blancs i partícules vermelles i grises esporàdiques.
Núm. 8 - Fragment de nansa d'àmfora probablement grega de procedència indeterminada. U.E. 8606: nivell d'amortització del pou del recinte BT/AD. Finals del segle IV a.C. Argila de color vermellós amb engalbe groguenc a la superfície, dura, amb desgreixant abundós i visible de partícules blanques i grises predominants i punts negres i plaques brillants daurades més esporàdics.

LÀMINA 29

Núm. 1 - Vora d'àmfora massaliota del tipus 3 de Py. U.E. 6040: nivells inferiors sector fora muralles. Primera meitat segle V a.C. Pasta típica massaliota (PY 1978).
Núm. 2 - Vora fragmentada d'àmfora massaliota del tipus 3 de Py. U.E.8481: nivells de paviment fundacional recinte AG-BO. Segle V a.C. Pasta típica massaliota (PY 1978).
Núm. 3 - Vora d'àmfora massaliota del tipus 3/5 de Py. Nivells superficials del sector occidental del jaciment. Pasta típica massaliota (PY 1978).
Núm. 4 - Vora d'àmfora massaliota del tipus 4 de Py. Nivells superficials del recinte A. Pasta típica massaliota (PY 1978).
Núm. 5 - Vora d'àmfora massaliota del tipus 7 de Py. U.E. 8: enderroc del recinte B. Datació no precisable. Pasta típica massaliota (PY 1978).
Núm. 6 - Vora d'àmfora massaliota del tipus 8 de Py. U.E. 33b: nivell d'enderroc del recinte C. Ple segle IV a.C. Pasta típica massaliota (PY 1978).
Núm. 7 - Vora fragmentada d'àmfora massaliota de tipus indeterminable. U.E. 6003: amortització carrer U. Entorn 200 a.C. Pasta típica massaliota (PY 1978).

LÀMINA 30

Núm. 1 - Vora d'àmfora massaliota del tipus 9 de Py. Nivells superficials del recinte BQ. Pasta típica massaliota (PY 1978).
Núm. 2 - Vora d'àmfora massaliota del tipus 9 de Py. U.E. 7045: enderroc del recinte AC2. Entorn 200 a.C. Pasta típica massaliota (PY 1978).
Núm. 3 - Vora d'àmfora massaliota del tipus 9 de Py. Nivells superficials. Pasta típica massaliota (PY 1978).
Núm. 4 - Vora d'àmfora massaliota del tipus 11 de Py. U.E. 8389: enderroc sota el primer paviment del recinte AI. Entorn 200 a.C., més aviat dintre del segle III a.C. Pasta típica massaliota (PY 1978).
Núm. 5 - Vora d'àmfora massaliota del tipus 9 de Py. U.E. 8353: nivell enderroc fora muralles. Entorn 200 a.C. Pasta típica massaliota (PY 1978).
Núm. 6 - Pivot d'àmfora massaliota del tipus 5 de Bertucchi. Nivells superficials. Pasta típica massaliota (PY 1978).
Núm. 7 - Pivot d'àmfora massaliota del tipus 3 o 4 de Bertucchi. Nivells superficials del sector occidental del jaciment. Pasta típica massaliota (PY 1978).

LÀMINA 31

Núm. 1 - Vora d'àmfora de procedència itàlica, però de producció i tipus desconegut. Nivells superficials del recinte A. Argila del color vermellós, dura, molt rugosa, amb desgreixant extraordinàriament abundós i evident, amb grans partícules negres laminades, fosques i blanques.
Núm. 2 - Vora d'àmfora magno-grega de tipus protogreco-itàlic. U.E. 8077. Entorn 200 a.C. Argila vermellosa, dura i molt rugosa, amb desgreixant abundós de partícules laminades negres molt predominants i visibles i punts grisos o vermells també grans però més esporàdics.
Núm. 3 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 1. Nivells superficials. Argila de color beix o marró clar, dura, amb desgreixant petit però preferentment de petites dimensions amb punts negres laminats i foscos predominats i partícules vermelles, blanques i brillants platejades i daurades. 26,5 graus d'inclinació de vora; 1,8 cm. d'altura del llavi.
Núm. 4 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 1. Nivells superficials. Argila de color taronja fort, dura, amb partícules fines de color negre. 30 graus d'inclinació de vora; 2,45 cm. d'altura del llavi.

Núm. 5 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. Nivells superficials. Argila de color vermellós, dura, amb desgreixant abundant de partícules blanques i punts fins negres predominants a més de partícules vermelles i brillants més esporàdiques. Engalbe groguenca a la superfície externa. 35 graus d'inclinació de vora; 2,45 cm. d'altura del llavi.

LÀMINA 32

Núm. 1 - Vora d'àmfora greco-itàlica de transició entre els Grups 1 i 2. U.E. 8001: enderroc recinte AS. Entorn 200 a.C. Argila de color taronja, dura, amb predomini de partícules negres brillants i més esporàdiques partícules blanques, vermelles i plaques daurades. 32,5 graus d'inclinació de vora; 2,35 cm. d'altura del llavi.

Núm. 2 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. U.E. 7017: enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Argila de color marró vermellós al nucli i marró clar a la superfície amb partícules negres brillants predominants i punts blancs i daurats més esporàdics. 34 graus d'inclinació de vora; 2,35 cm. d'altura del llavi.

Núm. 3 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. Nivells superficials. Argila bícroma, de color falb al nucli i groguenc a l'exterior amb desgreixant abundós de partícules vermelloses i fosques predominants amb punts negres, incolors i daurats menys freqüents. 35 graus d'inclinació de vora; 2,35 cm. d'altura del llavi.

Núm. 4 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. Nivells superficials. Argila de color taronja al nucli i beix a la superfície amb desgreixant fi de partícules blanques i punts negres predominants i partícules vermelles, brillants i daurades més esporàdiques. 36,5 graus d'inclinació de vora; 2 cm. d'altura del llavi.

Núm. 5 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. U.E. 8077.Entorn 200 a.C. Argila de color marró rosat al nucli i pàtina marró clar amb desgreixant abundant amb partícules negres brillants predominants i punts blancs, vermells i daurats més esporàdics. 36 graus d'inclinació de vora; 2,25 cm. d'altura del llavi.

LÀMINA 33

Núm. 1 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. 8004: capa d'enderroc del recinte AS. Entorn 200 a.C. Argila de color marró clar o rosat amb desgreixant de partícules fines negres brillants predominants i punts blancs, vermells, brillants i daurats esporàdics. 38 graus d'inclinació de vora; 2,25 cm. d'altura del llavi.

Núm. 2 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. Nivells superficials. Argila de color taronja clar amb partícules fines negres brillants i daurades. 38 graus d'inclinació de vora; 2,45 cm. d'altura del llavi.

Núm. 3 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. U.E. 7017: enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Argila de color marró vermellós amb partícules negres brillants predominants i punts blancs i daurats més esporàdics. 38 graus d'inclinació de vora; 2,65 cm. d'altura del llavi.

Núm. 4 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. U.E. 7017: enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Argila de color marró vermellós més clara a la superfície amb desgreixant abundós i variat: punts negres brillants petits predominants i partícules daurades, blanques, incolores groguenques i vermelles més esporàdiques. Sòlida engalba groguenca a l'exterior. 40 graus d'inclinació de vora; 2,35 cm. d'altura del llavi.

LÀMINA 34

Núm. 1 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. U.E. 8395: enderroc recinte BQ. Entorn 200 a.C. Argila de color vermellós amb sòlida engalba groguenca a l'exterior i partícules negres brillants predominants, punts blancs també molt freqüents i alguna placa daurada gran esporàdica. 39 graus d'inclinació de vora; 2,35 cm. d'altura del llavi.

Núm. 2 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. Nivells superficials. Argila de color taronja fort a l'interior i més clar a l'exterior amb partícules fines negres brillants predominants i punts blancs i vermells més esporàdics. 39 graus d'inclinació de vora; 2,6 cm. d'altura del llavi.

Núm. 3 - Terç superior d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. U.E. 7084-7092: nivells d'enderroc del recinte AN. Entorn 200 a.C. Argila bícroma de color marró clar a l'exterior i marró fosc-gris a l'interior amb desgreixant fi de partícules negres i daurades predominants i punts blancs més esporàdics. 40 graus d'inclinació de vora; 2,3 cm. d'altura del llavi.

LÀMINA 35

Núm. 1 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. U.E. 8395: enderroc del recinte BQ. Entorn 200 a.C. Argila de color marró clar amb partícules vermelles des de petites a molt grans predominants i punts negres brillants, blancs, incolors i brillants més fins i esporàdics. 39 graus d'inclinació de vora; 2,2 cm. d'altura del llavi.

Núm. 2 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. U.E. 5098: enderroc recinte V. Entorn 200 a.C. Argila de color marró amb engalba groguenca i desgreixant fi amb partícules blanques, fosques, negres i brillants sense destacar-ne cap. 40 graus d'inclinació de vora; 2,7 cm. d'altura del llavi.

Núm. 3 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. Nivells superficials. Argila de color taronja amb desgreixant abundós de partícules negres brillants i daurades. 40 graus d'inclinació de vora; 2,45 cm. d'altura del llavi.

Núm. 4 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. Nivells superficials. Argila de color marró vermellós amb sòlida engalba groguenca i partícules vermelles des de petites a molt grans predominantsa més de punts foscos, negres, blancs i incolors. 41 graus d'inclinació de vora; 2,65 cm. d'altura del llavi.

Núm. 5 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. U.E. 8001: enderroc recinte AS. Entorn 200 a.C. Argila de color marró clar amb partícules negres brillants predominants a més de punts brillants, blancs, vermells i plaques daurades grans. 42 graus d'inclinació de vora; 2,15 cm. d'altura del llavi.

Núm. 6 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. Nivells superficials. Argila de color taronja amb desgreixant molt fi i poc abundós de partícules brillants. 41 graus d'inclinació de vora; 2,25 cm. d'altura del llavi.

Núm. 7 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. Nivells superficials. Argila de color marró amb partícules negres brillants predominants. 41 graus d'inclinació de vora; 2,65 cm. d'altura del llavi.

LÀMINA 36

Núm. 1 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. Nivells superficials. Argila de color marró clar amb partícules negres brillants predominants i punts blancs i plaques daurades no tant freqüents. 42,5 graus d'inclinació de vora; 2,65 cm. d'altura del llavi.

Núm. 2 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. U.E. 8069: enderroc recinte BI. Entorn 200 a.C. Argila de color marró clar amb sòlida engalba groguenca i desgreixant de partícules fosques o vermelloses grans i punts negres brillants predominants. 43 graus d'inclinació de vora; 2,2 cm. d'altura del llavi.

Núm. 3 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. Nivells superficials. 43 graus d'inclinació de vora; 2,4 cm. d'altura del llavi.

Núm. 4 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 2. Nivells superficials. Argila de color marró amb predomini de partícules negres brillants i partícules blanques i brillants fines menys freqüents. 43 graus d'inclinació de vora; 2,3 cm. d'altura del llavi.

Núm. 5 - Vora d'àmfora greco-itàlica de transició entre els Grups 2 i 3. Nivells superficials. Argila de color taronja-vermellós amb partícules incolores o grises predominants i partícules molt grans fosques més esporàdiques. 44,5 graus d'inclinació de vora; 2,55 cm. d'altura del llavi.

Núm. 6 - Vora d'àmfora greco-itàlica de transició entre els Grups 2 i 3. Nivells superficials. Argila de color marró vermellós amb engalba beix i partícules negres brillants predominants i partícules blanques i brillants menys evidents. 45 graus d'inclinació de vora; 2,6 cm. d'altura del llavi.

LÀMINA 37

Núm. 1 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 3. U.E. 8034: enderroc recinte BM. Entorn 200 a.C. Argila vermellosa amb engalba externa groguenca i partícules grans fosques o vermelloses predominants i punts blancs i brillants menys freqüents. 47 graus d'inclinació de vora; 2,85 cm. d'altura del llavi.

Núm. 2 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 3. U.E. 8034: enderroc recinte BM. Entorn 200 a.C. Argila de color taronja vermellós amb desgreixant de partícules fines brillants

platejades i daurades predominants i punts negres brillants i blancs esporàdics. 47 graus d'inclinació de vora; 2,6 cm. d'altura del llavi.
Núm. 3 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 3. Nivells superficials. 48 graus d'inclinació de vora; 2,3 cm. d'altura del llavi.
Núm. 4 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 3. Nivells superficials. 49 graus d'inclinació de vora; 2,4 cm. d'altura del llavi.
Núm. 5 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 3. Nivells superficials. Argila de color marró vermellós amb abundància de grans fragments de nòduls foscos o vermellosos i partícules fines negres, blanques i brillants. 48 graus d'inclinació de vora; 2,8 cm. d'altura del llavi.

LÀMINA 38
Núm. 1 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 3. U.E. 7017: enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Argila marró ataronjat al nucli i marró beige a la superfície i desgreixant molt fi amb partícules negres, blanques i brillants. 49,5 graus d'inclinació de vora; 2,45 cm. d'altura del llavi.
Núm. 2 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 3. U.E. 8107: enderroc recinte AT. Entorn 200 a.C. Argila de color vermellós amb fines partícules blanques i brillants predominants, punts negres i incolors i nòduls foscos grans esporàdics. 49,5 graus d'inclinació de vora; 2,35 cm. d'altura del llavi.
Núm. 3 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 3. Nivells superficials. Argila de color vermellós amb abundant desgreixant de partícules negres brillants molt predominants i algun punt blanc o placa daurada. 51 graus d'inclinació de vora; 2,8 cm. d'altura del llavi.
Núm. 4 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 3. Nivells superficials. Argila de color vermellós al nucli i taronja a la superfície amb desgreixant molt fi de partícules brillant i grans nòduls foscos o vermellosos més esporàdics. 52 graus d'inclinació de vora; 2,6 cm. d'altura del llavi.
Núm. 5 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 3. Nivells superficials. Argila de color marró vermellós amb abundoses partícules petites brillants i negres i partícules vermelloses i blanques més grans però menys freqüents. 53,5 graus d'inclinació de vora; 3,35 cm. d'altura del llavi.
Núm. 6 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 3. Nivells superficials. Argila de color taronja-rosat amb abundoses partícules negres brillants pràcticament exclusives, amb algun punt blanc esporàdic. 52 graus d'inclinació de vora; 2,8 cm. d'altura del llavi.
LÀMINA 39
Núm. 1 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 3. U.E. 7092: enderroc recinte AN. Entorn 200 a.C. 53 graus d'inclinació de vora; 2,85 cm. d'altura del llavi.
Núm. 2 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 3. Nivells superficials. Argila de color taronja rosat amb desgreixant molt fi de partícules blanques, fosques i brillants. 54 graus d'inclinació de vora; 2,5 cm. d'altura del llavi.
Núm. 3 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 3. Nivells superficials. Argila de color taronja al nucli i beige a la superfície amb partícules fines brillants i blanques predominants i nòduls foscos i vermellosos grans esporàdics. 54 graus d'inclinació de vora; 2,7 cm. d'altura del llavi.
Núm. 4 - Vora d'àmfora greco-itàlica de transició entre els Grups 3 i 4. Nivells superficials. Argila de color taronja fort amb predomini quasi absolut d'abundoses partícules negres brillants a més de punts blancs menys freqüents. 56,5 graus d'inclinació de vora; 2,9 cm. d'altura del llavi.
Núm. 5 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 4. Nivells superficials. 61 graus d'inclinació de vora; 2,95 cm. d'altura del llavi.
Núm. 6 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 4. U.E. 8019: enderroc recinte BN. Primera meitat del segle II a.C. Argila de color vermellós amb partícules negres brillants predominants i partícules brillants daurades i incolores esporàdiques. 63 graus d'inclinació de vora; 3 cm. d'altura del llavi.
Núm. 7 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 4. U.E. 8382: enderroc recinte BP. Segle II a.C. Argila de color taronja vermellós amb partícules blanques i negres brillants predominants a més de partícules vermelles i brillants daurades esporàdiques. 60 graus d'inclinació de vora; 3,1 cm. d'altura del llavi.

Núm. 8 - Vora d'àmfora greco-itàlica del Grup 4. U.E. 8001: enderroc recinte AS. Entorn 200 a.C. Argila de color vermellós amb partícules negres brillants abundoses i predominants a més de punts blancs i brillants esporàdics. 65 graus d'inclinació de vora; 3,3 cm. d'altura del llavi.

LÀMINA 40

Núm. 1 - Fragment de nansa d'àmfora greco-itàlica de tipus antic. U.E. 8327: nivell de colmatació del fossat fora muralles. Entorn 200 a.C. Pasta taronja al nucli i beige a la superfície amb partícules molt fines brillants i blanques predominants i vermelles i fosques molt esporàdiques.

Núm. 2 - Fragment informe amb arrencament de nansa probablement pertanyent a una àmfora greco-itàlica. U.E. 8351: nivell inferior de colmatació del fossat fora muralles. Finals del segle IV a.C. Argila de color taronja al nucli i beige a la superfície amb fines partícules negres brillants molt abundoses a més de punts vermells i plaques daurades esporàdiques.

Núm. 3 - Fragment de carena i espatlla d'àmfora greco-itàlica. U.E. 8327: nivell de colmatació del fossat fora muralles. Entorn 200 a.C. Pasta taronja al nucli i beige a la superfície amb partícules molt fines brillants i blanques predominants i vermelles i fosques molt esporàdiques.

Núm. 4 - Fragment de carena i espatlla d'àmfora probablement greco-itàlica. U.E. 8606: nivell de colmatació del pou del recinte AD/BT. Finals del segle IV a.C. Argila de marró clar i engalba blanca a la superfície amb partícules fines negres, blanques i brillants daurades predominants.

Núm. 5 - Pivot d'àmfora greco-itàlica?. U.E. 8317: nivells superiors de colmatació del fossat. Segle I a.C. Argila de color beige i engalba groga a la superfície, bastant depurada, amb punts foscos, blancs i vermells poc visibles.

Núm. 6 - Pivot d'àmfora greco-itàlica. U.E. 7011: enderroc recinte AF. Entorn 200 a.C. Argila de color beige amb abundants partícules negres fines i punts blancs i brillants també abundosos.

Núm. 7 - Pivot d'àmfora greco-itàlica. U.E. 1063: enderroc recinte K. Entorn 200 a.C. Argila de color taronja clar amb partícules fines negres brillants.

Núm. 8 - Terç inferior d'àmfora greco-itàlica de tipus Lyding-Will b. U.E. 8394: enderroc recinte AH. Entorn 200 a.C. Argila de color marró-rosat amb partícules fosques i punts negres predominants més partícules vermelles i blanques també abundoses.

LÀMINA 41

Núm. 1 - Pivot d'àmfora greco-itàlica. U.E. 5098: enderroc recinte V. Entorn 200 a.C.

Núm. 2 - Pivot d'àmfora greco-itàlica. Recinte U-W. Segle II a.C.

Núm. 3 - Pivot d'àmfora greco-itàlica. U.E. 5098: enderroc recinte V. Entorn 200 a.C.

Núm. 4 - Pivot d'àmfora greco-itàlica. U.E. 6B: reompliment forat que talla l'enderroc del recinte E. Tercer quart del segle II a.C.

Núm. 5 - Pivot d'àmfora greco-itàlica. U.E. 7011: enderroc recinte AF. Entorn 200 a.C.

Núm. 6 - Pivot d'àmfora greco-itàlica. Nivells superficials.

Núm. 7 - Pivot d'àmfora greco-itàlica. Nivells superficials.

Núm. 8 - Pivot d'àmfora greco-itàlica. Nivells superficials.

Núm. 9 - Pivot d'àmfora greco-itàlica. U.E. 5002: enderroc recinte AA-Torre Y/Z. Entorn 200 a.C.

Núm. 10 - Pivot fragmentat d'àmfora greco-itàlica. U.E. 8040: enderroc recinte AW. Entorn 200 a.C.

Núm. 11 - Pivot d'àmfora greco-itàlica. Nivells superficials.

LÀMINA 42

Núm. 1 - Vora d'àmfora de procedència indeterminada. U.E. 8395: enderroc recinte BQ. Entorn 200 a.C. Pasta de color vermellós amb sòlida engalba groga a la superfície externe, dura i molt rugosa amb abundància de petites partícules blanques-incolores i, en menor quantitat, punts negres també petits i partícules grans blanques o fosques esporàdiques.

Núm. 2 - Vora d'àmfora de procedència indeterminada. U.E. 7093: enderroc recinte AQ. Entorn 200 a.C. Pasta de color gris fosc (recremada post-deposició?) amb desgreixant de petits

punts negres molt abundosos i predominants a més de partícules brillants platejades molt abundants i daurades més esporàdiques. També punts blancs menys freqüents.
Núm. 3 - Vora d'àmfora de procedència indeterminada. U.E. 1105: paviments fundacional recinte D. Finals segle V a.C. o, més probablement, principis del segle IV a.C. Argila de color beix groguenc, tova i molt depurada.
Núm. 4 - Vora d'àmfora de procedència indeterminada. Nivells superficials. Argila de color beix groguenc, molt tova, amb petites partícules blanques incolores predominats, poc visibles.
Núm. 5 - Vora d'àmfora de procedència indeterminada. Nivells superficials. Argila bícroma, de color marró clar al nucli i beix a la superfície, dura amb desgreixant abundós de grans nòduls angulosos de color gris i vermell.
Núm. 6 - Tapadora d'àmfora. Nivells superficials.
Núm. 7 - Pivot d'àmfora de procedència indeterminada. U.E. 6000: reompliment clot que talla enderroc recinte V. Entorn 200 a.C.
Núm. 8 - Tapadora d'àmfora. U.E. 8064: enderroc recinte BF. Segle I a.C.
Núm. 9 - Tapadora d'àmfora. U.E. 7017: enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C.

LÀMINA 43

Núm. 1 - Àmfora reconstruida d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. U.E. 8608: nivell de colmatació del pou. Finals del segle IV a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).

LÀMINA 44

Núm. 1 - Àmfora reconstruida d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. U.E. 8608: nivell de colmatació del pou. Finals del segle IV a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).

LÀMINA 45

Núm. 1 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. U.E. 7000-7008-7017: capes enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 2 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. U.E. 7000-7008-7017: capes enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 3 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. U.E. 7000-7008-7017: capes enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 4 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. U.E. 7000-7008-7017: capes enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 5 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. U.E. 7000-7008-7017: capes enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 6 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. U.E. 7000-7008-7017: capes enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 7 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. U.E. 7000-7008-7017: capes enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 8 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. U.E. 7000-7008-7017: capes enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 9 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. U.E. 7000-7008-7017: capes enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 10 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. U.E. 7000-7008-7017: capes enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).

LÀMINA 46
Núm. 1 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. U.E. 7000-7008-7017: capes enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 2 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. U.E. 7000-7008-7017: capes enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 3 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. Nivells superficials. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 4 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. Nivells superficials. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 5 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. U.E. 8608: nivell de colmatació del pou del recinte AD/BT. Finals del segle IV a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 6 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. Nivells superficials. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 7 - Base d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana. U.E. 7000-7008-7017: capes enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 8 - Base d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana. U.E. 7036: enderroc recinte AG. Entorn 200 a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 9 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. U.E. 7000-7008-7017: capes enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 10 - Vora d'àmfora d'imitació púnico-ebusitana del tipus T.8.1.1.1. Nivells superficials. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
Núm. 11 - Base de morter de probable imitació púnico-ebusitana. U.E. 24: amortització carrer A. Entorn 200 a.C. Pasta del tipus descrit a l'apartat 2.10.1. (veure *supra*).
LÀMINA 47
Núm. 1 - Vora de gerra ebusitana tipus AE-20/II-23 de J.Ramon. Nivells superficials. Pasta eb. típica.
Núm. 2 - Vora de gerra ebusitana tipus AE-20/II-23 de J.Ramon. U.E. 8608: nivell de colmatació del pou del recinte AD/BT. Finals del segle IV a.C. Pasta eb. típica amb pàtina superficial beix clar.
Núm. 3 - Vora de gerra ebusitana tipus AE-20/II-23 de J.Ramon. Nivells superficials. Pasta eb. típica.
Núm. 4 - Vora de gerra ebusitana tipus AE-20/II-23 de J.Ramon. Nivells superficials. Pasta eb. típica.
Núm. 5 - Base de gerra ebusitanà probablement del mateix tipus AE-20/II-23 de J.Ramon. U.E. 7092: enderroc recinte AN. Entorn 200 a.C. Pasta eb. típica.
Núm. 6 - Fragment informe ebusità d'una probable gerra tipus 76 o 77. 8001: enderroc recinte AS. Entorn 200 a.C. Pasta eb. típica.
Núm. 7 - Fragment informe ebusità de tipus indeterminable. Entorn 200 a.C. Pasta eb. típica.
LÀMINA 48
Núm. 1 - Vora d'una olpe ebusitana tipus Eb. 23b. U.E. 210: enderroc recinte F. Entorn 200 a.C. Pasta eb. típica.
Núm. 2 - Vora de bol ebusità de tipus hemiesfèric. Nivells superficials. Pasta eb. típica.
Núm. 3 - Vora de bol ebusità de tipus de vora recta. U.E. 7008: enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Pasta eb. típica amb engalba de color marró molt perduda.
Núm. 4 - Vora de gerra ebusitana tipus Eb. 70. U.E. 7088: enderroc recinte AQ. Entorn 200 a.C. Pasta eb. típica.
LÀMINA 49
Núm. 1 - Morter ebusità del tipus AE-20/I-167. U.E. 14b: preparació paviment fundacional recinte A. Entorn 400 a.C., més aviat dins del segle IV a.C. Pasta eb. típica.
Núm. 2 - Morter ebusità de vora inclinada. U.E. 7093/7100: capa enderroc recinte AQ. Entorn 200 a.C. Pasta eb. típica.

LÀMINA 50
Núm. 1 - Vora de morter ebusità de tipus antic. U.E. 8608: nivell de colmatació del pou del recinte AD/BT. Finals del segle IV a.C. Pasta eb. típica.
Núm. 2 - Vora de morter ebusità del tipus AE-20/I-167. U.E. 8351: colmatació fossat fora muralles. Finals del segle IV a.C. Pasta eb. típica.
Núm. 3 - Vora de morter ebusità del tipus AE-20/I-167. U.E. 8608: nivell de colmatació del pou del recinte AD/BT. Finals del segle IV a.C. Pasta eb. típica.
Núm. 4 - Vora de morter ebusità del tipus AE-20/I-167. U.E. 8606: nivell de colmatació del pou del recinte AD/BT. Finals del segle IV a.C. Pasta eb. típica.
Núm. 5 - Vora de morter ebusità de tipus antic. U.E. 7052: nivell d'abocament fora muralles. Segle V a.C. Pasta eb. típica.
Núm. 6 - Fragment de base de morter ebusità de tipus indeterminable. U.E. 8362: nivell abocament fora muralles. Finals segle VI a.C. o primera meitat segle V a.C. Pasta eb. típica.
Núm. 7 - Vora de morter ebusità del tipus AE-20/I-167. U.E. 8608: nivell de colmatació del pou del recinte AD/BT. Finals del segle IV a.C. Pasta eb. típica.
LÀMINA 51
Núm. 1 - Vora de morter ebusità de tipus AE-20/I-167. U.E. 7039-7040: enderroc recinte AC. Entorn segle 200 a.C.. Pasta eb. típica.
Núm. 2 - Vora de morter ebusità de tipus AE-20/I-167. Nivell superficial. Pasta eb. típica.
Núm. 3 - Vora de morter ebusità del tipus de vora inclinada. U.E. 1124: enderroc recinte NM. Entorn 200 a.C.. Pasta eb. típica.
Núm. 4 - Vora de morter ebusità de tipus AE-20/I-167. U.E. 7011: enderroc recinte AF. Entorn 200 a.C.. Pasta eb. típica.
Núm. 5 - Vora de morter ebusità de tipus AE-20/I-167. U.E. 8395: enderroc recinte BQ. Entorn 200 a.C.. Pasta eb. típica.
Núm. 6 - Vora de morter ebusità de tipus AE-20/I-167. U.E. 5022: nivell d'abocament fora muralla. Entorn 200 a.C.. Pasta eb. típica.
LÀMINA 52
Núm. 1 - Vora de morter ebusità de tipus AE-20/I-167. U.E. 63: enderroc recinte E. Ple segle III a.C. Pasta eb. típica.
Núm. 2 - Vora de morter ebusità de tipus AE-20/I-167. U.E. 1124: amortització carrer A. Entorn 200 a.C.. Pasta eb. típica.
Núm. 3 - Vora de morter ebusità de tipus AE-20/I-167. Nivell superficial. Pasta eb. típica.
Núm. 4 - Vora de morter ebusità de tipus AE-20/I-167. U.E. 7099-7111: Refracció paviment recinte AO. Entorn 200 a.C.. Pasta eb. típica.
Núm. 5 - Vora de morter ebusità. U.E. 64: enderroc recinte E. Entorn 200 a.C..Pasta ebusitana típica.
Núm. 6 - Vora de morter ebusità de tipus AE-20/I-167. Nivell superficial. Pasta ebusitana típica.
Núm. 7 - Vora de morter ebusità. Nivell superficial. Pasta ebusitana típica.
Núm. 8 - Vora de morter ebusità. Nivell superficial. Pasta ebusitana típica.
Núm. 9 - Vora de morter ebusità. Nivell superficial. Pasta ebusitana típica.
Núm. 10 - Vora de morter ebusità. U.E. 7039-7040: enderroc recinte AC. Entorn 200 a.C..Pasta ebusitana típica.
Núm. 11 - Vora de morter ebusità. Recinte UW. Entorn 200 a.C.. Pasta ebusitana típica.
Núm. 12 - Base de morter ebusità. U.E. 1045: nivell amortització carrer CA. Moment indeterminat segle III a.C.. Pasta ebusitana típica.
Núm. 13 - Base de morter ebusità. U.E. 709: paviment recinte E. Moment indeterminat segle III a.C.. Pasta ebusitana típica.
Núm. 14 - Base de morter ebusità. U.E. 8606: nivell de colmatació del pou. Finals segle IV a.C..Pasta ebusitana típica.

LÀMINA 53
Núm. 1 - Base de morter ebusità. U.E. 5002: enderroc recinte AA i torre IZ. Entorn 200 a.C..Pasta ebusitana típica.
Núm. 2 - Base de morter ebusità. U.E. 8493: enderroc recinte BP-BM. Segle II a.C..Pasta ebusitana típica.
Núm. 3 - Base de morter ebusità. U.E. 7104: enderroc recinte AN. Entorn 200 a.C..Pasta ebusitana típica.
Núm. 4 - Base de morter ebusità. Nivell superficial. Pasta ebusitana típica.
Núm. 5 - Base de morter ebusità. Nivell superficial. Pasta ebusitana típica.
Núm. 6 - Base de morter ebusità. Nivell superficial. Pasta ebusitana típica.
Núm. 7 - Base de morter ebusità. Nivell superficial. Pasta ebusitana típica.
Núm. 8 - Base de morter ebusità. Nivell superficial. Pasta ebusitana típica.
LÀMINA 54
Núm. 1 - Vora de gerra amforoide púnico centromediterrània del tipus Lancel 521d?. U.E. 7011: enderroc recinte AF. Entorn 200 a.C. Argila de color verdós al nucli i beix groguenc a la superfície, tova i molt rugosa, amb partícules fosques abundants, des de punts petits a grans nòduls, com a únic desgreixant visible.
Núm. 2 - Vora de gerra probablement púnico centromediterrània. Nivells superficials. Argila de color marró clar-taronja, dura i rugosa, amb desgreixant molt fi de partícules blanques, vermelles i incolores poc evidents.
Núm. 3 - Vora de gerra probablement púnico centromediterrània. Nivells superficials. Argila de color marró clar-taronja, dura i rugosa, amb fines partícules blanques, vermelles i incolores poc evidents.
Núm. 4 - Vora de gerra probablement púnico centromediterrània. Nivells superficials. Argila de color vermellós al nucli i marró clar a la superfície, dura i rugosa, amb abundant desgreixant de partícules vermelles, petites i grans, clarament predominats i evidents, amb punts blancs o foscos molt més esporàdics.
Núm. 5 - Vora de gerra probablement púnico centromediterrània. Nivells superficials. Argila de color marró clar al nucli i beix a la superfície, dura i rugosa, amb desgreixant molt fi de partícules blanques, vermelles i incolores poc evidents.
Núm. 6 - Vora i base d'una mateixa *Chytra*.probablement púnico centromediterrània. U.E. 7011: enderroc recinte AF. Entorn 200 a.C. Argila de color vermellós fort, dura i molt rugosa, d'aspecte exfoliat, amb desgreixant molt fi i poc evident de partícules incolores o fosques pràcticament exclusives.
Núm. 7 - Vora de gerra púnica centromediterrània tipus Lancel 521. U.E. 8001: enderroc recinte AS. Entorn 200 a.C. Argila de color marró clar, dura i molt rugosa, d'aspecte exfoliat, depurada, amb fines partícules blanques o brillants com a únic desgreixant visible.
LÀMINA 55
Núm. 1 - Vora de *lopas* segurament púnica centromediterrània tipus Lancel 442. U.E. 8441: darrera preparació de paviment del recinte BO. Entorn 200 a.C. Argila de colors marró fort o vermellós, alternant-se formant capes, dura i molt rugosa, d'aspecte exfoliat, amb desgreixant força evident de punts incolors o foscos i blancs, a més de petitissimes partícules brillant també abundoses.
Núm. 2 - Vora de *lopas* segurament púnica centromediterrània tipus Lancel 442. Nivells superficials. Argila de color marró vermellós, dura i molt rugosa, d'aspecte exfoliat, amb desgreixant abundós de partícules fines incolores o fosques predominants i punts blancs i brillants. Presenta la vora ennegrida o fumada.
Núm. 3 - Vora de *lopas* segurament púnica centromediterrània tipus Lancel 442. Nivells superficials. Argila de color vermellós, pasta dura, rugosa i d'aspecte exfoliat, amb desgreixant abundós i ben evident de partícules incolores o fosques i alguns punts blancs esporàdics. Pàtina vermellosa molt perduda a la superfície externa.
Núm. 4 - Vora de *lopas* segurament púnica centromediterrània tipus Lancel 442. U.E. 1118: enderroc recinte D. Moment indeterminat del segle III a.C. Argila de color taronja viu, dura i molt rugosa, amb partícules incolores-fosques i brillants abundants.

Núm. 5 - Vora de *lopas* segurament púnica centromediterrània tipus Lancel 442. U.E. 7088: capa enderroc recinte AQ. Entorn 200 a.C. Argila de color vermellós, pasta dura, rugosa i d'aspecte exfoliat, amb desgreixant abundós i ben evident de partícules grans fosques o vermelloses i alguns punts blancs esporàdics.
Núm. 6 - Vora de *lopas* segurament púnica centromediterrània tipus Lancel 442. U.E. 8456: preparació paviment recinte AG. Moment indeterminable del segle III a.C. Argila de color marró fort , dura, molt rugosa i d'aspecte exfoliat, molt depurada, amb desgreixant molt poc evident de punts blancs i brillants. Presenta la vora i la superfície externa ennegrides o fumades.
Núm. 7 - Vora de probable*caccabé* segurament púnica centromediterrània tipus Lancel 441. Nivells superficials. Argila de color taronja viu, dura, molt rugosa i d'aspecte exfoliat, molt depurada, amb desgreixant molt poc evident de punts blancs i brillants. Presenta la vora ennegrida o fumada.
Núm. 8 - Vora de *lopas* o *caccabé* segurament púnica centromediterrània. Nivells superficials. Argila de color taronja viu, dura, molt rugosa i d'aspecte exfoliat, molt depurada, amb desgreixant molt poc evident de punts blancs i brillants.
Núm. 9 - Vora de *lopas* o *caccabé* segurament púnica centromediterrània. U.E. 7011: enderroc recinte AF. Entorn 200 a.C. Argila de color taronja viu, dura, molt rugosa i d'aspecte exfoliat, molt depurada, amb desgreixant molt poc evident de punts blancs i brillants. Presenta la vora ennegrida o fumada.
Núm. 10 - Vora de *lopas* segurament púnica centromediterrània tipus Lancel 442. U.E. 7085: capa enderroc recinte AO. Entorn 200 a.C. Argila de color vermellós, pasta dura, rugosa i d'aspecte exfoliat, amb desgreixant abundós i ben evident de partícules grans vermelloses i alguns punts blancs esporàdics.
Núm. 11 - Vora de *lopas* segurament púnica centromediterrània tipus Lancel 442. U.E. 8001: capa enderroc recinte AS. Entorn 200 a.C. Argila de color marró fort, dura, molt rugosa i d'aspecte exfoliat, molt depurada, amb desgreixant molt poc evident de punts blancs i brillants. Presenta la vora completament ennegrida o fumada.
Núm. 12 - Fragment de paret i nansa de probable*caccabé* segurament púnica centromediterrània tipus Lancel 441. U.E. 8427: darrera preparació de paviment del recinte AH. Entorn 200 a.C. Argila de color marró fort, dura i d'aspecte exfoliat, amb desgreixant abundós de partícules grans incolores i punts blancs i brillants més petits també abundants. Presenta la superfície externa parcialment ennegrida.
Núm. 13 - Fragment de paret carenada d'una *lopas* segurament púnica centromediterrània tipus Lancel 442. U.E. 8074: capa enderroc recinte AD. Entorn 200 a.C. Argila de color taronja viu, dura, molt rugosa i d'aspecte exfoliat, molt depurada, amb desgreixant molt poc evident de punts blancs i brillants. Presenta la superfície externa parcialment ennegrida.

LÀMINA 56

Núm. 1 - Vora d'una probable *chytra* segurament púnica centromediterrània. U.E. 7036: enderroc recinte AG. Entorn 200 a.C. Argila de color taronja viu, dura i molt rugosa, amb desgreixant de partícules incolores o grises predominants. Presenta la vora ennegrida o fumada.
Núm. 2 - Diversos fragments de base de gerra púnica centromediterrània probablement del tipus Lancel 521a. U.E. 7011: enderroc recinte AF. Entorn 200 a.C. Argila de color marró molt clar amb pàtina groguenca a la superfície externa, dura, molt rugosa, amb esquerdes nombroses i evidents a la superfície interna i desgreixant poc abundós i poc evident de punts grisos i incolors.
Núm. 3 - Fragment de base de gerra púnico-centromediterrània? de tipus indeterminat. U.E. 7011: enderroc recinte AF. Entorn 200 a.C. Pasta de color verdós, tova, molt depurada, amb desgreixant molt fi de punts grisos i brillants poc evidents.
Núm. 4 - Fragment de base amb peu de probable gerra púnico-centromediterrània. Nivells superficials.
Núm. 5 - Fragment de base de probable vas púnico-centromediterrani. U.E. 7100: enderroc recinte AQ. Entorn 200 a.C.
Núm. 6 - Fragment de base de probable vas púnico-centromediterrani. U.E. 5002A: enderroc recinte AA. Entorn 200 a.C.

Núm. 7 - Tapadora completa probablement púnica centromediterrània. U.E. 8395: enderroc recinte BQ. Entorn 200 a.C. Argila de color taronja viu, dura, molt depurada, amb desgreixant molt poc evident de punts blancs i brillants. Part de la superfície externa presenta una coloració marronosa.
Núm. 8 - Tapadora probablement púnica centromediterrània. Nivells superficials. Argila de color taronja viu, dura, molt depurada, amb desgreixant molt poc evident de punts blancs i brillants.
Núm. 9 - Tapadora probablement púnica centromediterrània. U.E. 7036: enderroc recinte AG. Entorn 200 a.C. Argila de color vermell fort, dura i rugosa, amb desgreixant molt poc evident de punts blancs i brillants.
Núm. 10 - Tapadora probablement púnica centromediterrània. Nivells superficials. Argila de color marró fort, dura i rugosa, amb partícules grises o incolores predominants poc evidents. Presenta la vora ennegrida o fumada.
Núm. 11 - Tapadora probablement púnica centromediterrània. U.E. 7084: enderroc recinte AN. Entorn 200 a.C. Argila de color marró fort, dura i rugosa, amb partícules grises o incolores predominants poc evidents. Presenta la vora ennegrida o fumada.
Núm. 12 - Botó de tapadora probablement púnica centromediterrània. U.E. 7100: enderroc recinte AQ. Entorn 200 a.C. Argila de color vermellós, dura i molt rugosa, amb desgreixant de partícules grises o incolores i plaques dauredes i platejades també abundants.
Núm. 13 - Botó de tapadora probablement púnica centromediterrània. U.E. 8005: capa d'enderroc del recinte AS. Entorn 200 a.C. Argila de color taronja, mes clara a l'exterior, dura i molt rugosa, amb abundant desgreixant de partícules fosques i vermelloses.
Núm. 14 - Tapadora probablement púnica centromediterrània. U.E. 7092: enderroc recinte AN. Entorn 200 a.C. Argila de color taronja viu, dura i molt rugosa, amb partícules grises-incolores petites predominants i grans nòduls blancs esporàdics.
Núm. 15 - Tapadora probablement púnica centromediterrània. U.E. 8107: enderroc recinte AT. Entorn 200 a.C. Argila de color rosat, dura i molt rugosa, amb desgreixant molt visible format per partícules grans vermelles, fosques i incolores. Presenta la vora i la punta de l'agafador ennegrits.

LÀMINA 57

Núm. 1 - Morter púnic centromediterrani tipus Lancel 131. U.E. 7093: enderroc recinte AQ. Entorn 200 a.C. Pasta típica pún. c.m.
Núm. 2 - Morter púnic centromediterrani tipus Lancel 131. U.E. 8011: enderroc recinte BH. Entorn 200 a.C. Pasta típica pún. c.m.
Núm. 3 - Morter púnic centromediterrani tipus Lancel 131. Nivells superficials. Pasta típica pún. c.m.
Núm. 4 - Morter púnic centromediterrani tipus Lancel 131. U.E. 210: enderroc recinte F. Entorn 200 a.C. Pasta típica pún. c.m.

LÀMINA 58

Núm. 1 - Morter púnic centromediterrani tardà. U.E. 6b: reompliment forat que talla l'enderroc del recinte E. Tercer quart del segle II a.C. Pasta típica pún. c.m.
Núm. 2 - Morter púnic centromediterrani tipus Lancel 131. U.E. 7011: enderroc recinte AF. Entorn 200 a.C. Pasta típica pún. c.m.
Núm. 3 - Morter púnic centromediterrani tipus Lancel 131. U.E. 7093: enderroc recinte AQ. Entorn 200 a.C. Pasta típica pún. c.m.
Núm. 4 - Morter púnic centromediterrani tardà. Nivells superficials. Pasta típica pún. c.m.

LÀMINA 59

Núm. 1 - Morter púnic centromediterrani de tipus indeterminat. Nivells superficials. Pasta típica pún. c.m.
Núm. 2 - Morter púnic centromediterrani tipus Lancel 131?. U.E. 29-1026: capa amortització Carrer A. Entorn 200 a.C. Pasta típica pún. c.m.
Núm. 3 - Morter púnic centromediterrani tipus Lancel 131. U.E. 7017: enderroc recinte AE. Entorn 200 a.C. Pasta típica pún. c.m.
Núm. 4 - Morter púnic centromediterrani de tipus indeterminat. U.E. 29-1026: capa amortització Carrer A. Entorn 200 a.C. Pasta típica pún. c.m.

Núm. 5 - Morter (?) púnic centromediterrani de tipus indeterminat. Nivells superficials. Pasta típica pún. c.m.
Núm. 6 - Morter (?) púnic centromediterrani de tipus indeterminat. Nivells superficials. Pasta típica pún. c.m.
Núm. 7 - Morter (?) púnic centromediterrani de tipus indeterminat. U.E. 5097: nivell d'abocament fora muralles, sector meridional. Pasta típica pún. c.m.
Núm. 8 - Base de morter púnic centromediterrani de tipus indeterminat. Nivells superficials. Pasta típica pún. c.m. Presenta llimalls de ferro incrustats a la superfície interna.

LÀMINA 60

Núm. 1 - Vora de morter massaliota del tipus 625 de Bats. U.E. 8612: nivell de colmtació del pou del recinte AD/BT. Finals del segle IV a.C. Pasta massaliota típica.
Núm. 2 - Base de morter massaliota de tipus indeterminable. U.E. 11: primer enderroc recinte A. Segle IV a.C. Pasta massaliota típica.
Núm. 3 - Base de morter massaliota de tipus indeterminable. U.E. 8407: enderroc recinte BR. Entorn 200 a.C. Pasta massaliota típica.
Núm. 4 - Vora de morter itàlic tipus Vegas 7. 1092: enderroc recinte L-S. Segle II a.C. Pasta itàlica típica.
Núm. 5 - Vora de pàtera itàlica tipus Vegas 14. U.E. 6b: reompliment forat que talla l'enderroc del recinte E. Tercer quart del segle II a.C. Pasta itàlica típica.
Núm. 6 - Vora de plat-tapadora itàlica tipus Vegas 16. U.E. 5084: reompliment trinxera moderna. Conjunt heterogeni. Pasta itàlica típica.
Núm. 7 - Vora de pàtera itàlica tipus Vegas 14. U.E. 8493: amortització carrer CF. Segle II a.C. Pasta itàlica típica.

ÍNDEX DE LÀMINES

LÀM. 1: Situació del poblat ibèric d'Alorda Park en el marc geogràfic de la Cessetània.

LÀM. 2: Planta Alorda Park amb indicació de les fases bastides o en ús durant la fase AL.P. I.

LÀM. 3: Planta Alorda Park amb indicació de les fases bastides o en ús durant la fase AL.P. II.

LÀM. 4: Planta Alorda Park amb indicació de les fases bastides o en ús durant la fase AL.P. III.

LÀM. 5: Planta Alorda Park amb indicació de les fases bastides o en ús durant la fase AL.P. IV.

LÀM. 6: Planta Alorda Park amb indicació de les fases bastides o en ús durant la fase AL.P. V.

LÀM. 7: Model de fitxa informàtica per a la quantificació dels materials ceràmics.

LÀM. 8 a 13: Àmfores púniques ebusitanes.

LÀM. 14 a 25: Àmfores púniques centromediterrànies.

LÀM. 26: Àmfores púniques del Cercle de l'Estret de Gibraltar.

LÀM. 27 i 28: Àmfores gregues.

LÀM. 29 i 30: Àmfores massaliotes.

LÀM. 31 a 41: Àmfores greco-itàliques.

LÀM. 42: Àmfores de producció indeterminada i tapadores d'àmfora.

LÀM. 43 a 46: Àmfores d'imitació púnico-ebusitana.

LÀM. 47 a 53: Ceràmiques comunes púnico-ebusitanes.

LÀM. 53 a 59: Ceràmiques comunes púniques centromediterrànies.

LÀM. 60: Ceràmiques comunes massaliotes i itàliques.

LÀM. 61 a 67: Gràfiques de proporcions.

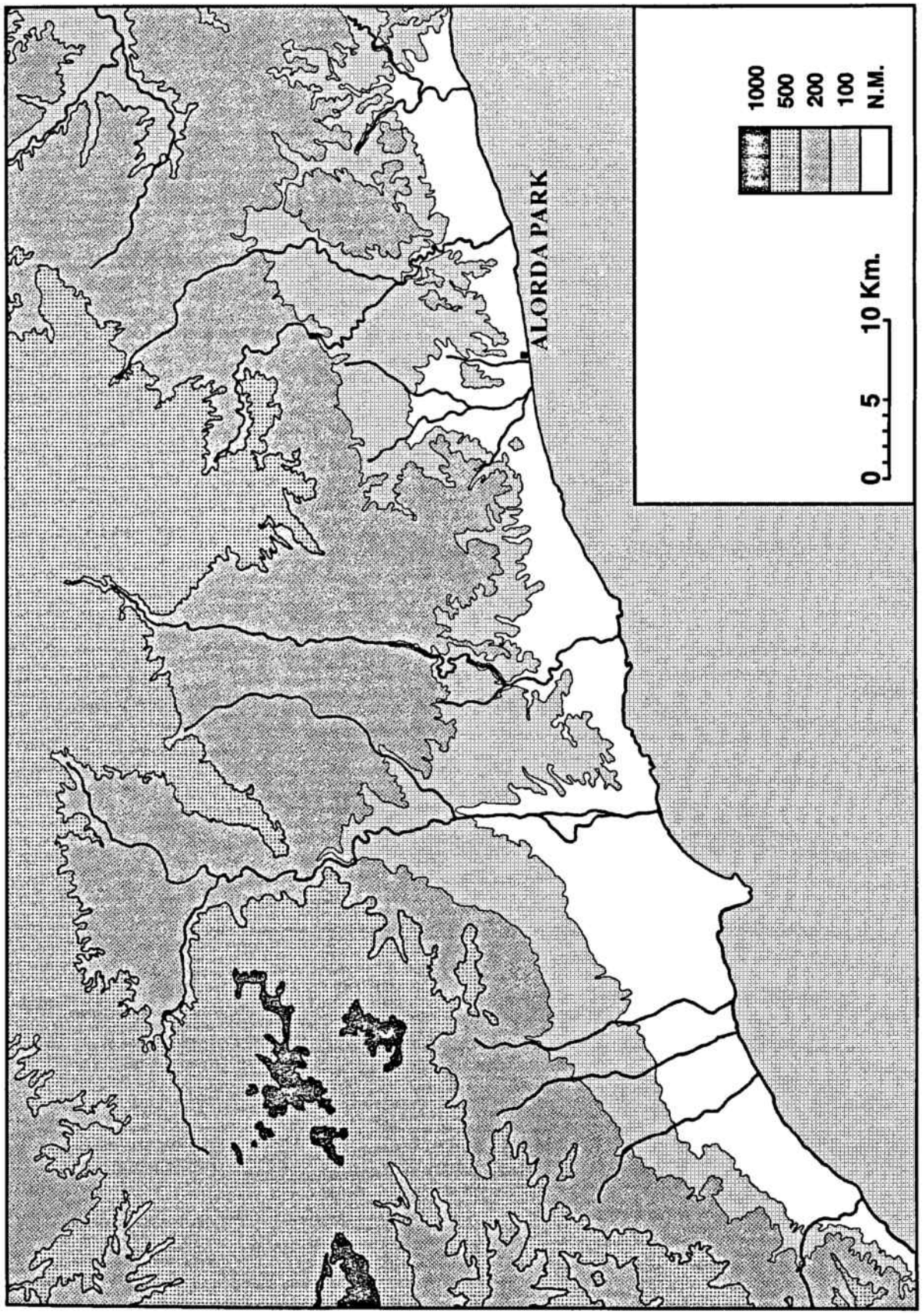

LÀM.1

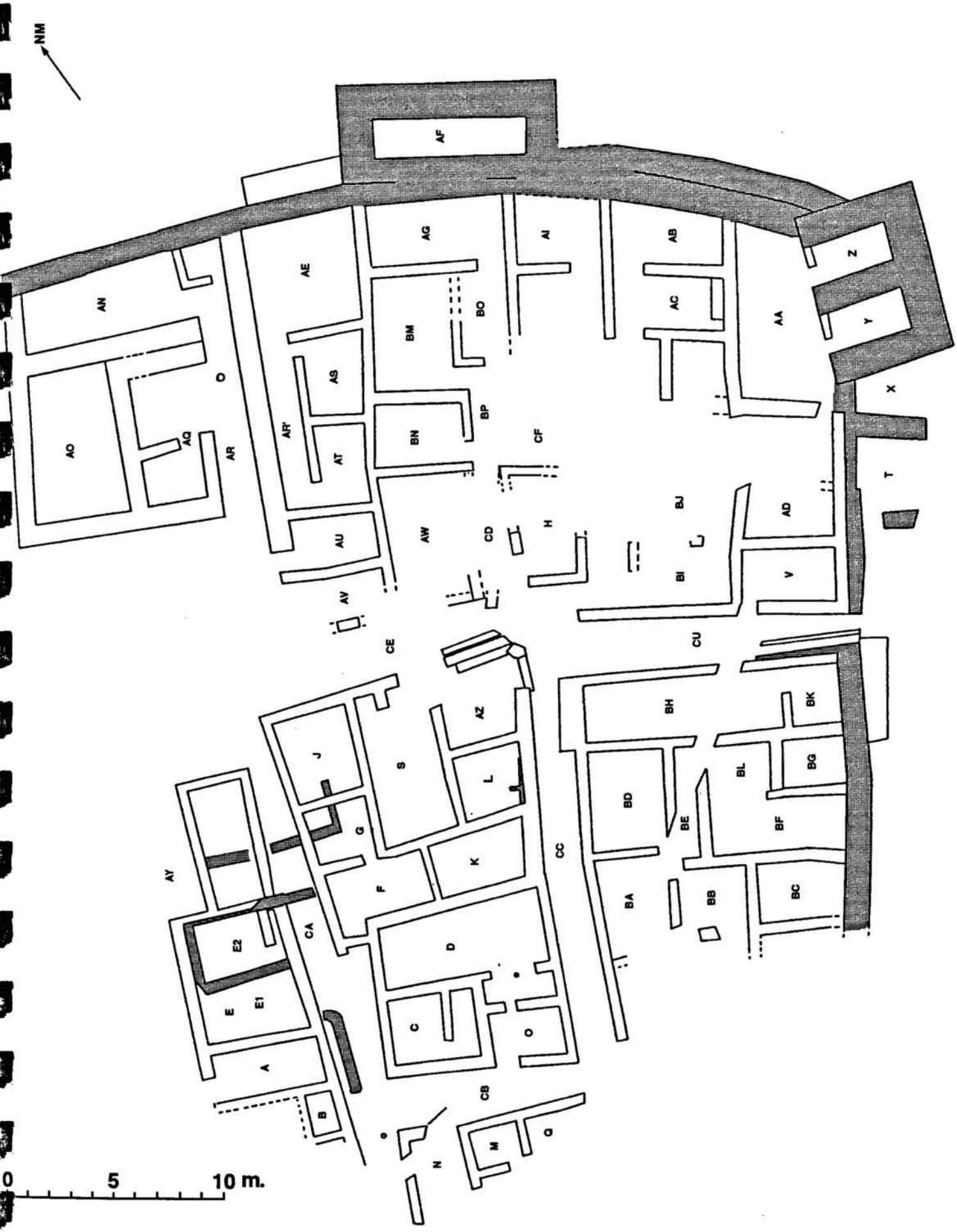
NM
AF
AG
AI
AB
AE
AN
BO
BM
AC
AA
Z
Y
AS
O
X
AO
AQ
AR
AR'
BP
BN
CF
AT
T
BJ
AD
AU
AW
CD
H
BI
V
AV
CE
CU
AZ
BH
BK
J
S
L
BL
BG
BD
G
BE
BF
AY
K
CC
F
BA
BB
BC
CA
E2
D
E
E1
C
O
A
CB
B
N
M
Q
0
5
10 m.

LÀM.2

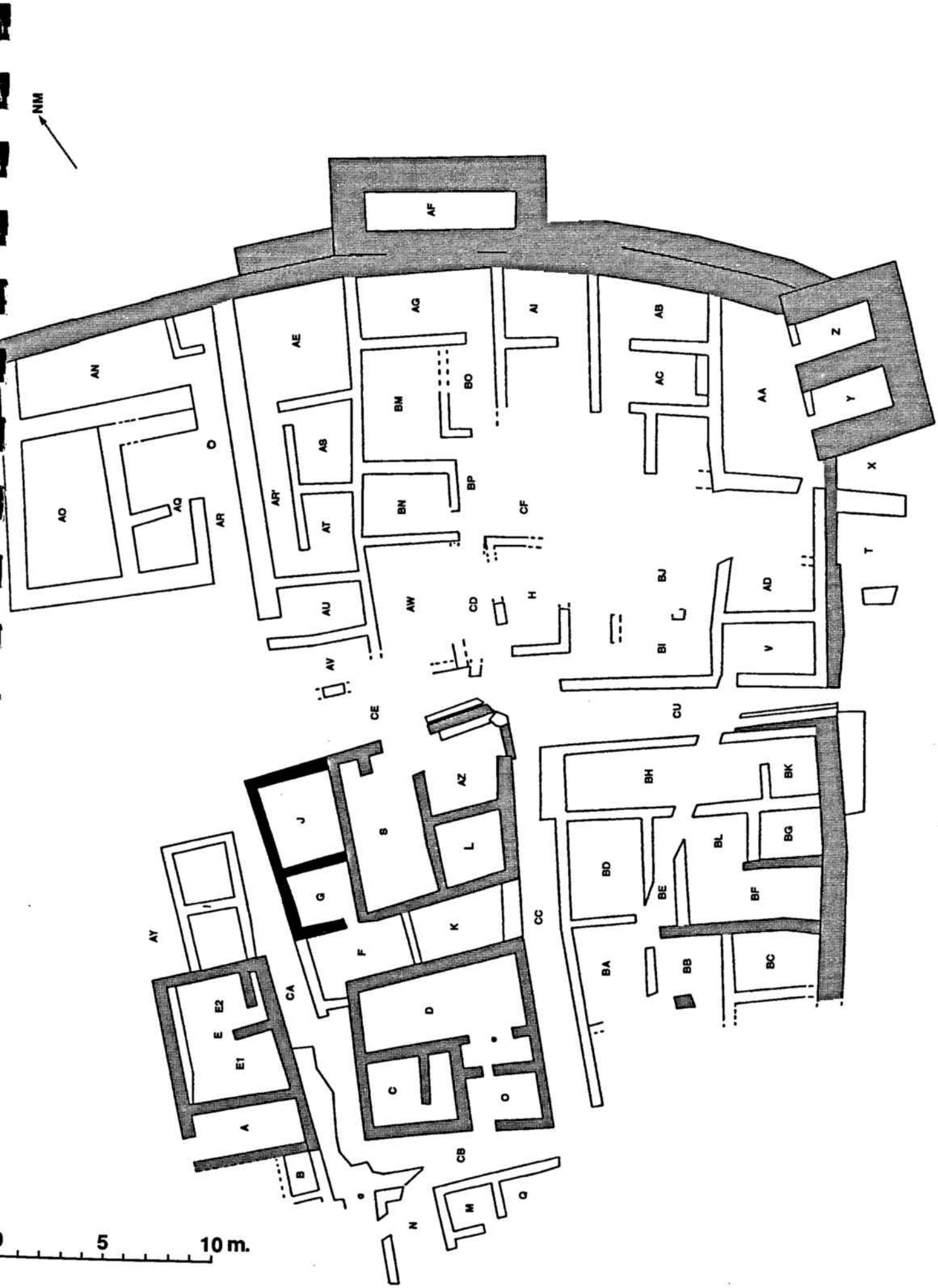
NM
AF
AG
AI
AB
AE
AN
BO
BM
AC
AA
Z
Y
O
AS
X
AO
AQ
AR
AR'
BP
BN
CF
AT
T
BJ
AD
AU
AW
CD
H
BI
V
AV
CE
CU
AZ
BH
BK
J
S
L
BL
BG
BD
G
BE
BF
AY
K
CC
F
BA
BB
BC
CA
E2
D
E
E1
C
O
A
CB
B
M
Q
N
5
10 m.

LÀM.3

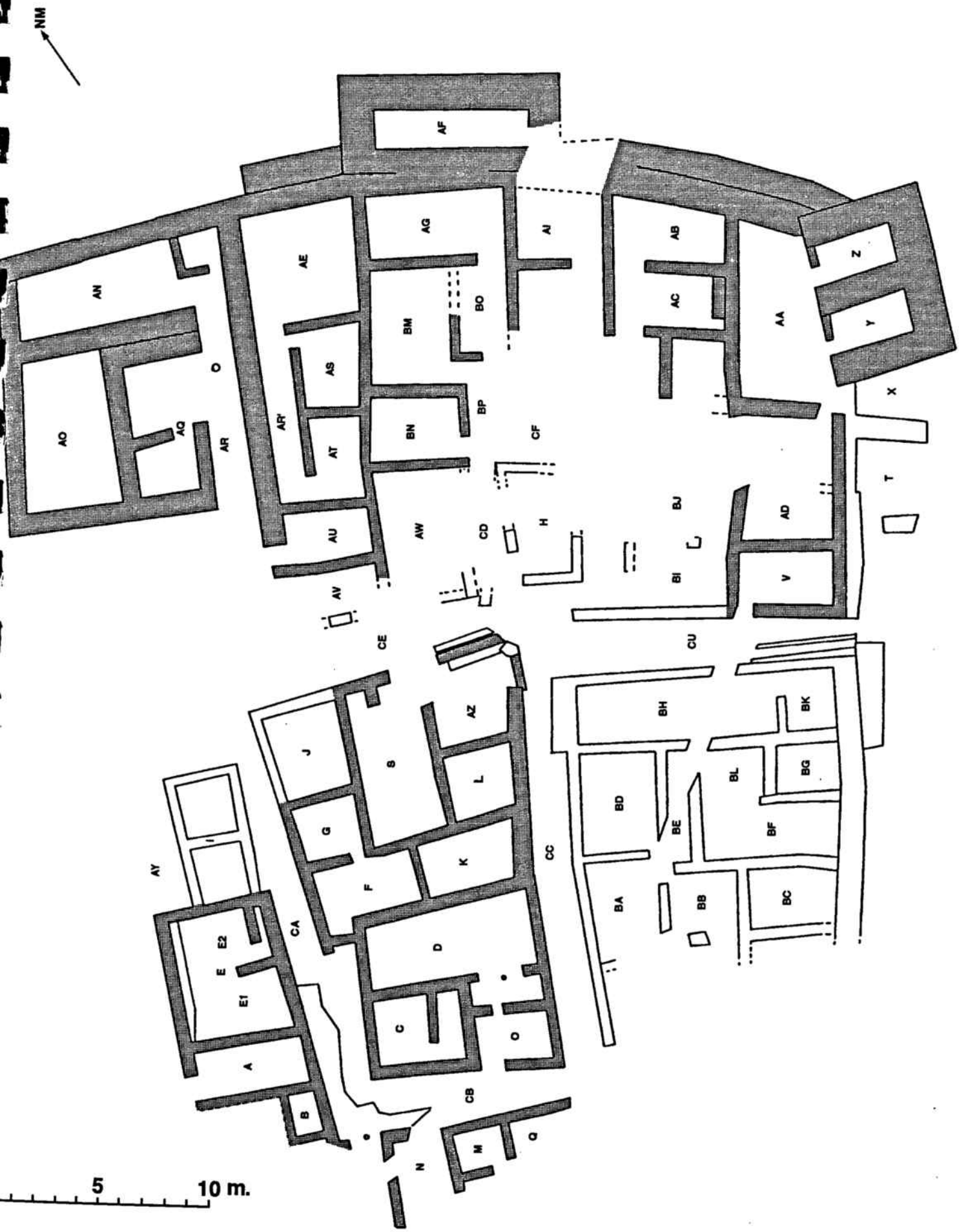
NM
AF
AG
AI
AB
AE
AN
BO
BM
AC
AA
Z
Y
O
AS
X
AO
AQ
AR
AR'
BP
BN
CF
AT
T
BJ
AD
AU
AW
CD
H
BI
V
AV
CE
CU
AZ
BH
BK
J
S
L
BL
BG
BD
G
BE
BF
AY
I
K
CC
F
BA
BB
BC
CA
E2
D
E
E1
C
O
A
CB
B
M
Q
N
5
10 m.

LÀM.4

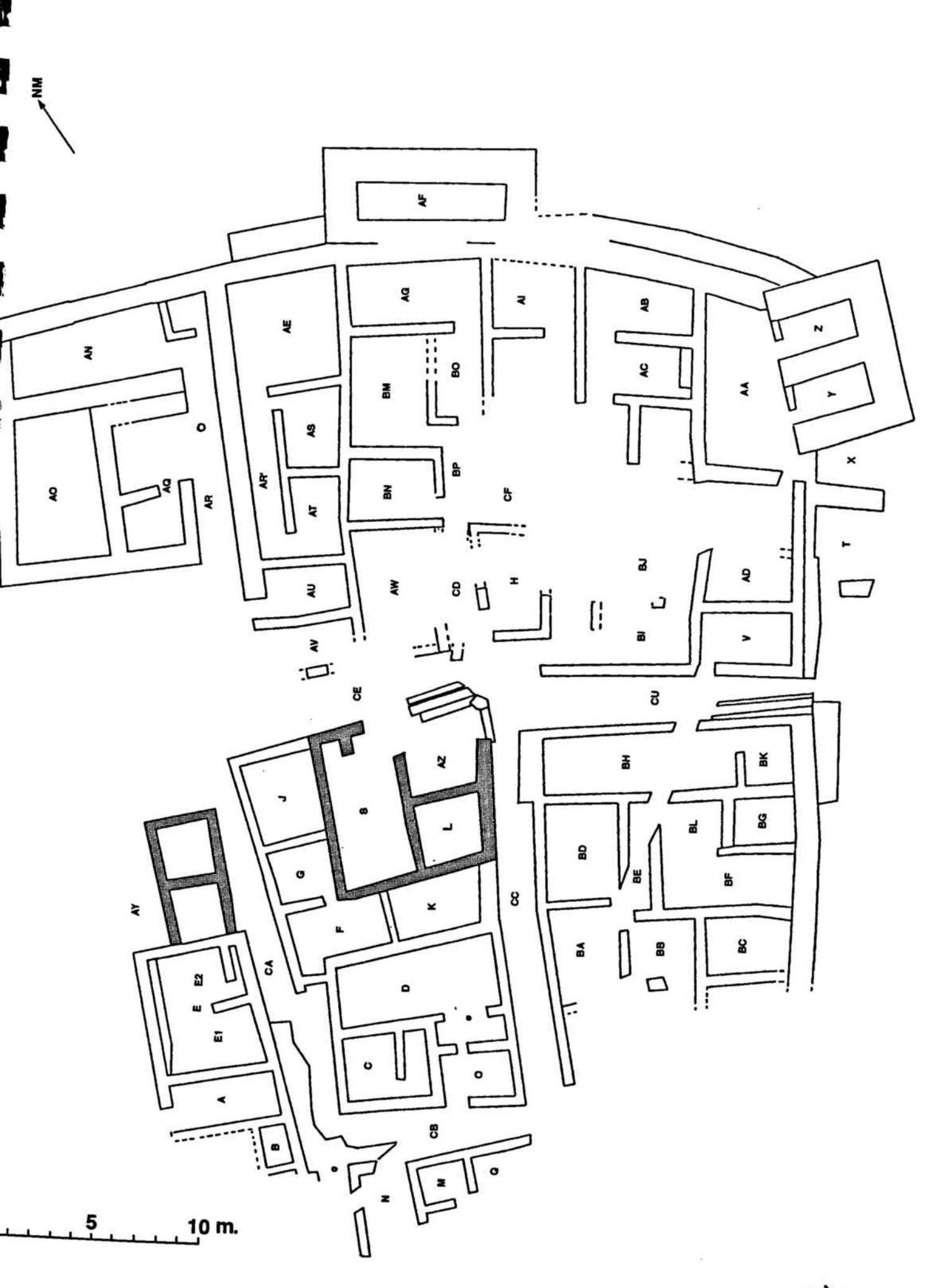
NM
AF
AN
AE
AG
AI
AB
Z
AC
AA
Y
BM
BO
AS
O
AO
AQ
AR
AR'
AT
BN
BP
CF
X
T
AU
AW
CD
H
BJ
AD
BI
V
AV
CE
CU
AZ
BH
BK
J
S
L
BL
BG
BD
BE
BF
G
K
CC
AY
F
BA
BB
BC
CA
E2
E
E1
D
C
O
A
CB
B
N
M
Q
5
10 m.

LÀM.5

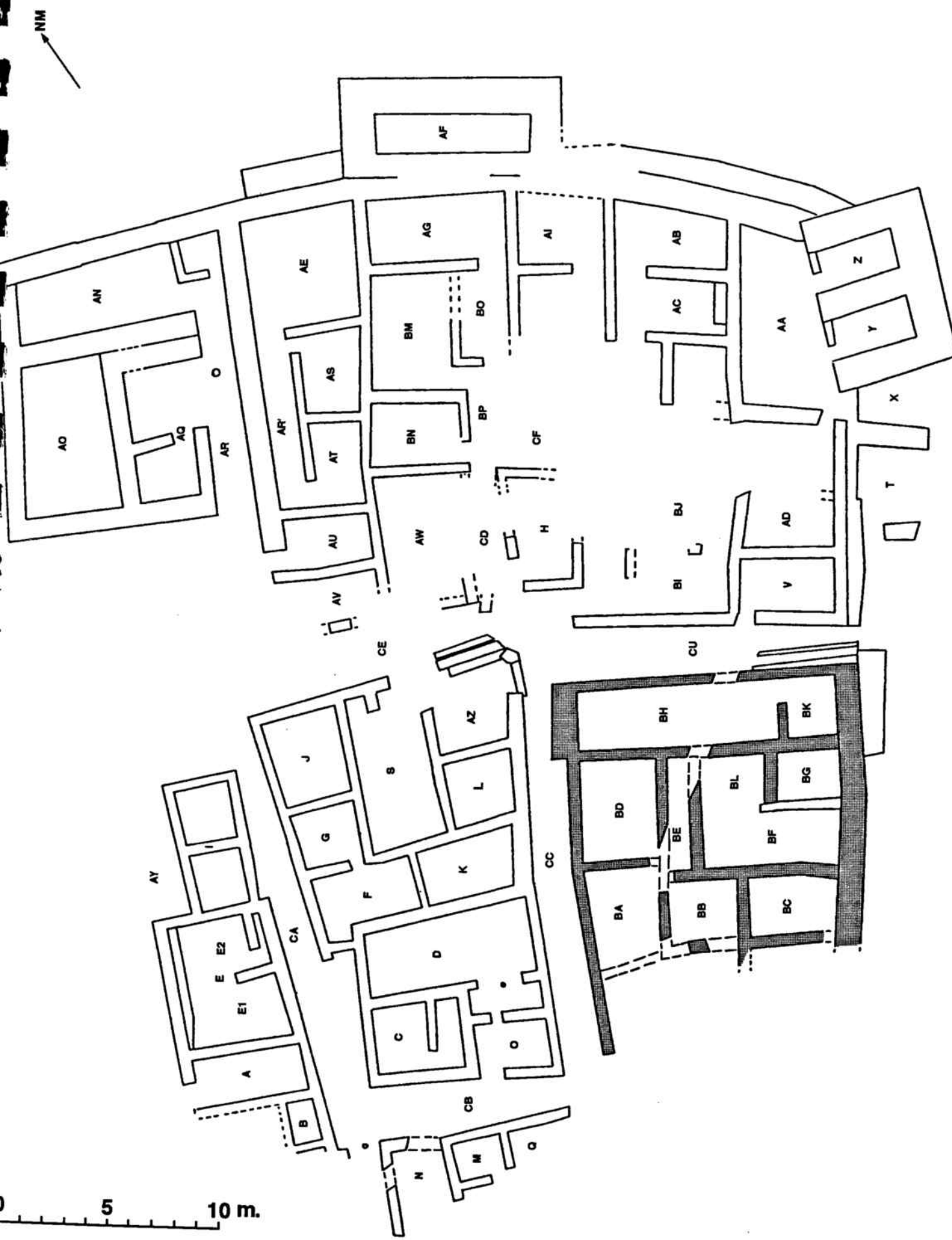
NM
AF
AG
AI
AB
AE
AN
BM
BO
AC
AA
Z
Y
AS
O
AO
AQ
AR
AR'
AT
BN
BP
CF
X
T
BJ
AD
AU
AW
CD
H
BI
V
AV
CE
CU
AZ
BH
BK
J
S
L
BL
BG
BD
BE
BF
G
K
CC
AY
I
F
BA
BB
BC
CA
E2
E
E1
D
C
O
A
CB
B
N
M
Q
0
5
10 m.

LÀM.6

U.E.	7011	ZONA	Muralles	SECTOR	Rec. AF (Torre)	INT.	Enderroc
ANY	1990	TPQ	-230	TAQ	-190	FASE	3	QUANT.	SI –

PROD.VAIX.FINA IMP.

Buc.Etr.		
Co-Ro-Fo.		
C. Jon.		
GriMono.		
At.Fig.N.		
At.Fig.R.	2	1
At.St.Val.		
At.Ver.N.		
VN Nikia.		
VN TPE.	3	1
VN ROS.		
VN Pr.Eb.		
sdC. Eb.		
Camp.A.	14	2
Camp. B.		
Camp. C.		
VN Ind.		
C.Par.Fin.		

PROD. LOCALS

IBE.OXID.	3594	43
Pint.	*44*	*14*
No Pint.	*3550**	*29*
vaix.		*19*
mag.		*6*
IBE.RED.	46	3
vaix.		*3*
mag.		
C.Cui.Tom	4	1
Cer.Mà	124	19

TOT.VAIX.		22
TOT.CUI.	128	20
TOT.MAG.		6

ÀMFORES

A.Etr.		
A.Fen.		
A.P.E.	121	1
APE-Imi		
A.P.CM	1	1
A.P.CE	1	1
A.Mas.		
A.Gre.	1	1
A.Ita.	6	2
A.Ind.	5	1

TOT.ÀMF.IMP.

	130	6
A.IBE.	3540*	15

TOT. ÀMF.

3670	21

ALTRES PROD. IMP.

Cer. Fen.		
vaix.		
com.		
C.Pún.Eb.	1	1
vaix.		
com.	*1*	*1*
C.Pún.CMed	60	4
vaix.		
com.	*60*	*4*
C.Pún.CEst.		
vaix.		
com.		
Cer. Ital.		
vaix.		
com.		
Cer. Ind.	1	1

TOT.VAI.IMP.

20	4

TOT.COM.IMP

61	5

TIPOLOGIA

- VN TPE: Lamb. 27 (1 vora.).
- Camp.A: Lamb. 27 (1 vora); Lamb. 33b (1 vora.).
- A.P.E: PE 16 (1 vora.).
- A.Gre: Àmfora de KOS (1 vora).
- A.Grita: Tipus indeterminat (2 pivots)
- C.Pún.Eb: Morter tipus AE-20/I-167(1 vora).
- C.Pún.CMed: Morter tipus Lancel 131 (1 vora); *Lopas* o *Caccabé* (1 vora.); *Chytra* (1 vora i 1 base); Àmforeta tipus Lancel 521d (1 vora).
- A. Ibe: 15 vores.

COMENTARIS

CONF. ESTRAT.

CONJUNT HOMOGENI

LÀM. 7

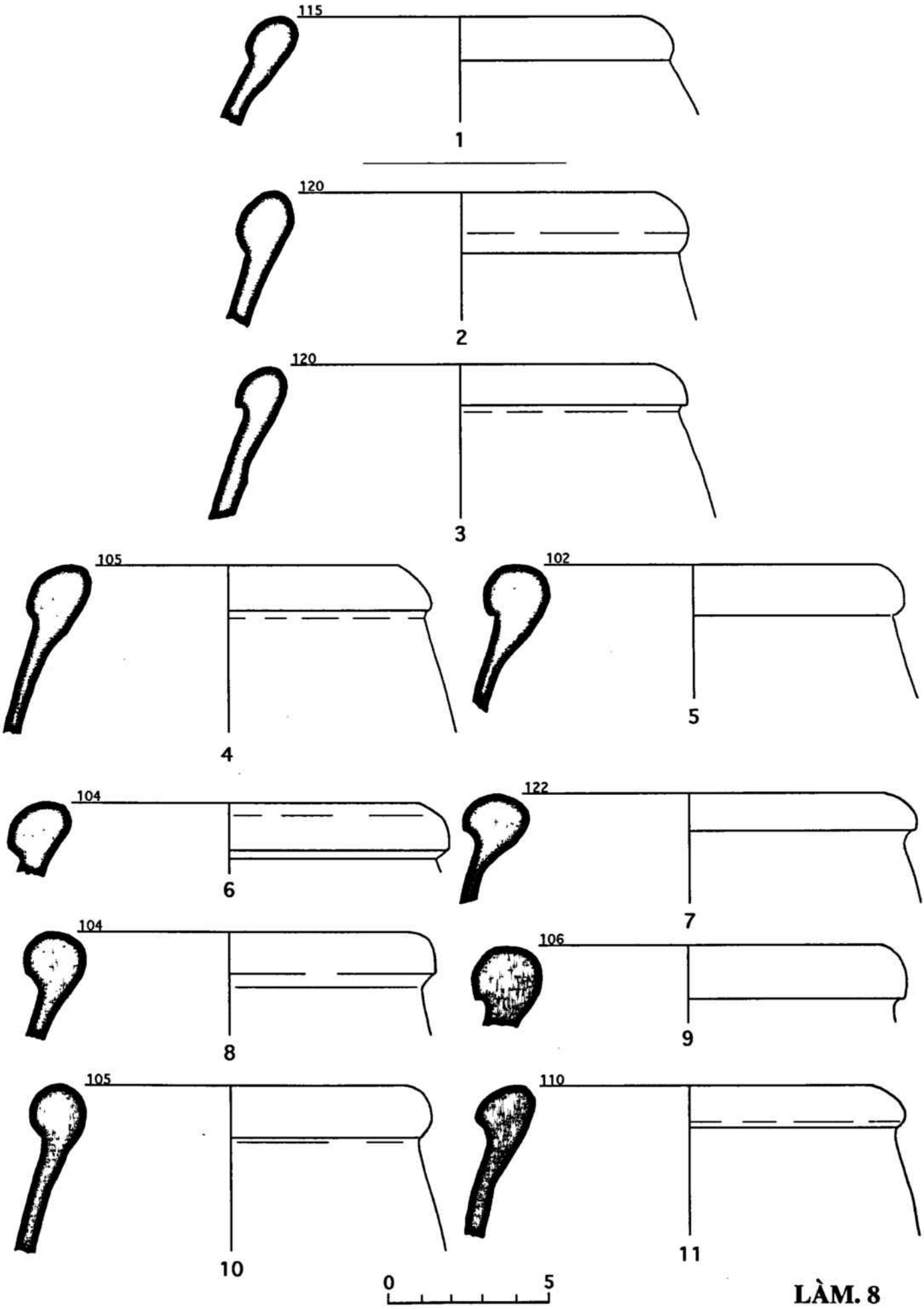

LÀM. 8

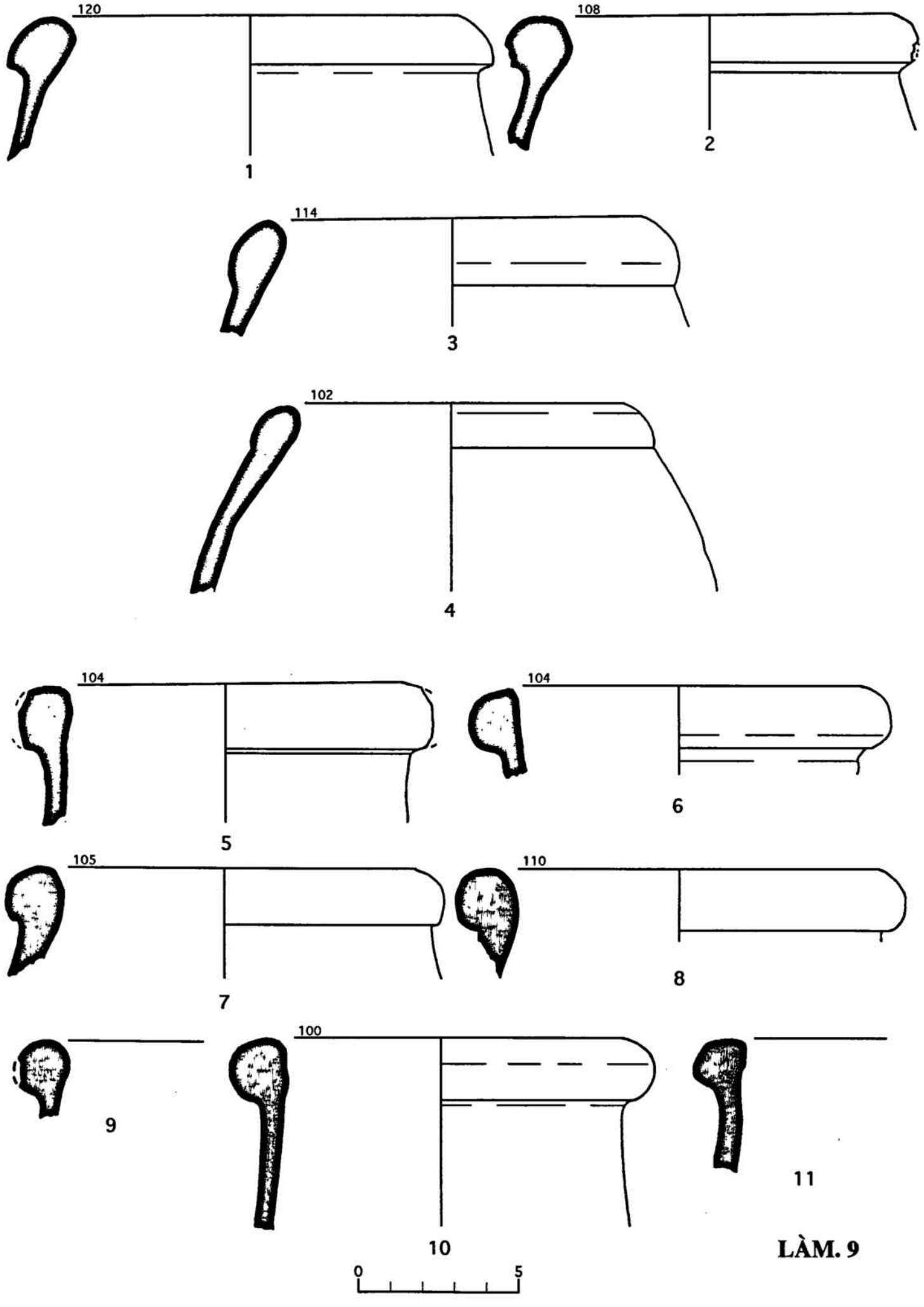

LÀM. 9

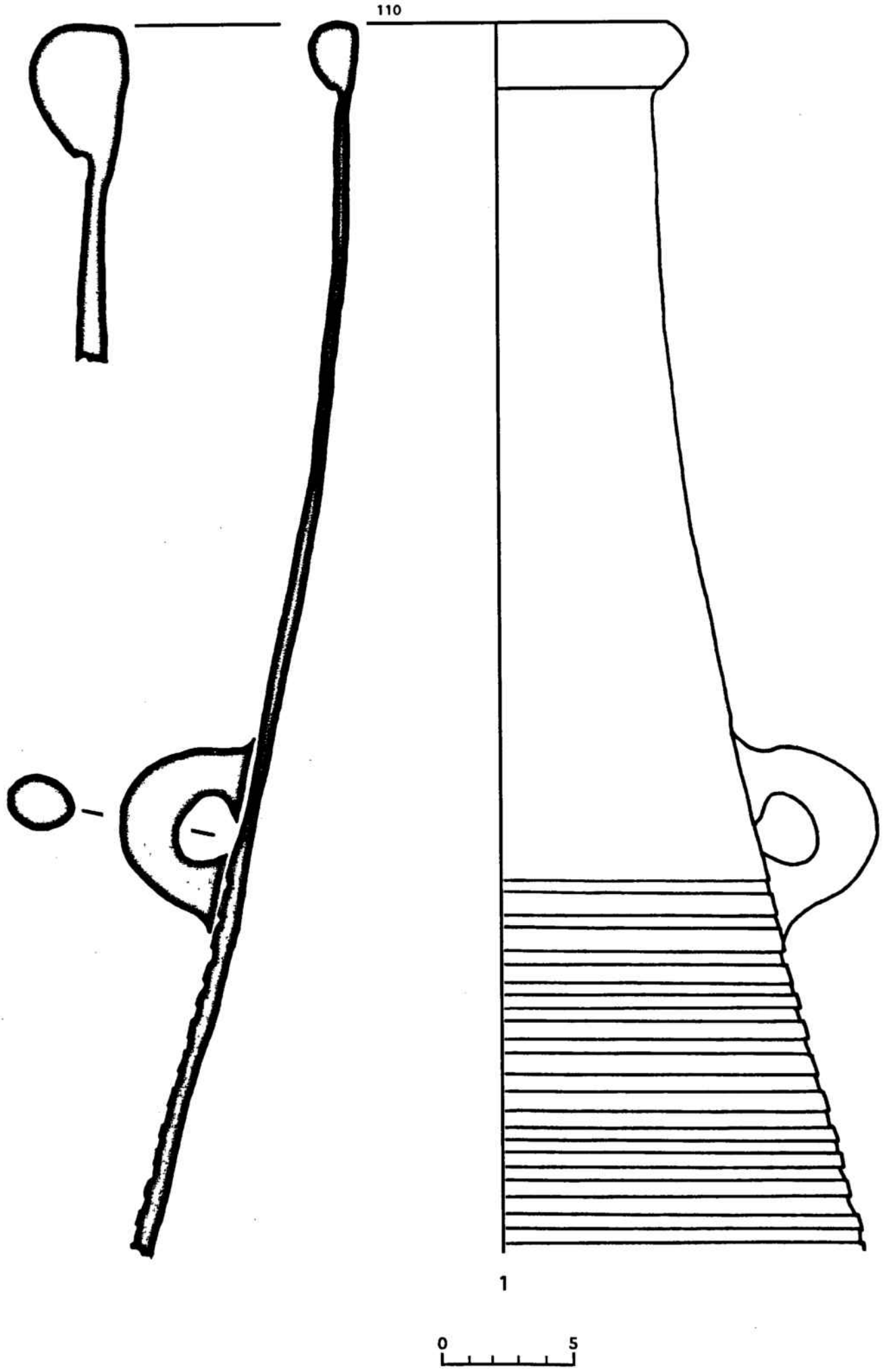

LÀM. 10

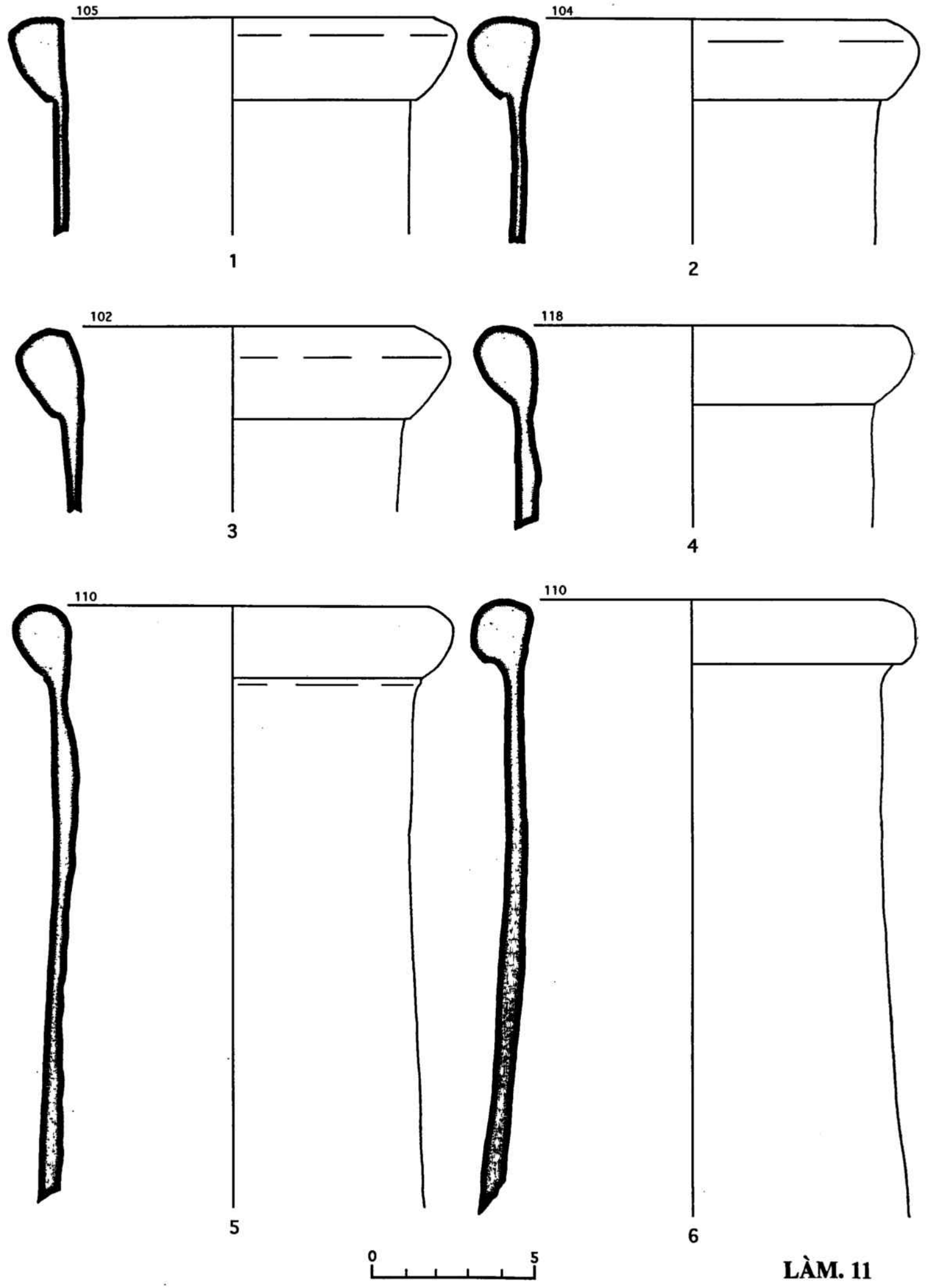

LÀM. 11

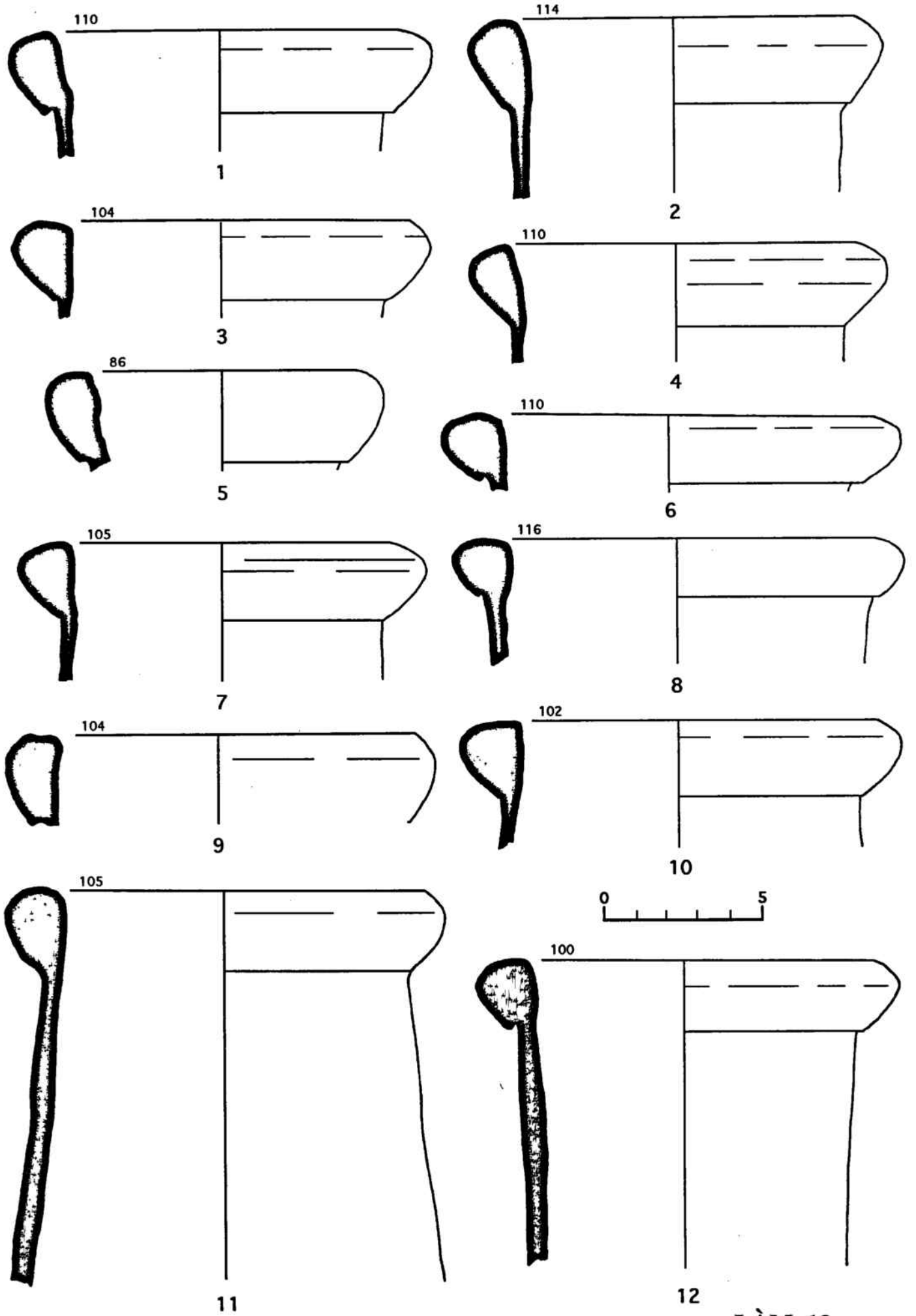
110
1
114
2
104
3
110
4
86
5
110
6
105
7
116
8
104
9
102
10
105
11
0
5
100
12

LÀM. 12

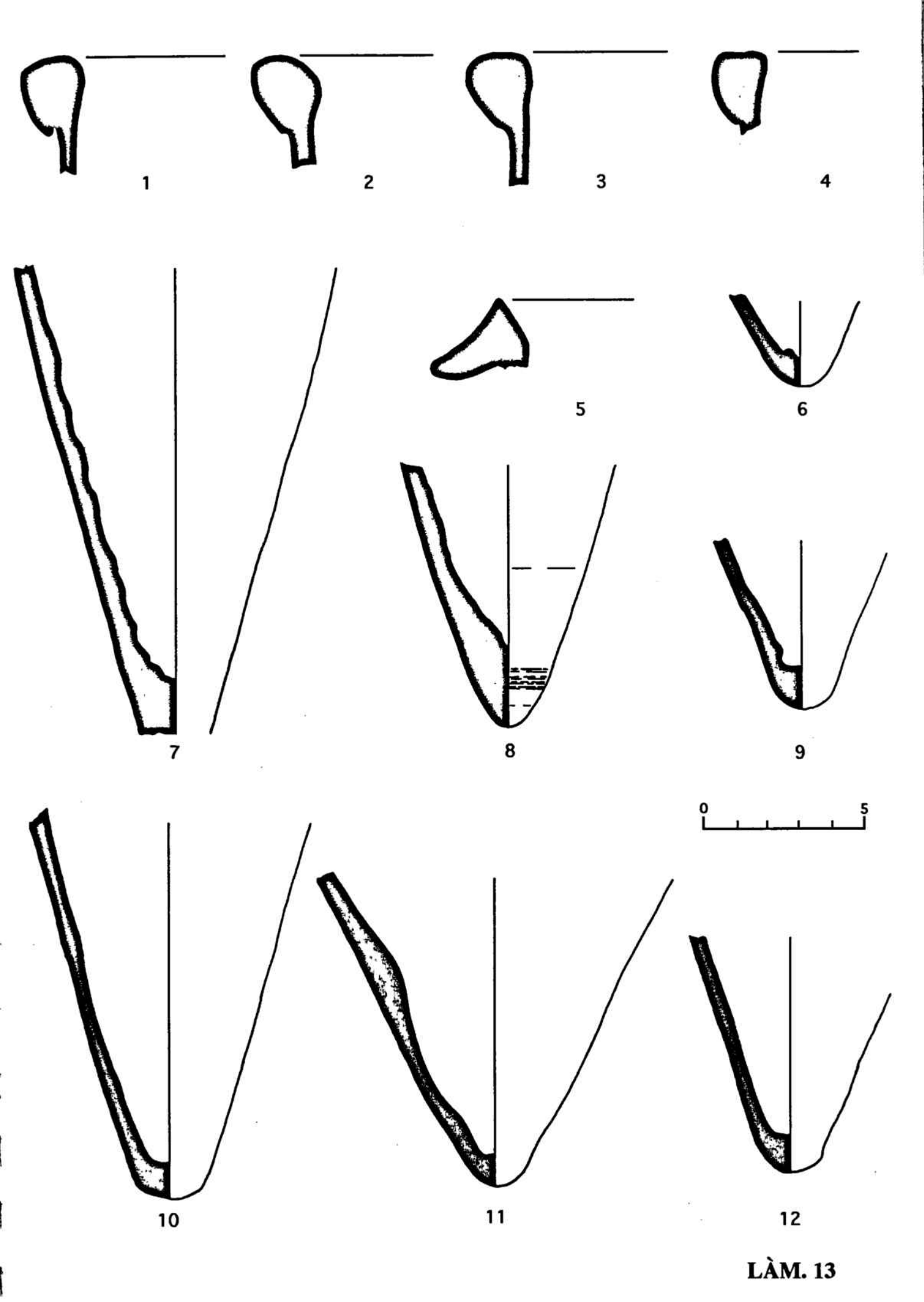

LÀM. 13

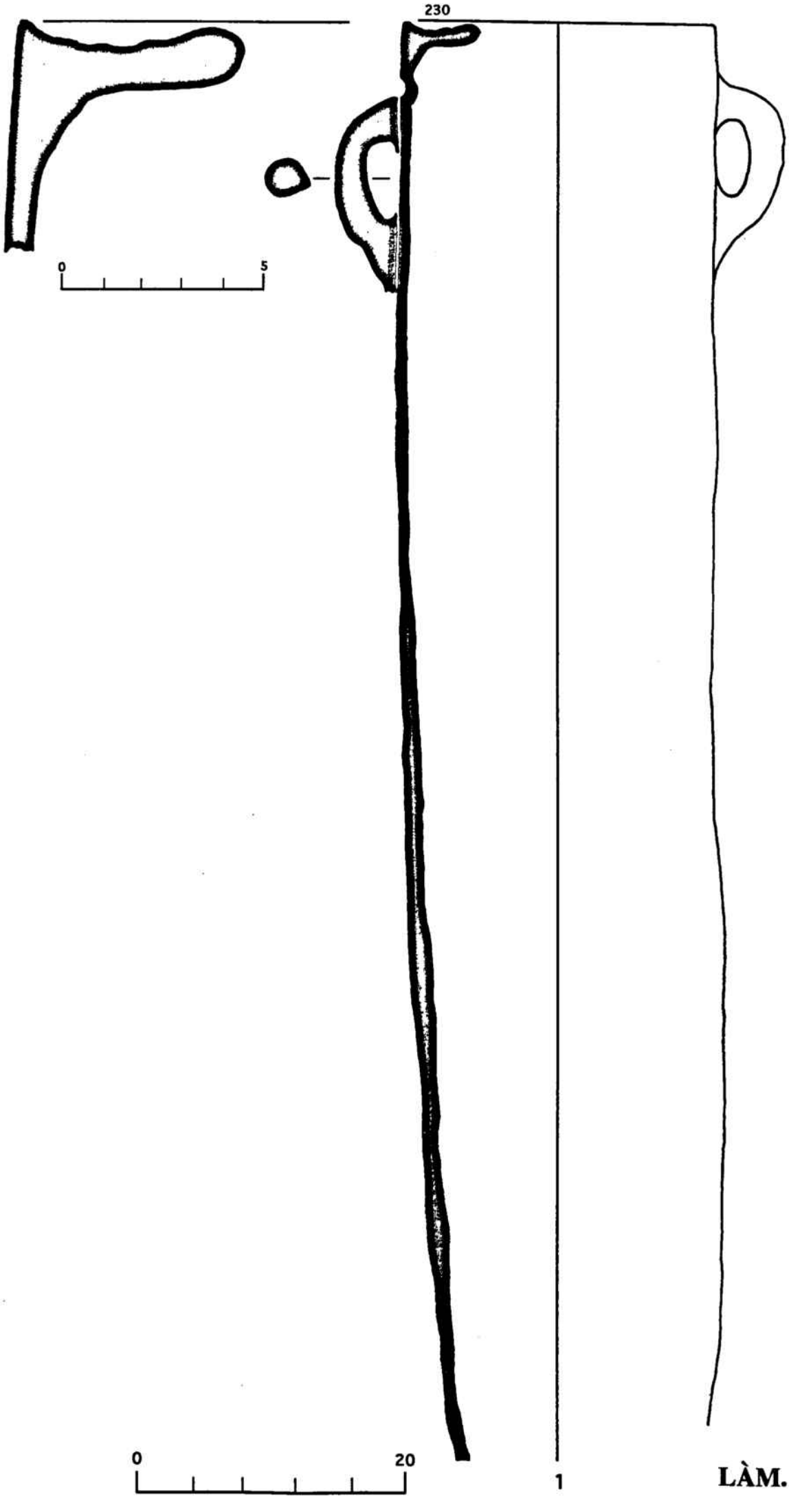

LÀM. 14

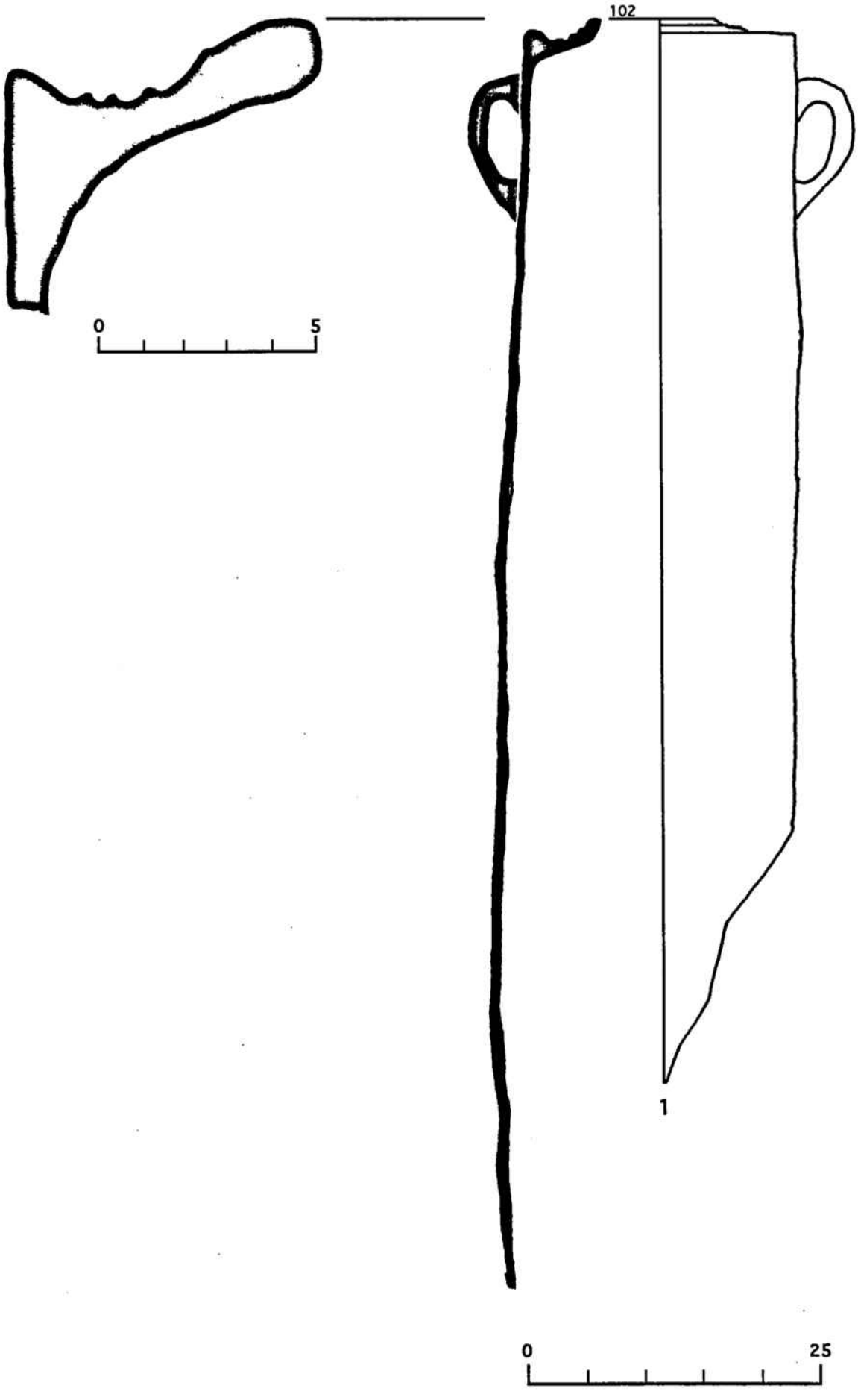

LÀM. 15

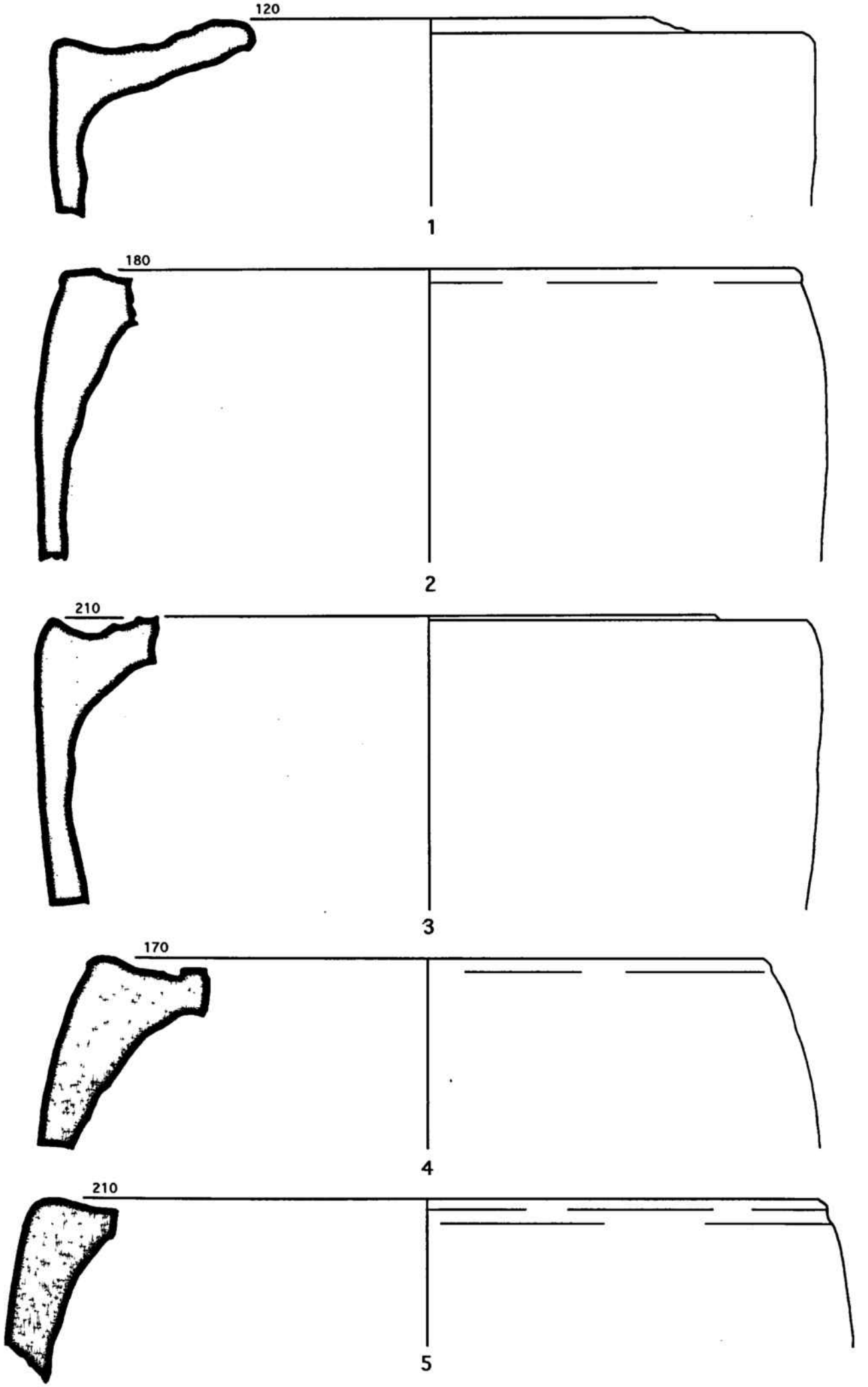

LÀM. 16

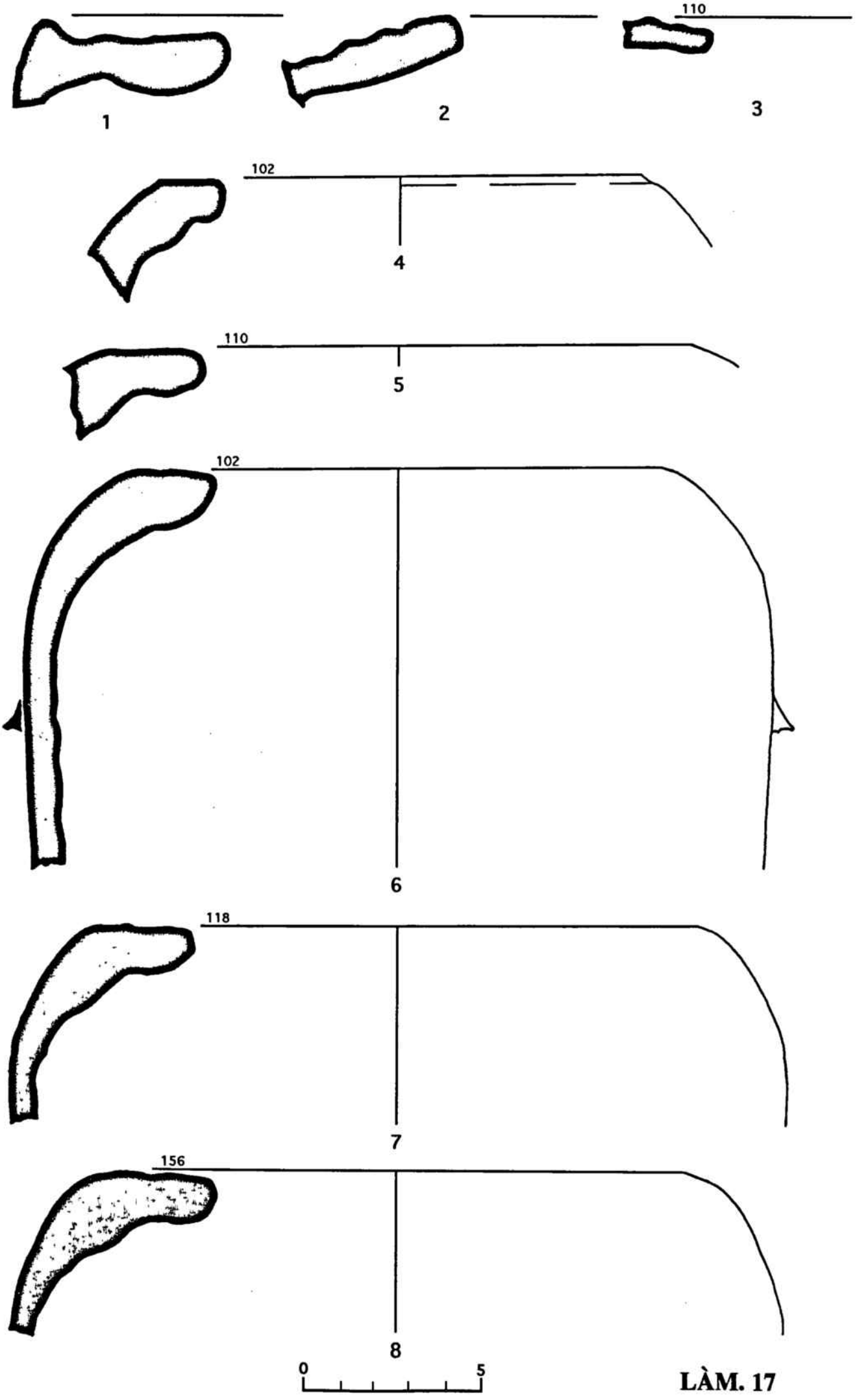

LÀM. 17

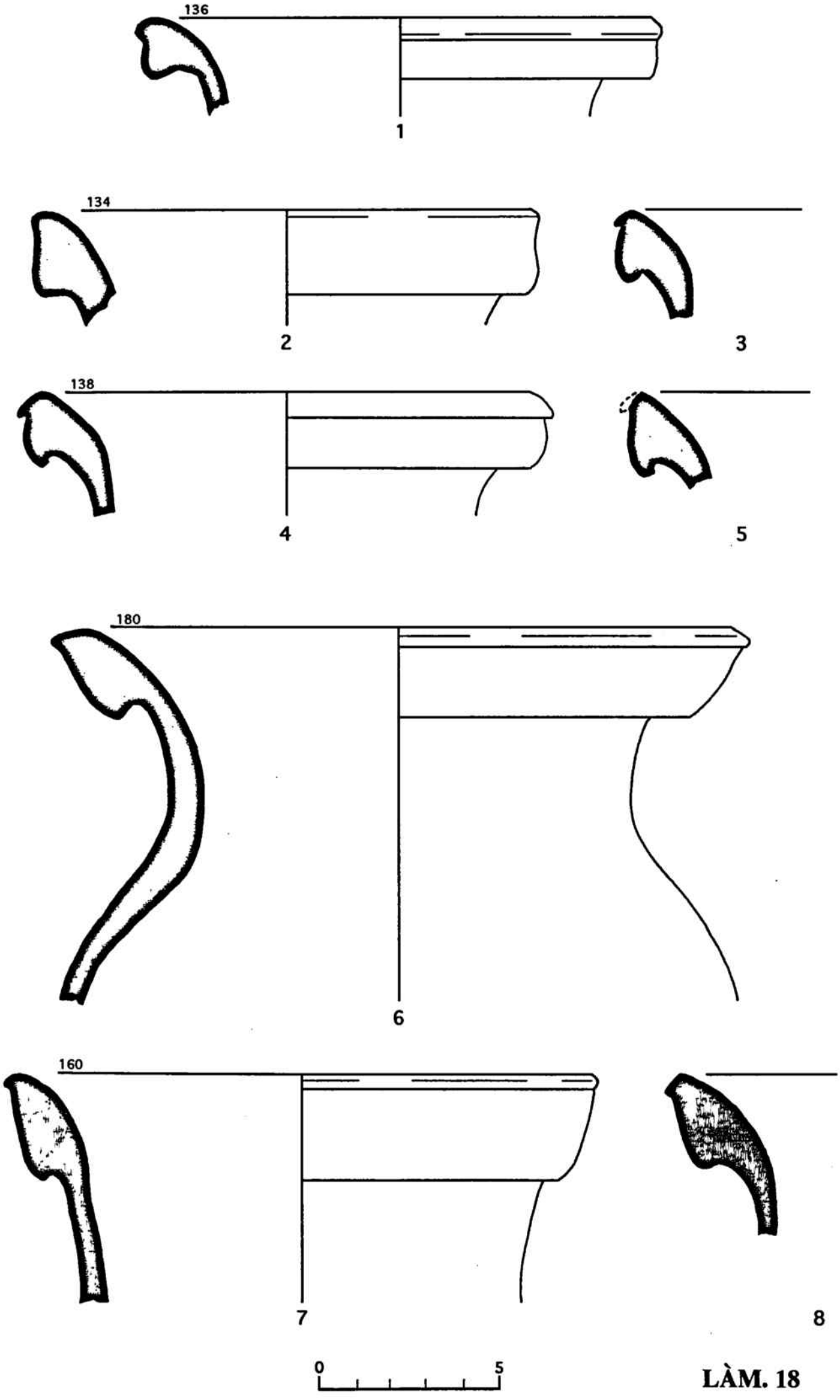

LÀM. 18

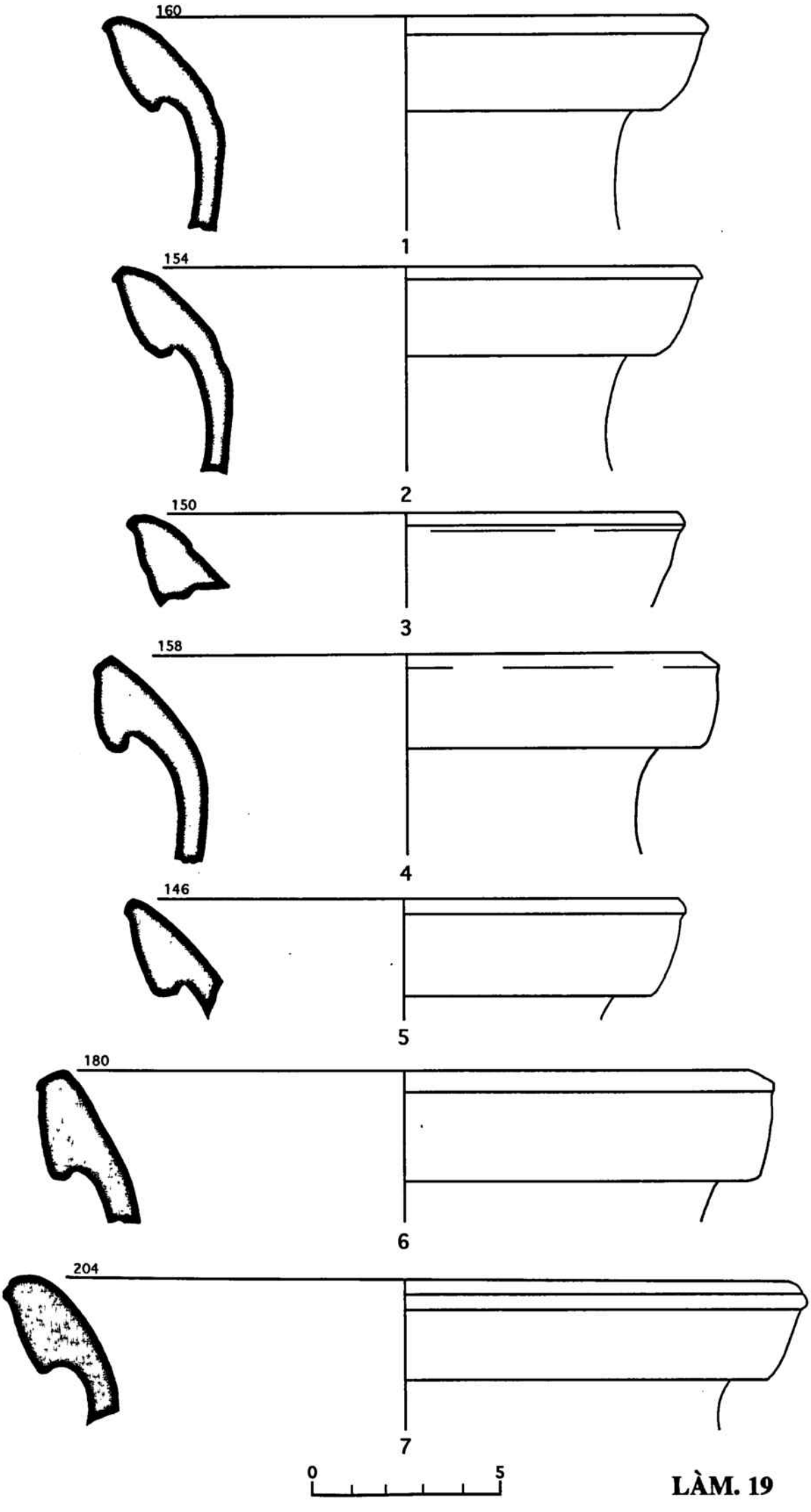

LÀM. 19

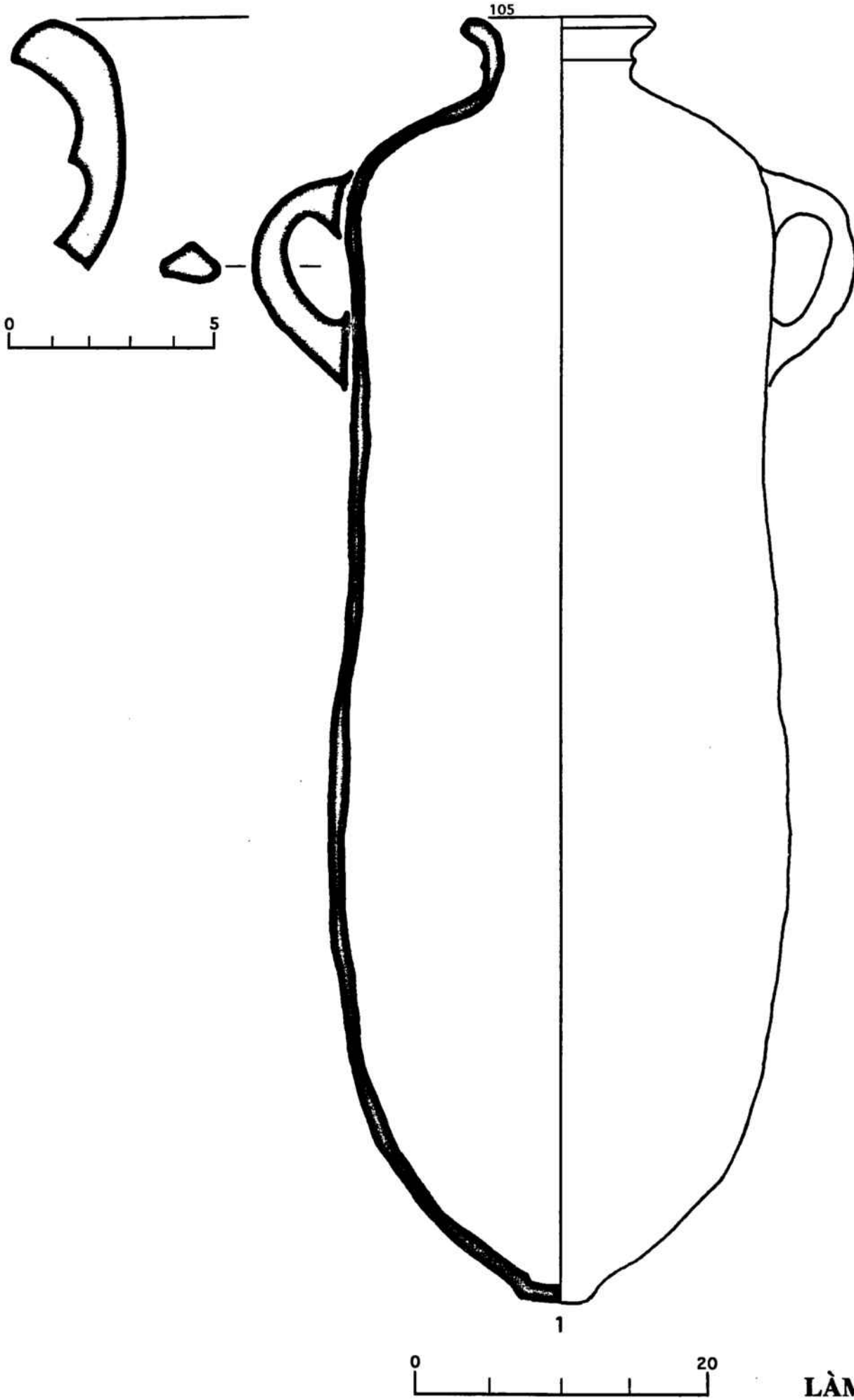

LÀM. 20

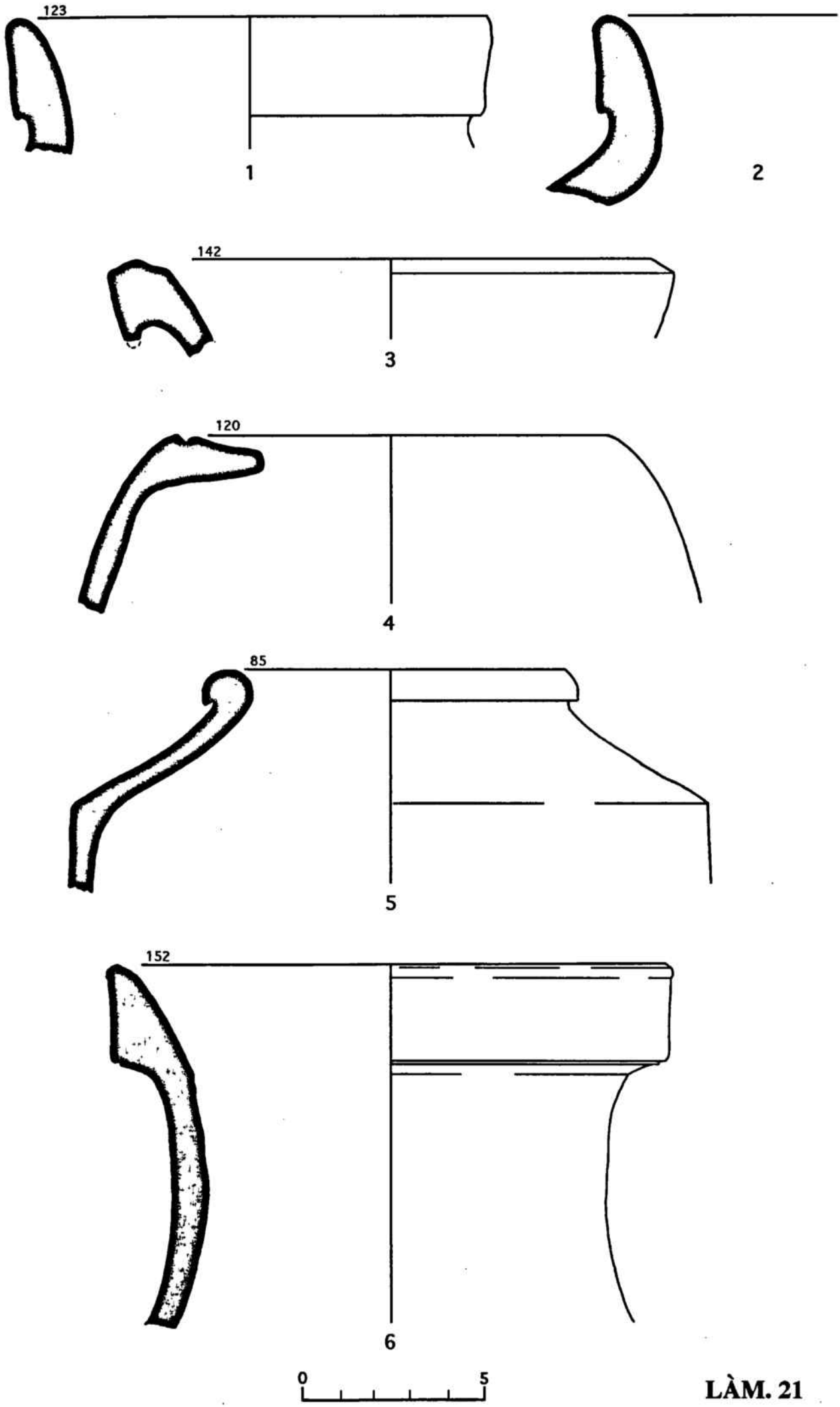

LÀM. 21

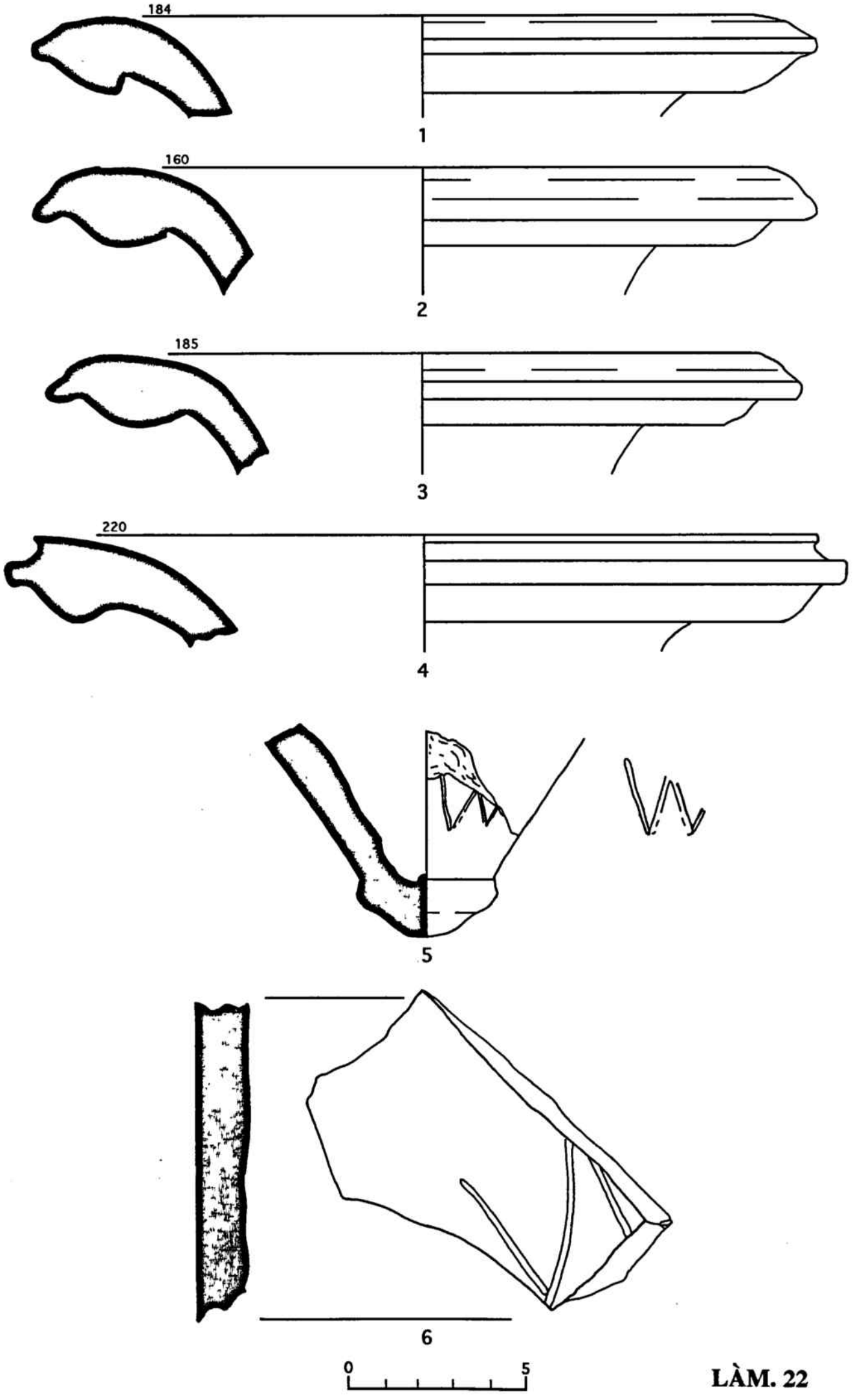

LÀM. 22

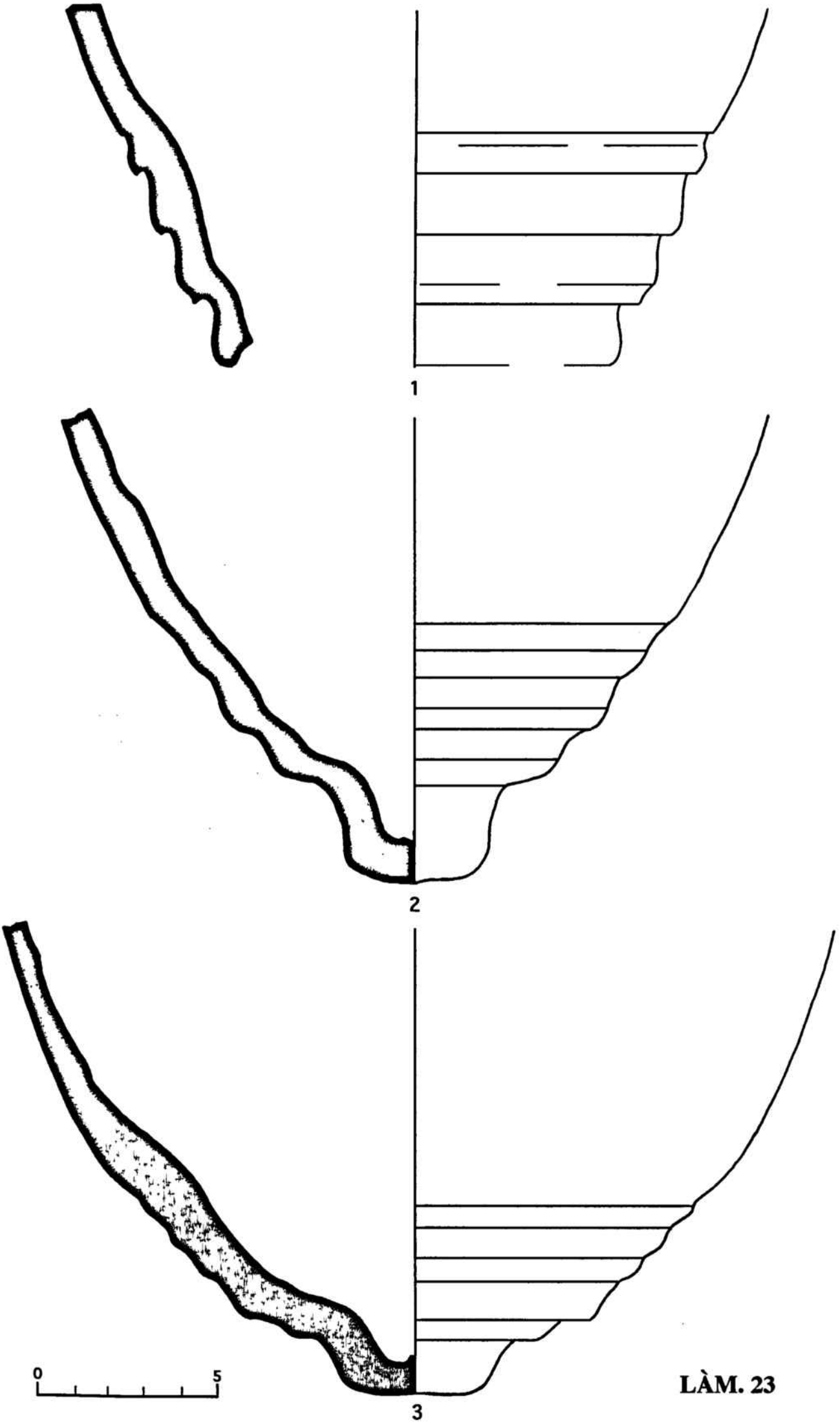

LÀM. 23

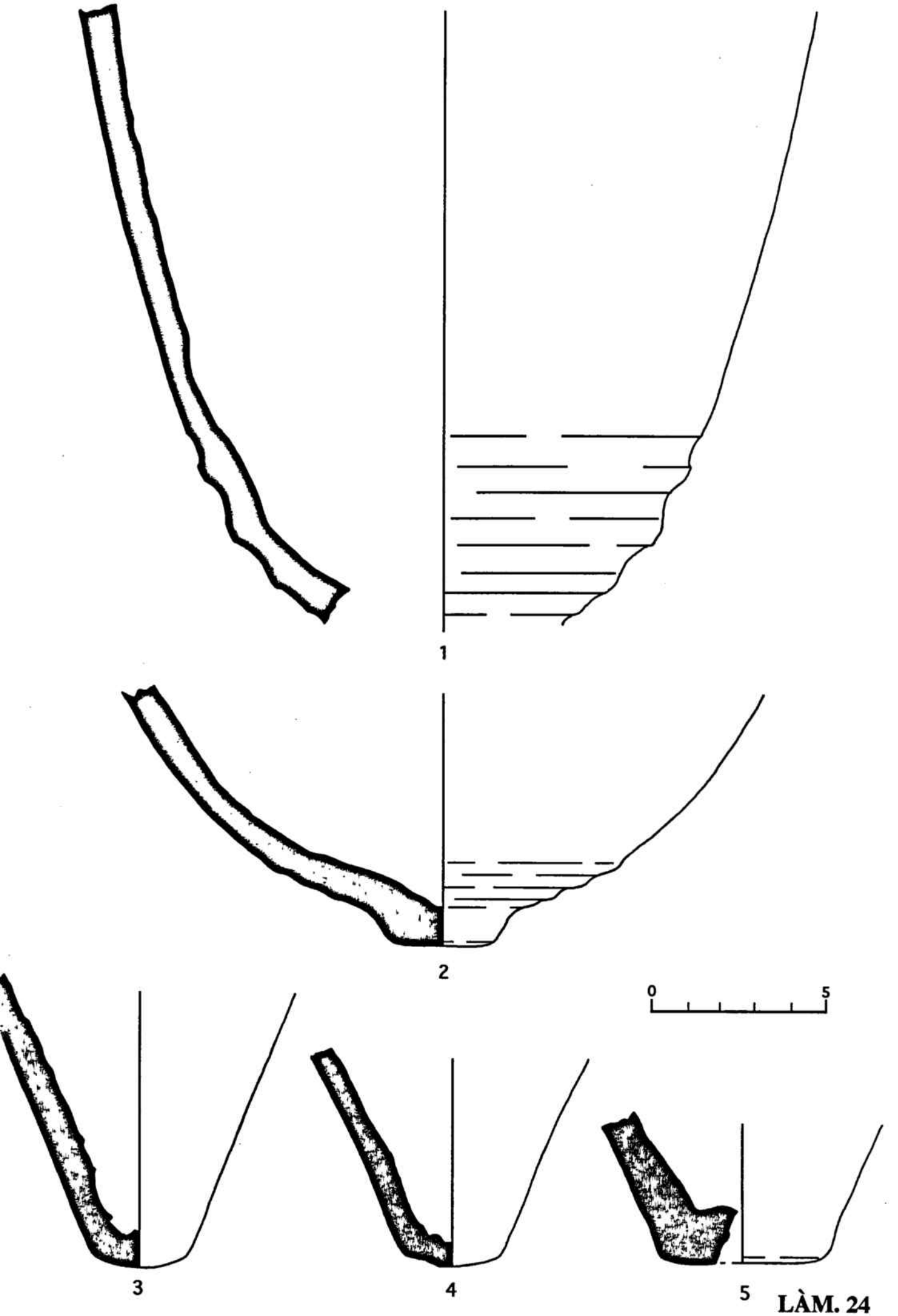

LÀM. 24

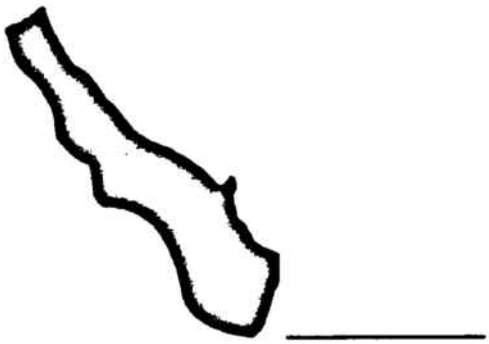

1

2

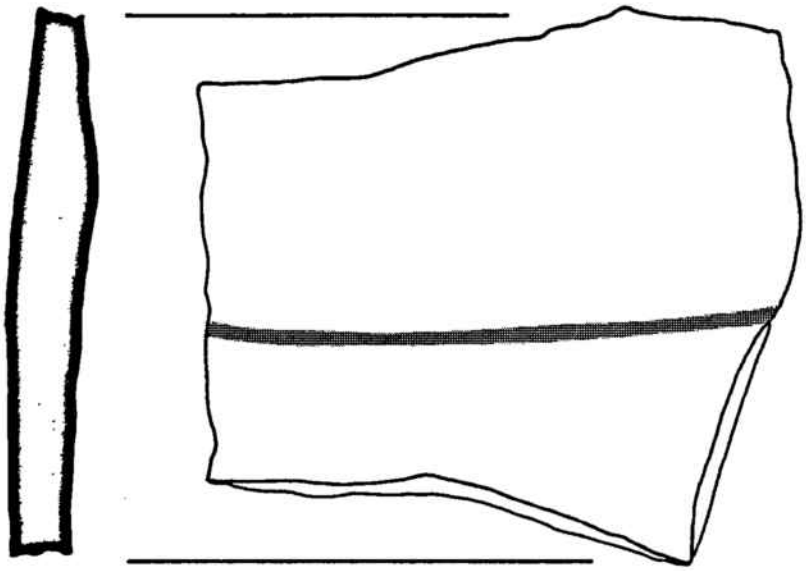

3

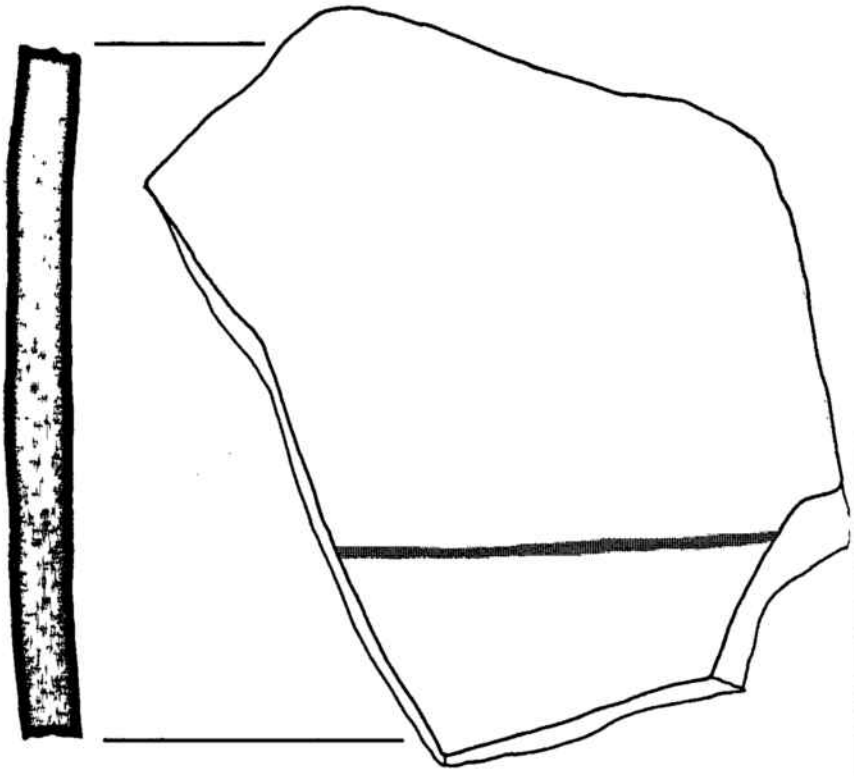

4

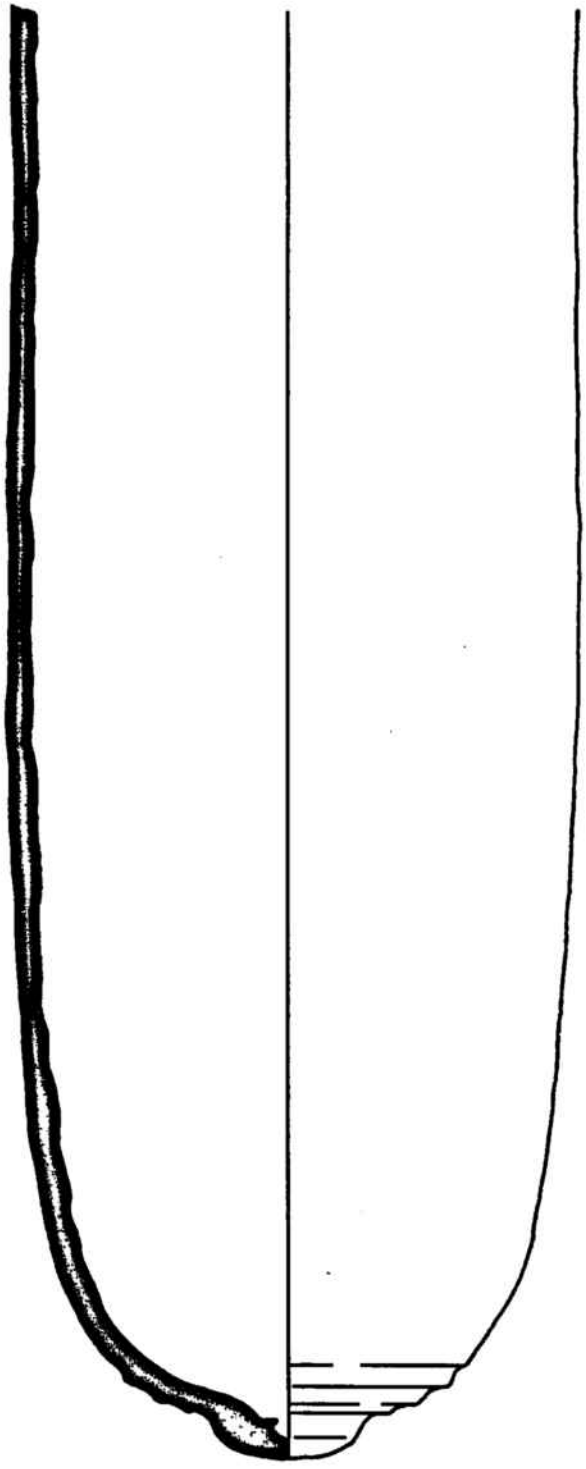

5

0 10

0 5

LÀM. 25

1

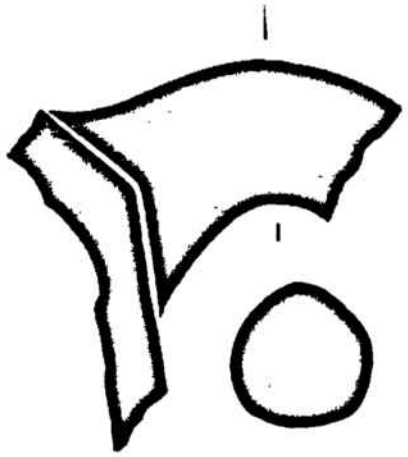

2

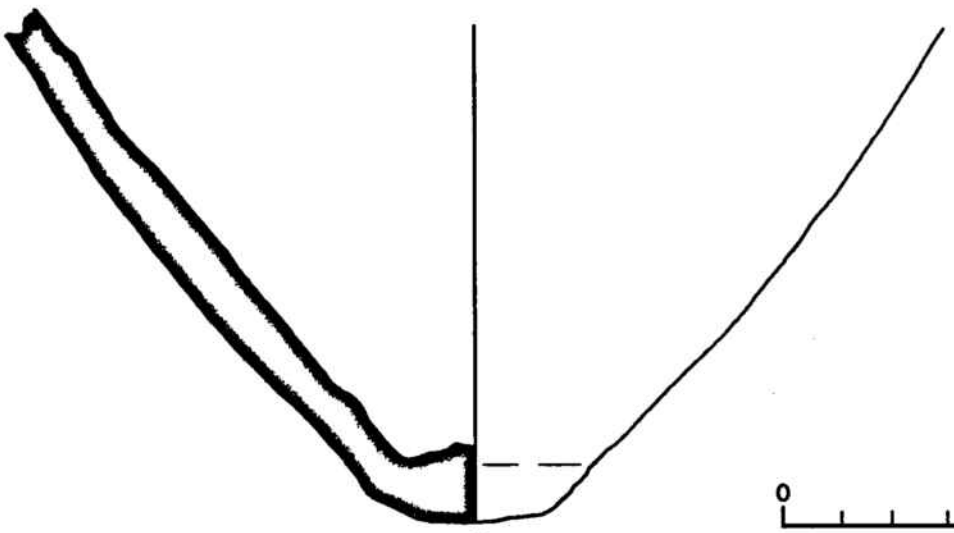

3

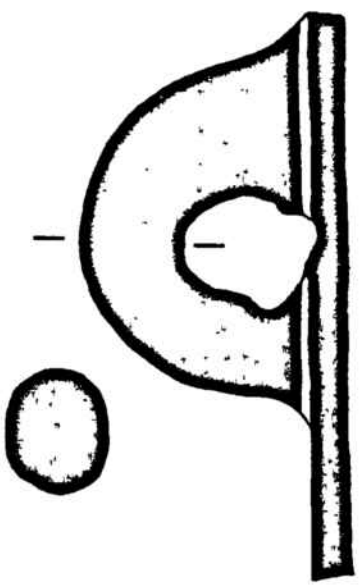

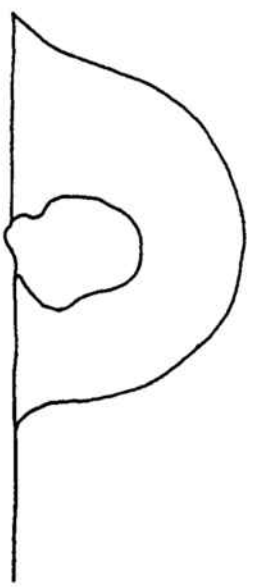

4

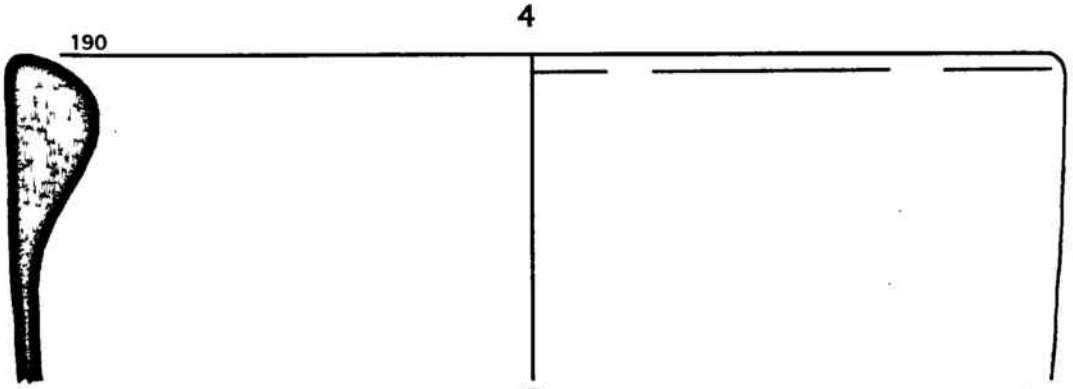

5

LÀM. 26

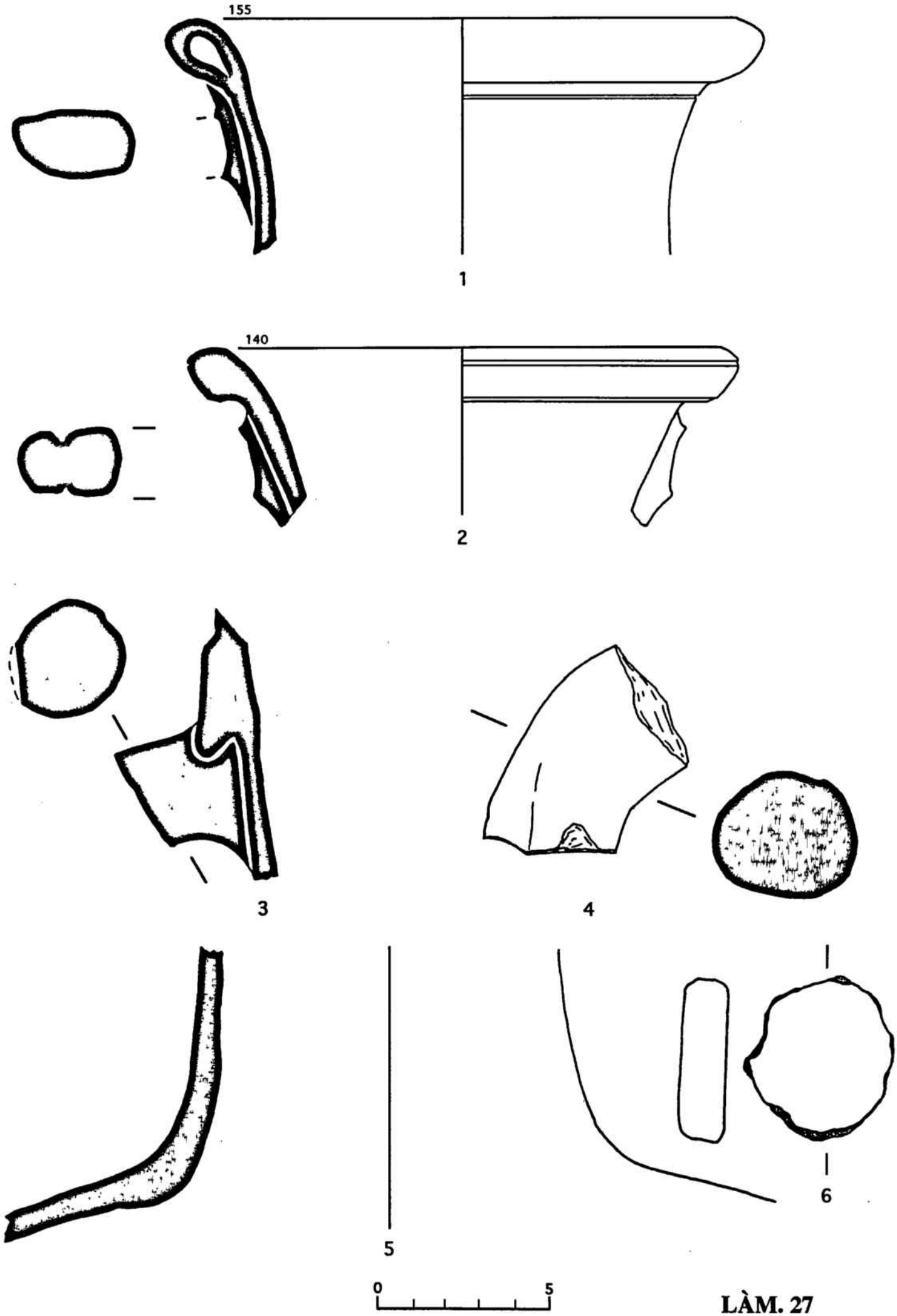

LÀM. 27

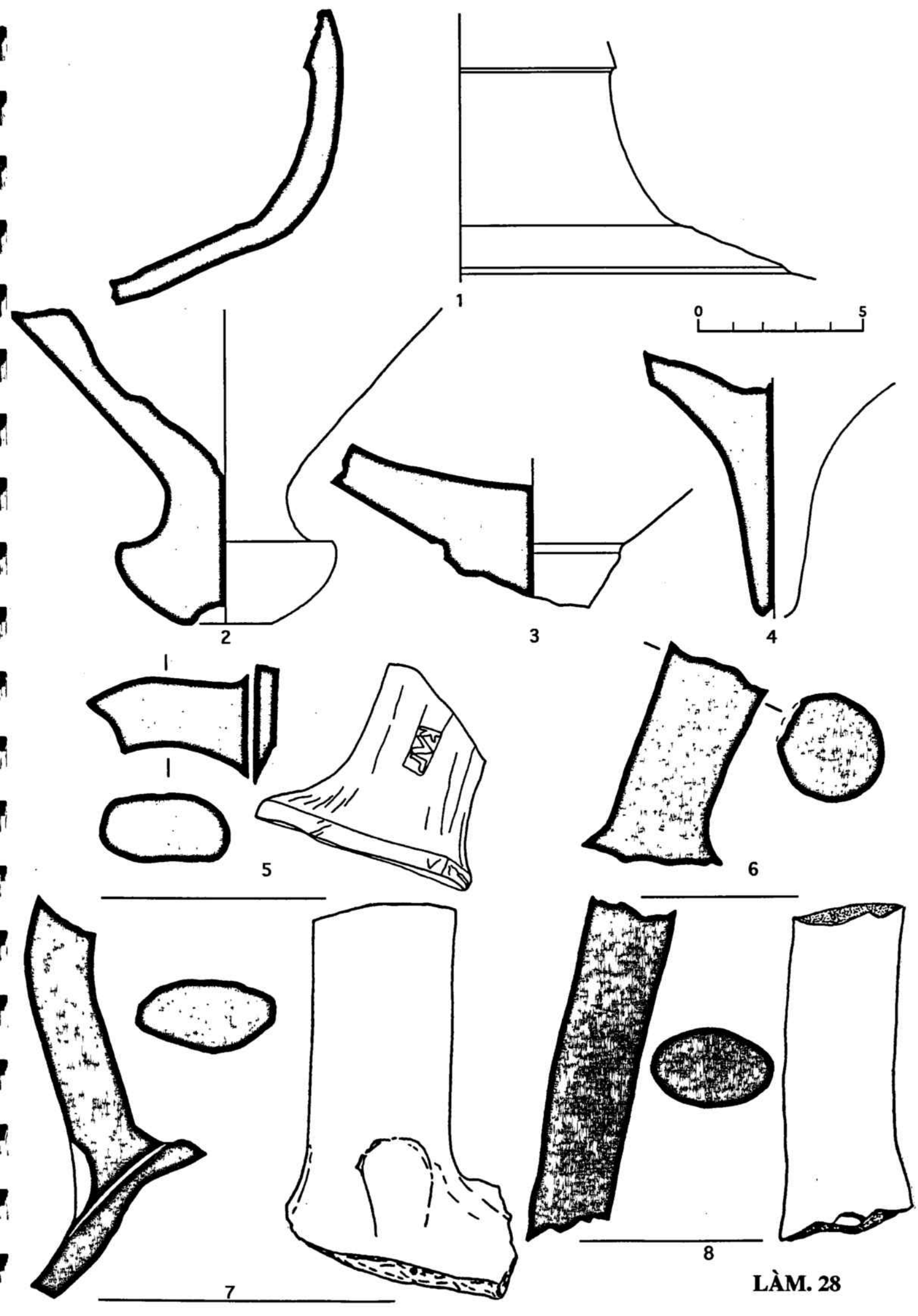

LÀM. 28

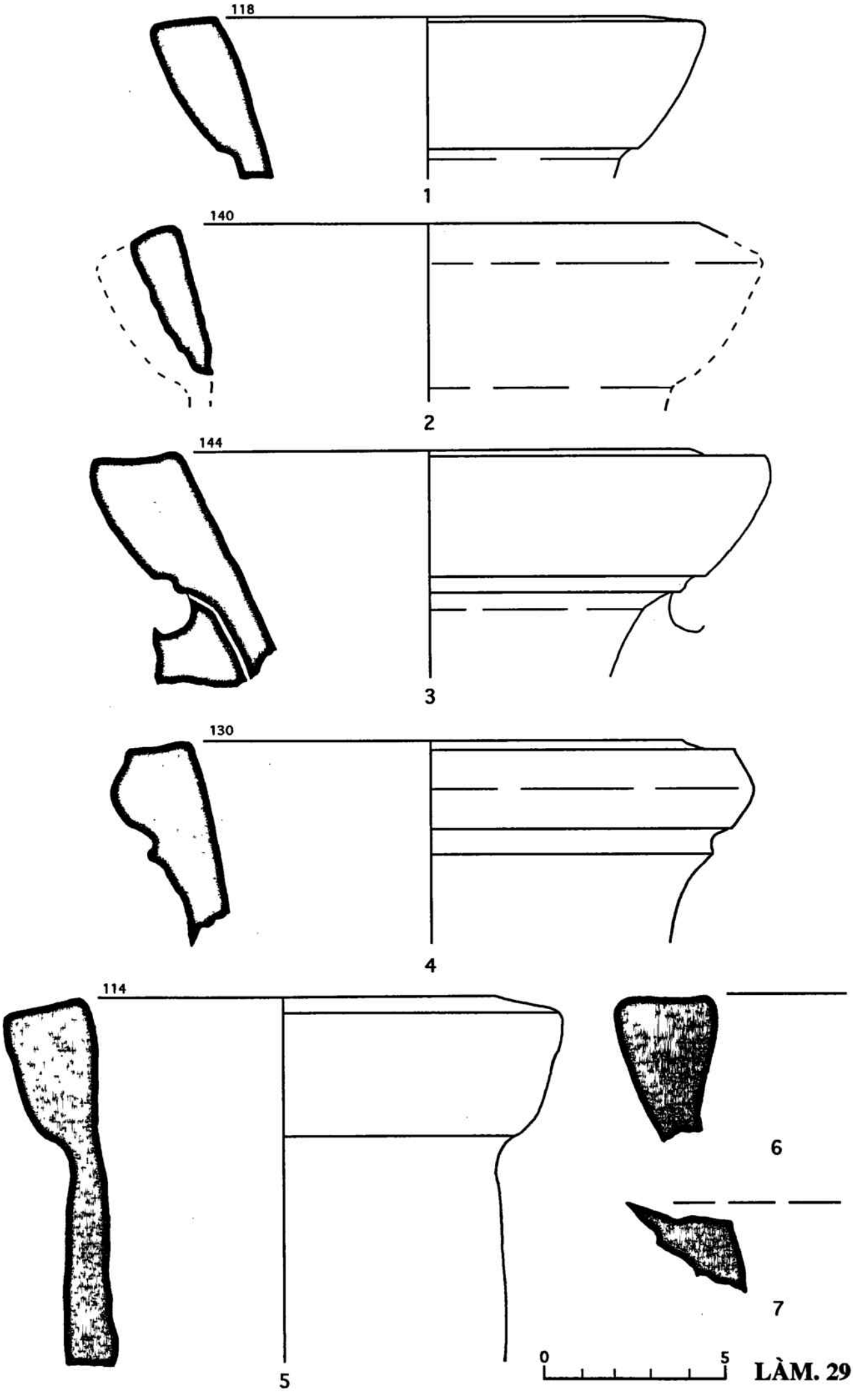

LÀM. 29

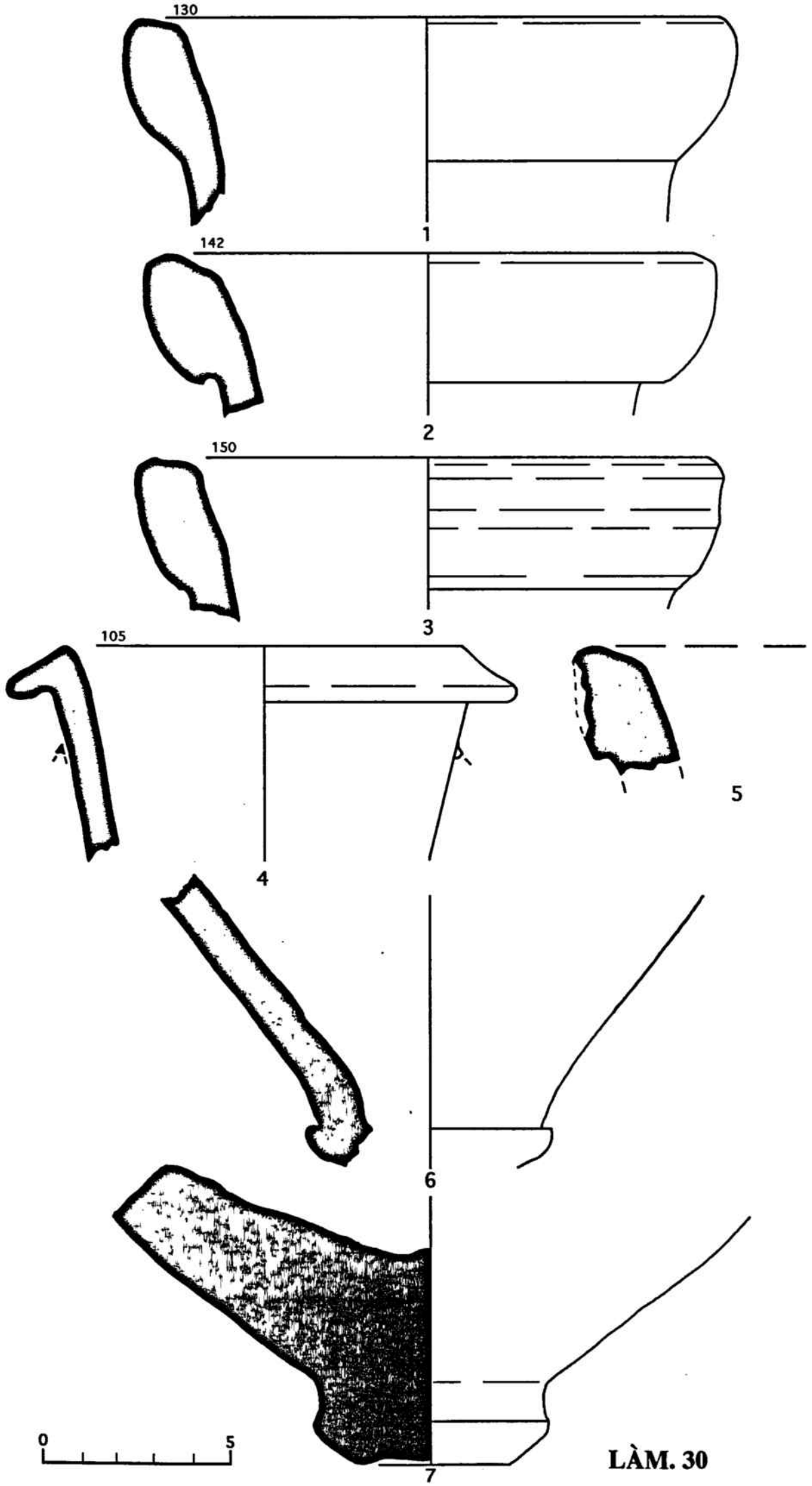

LÀM. 30

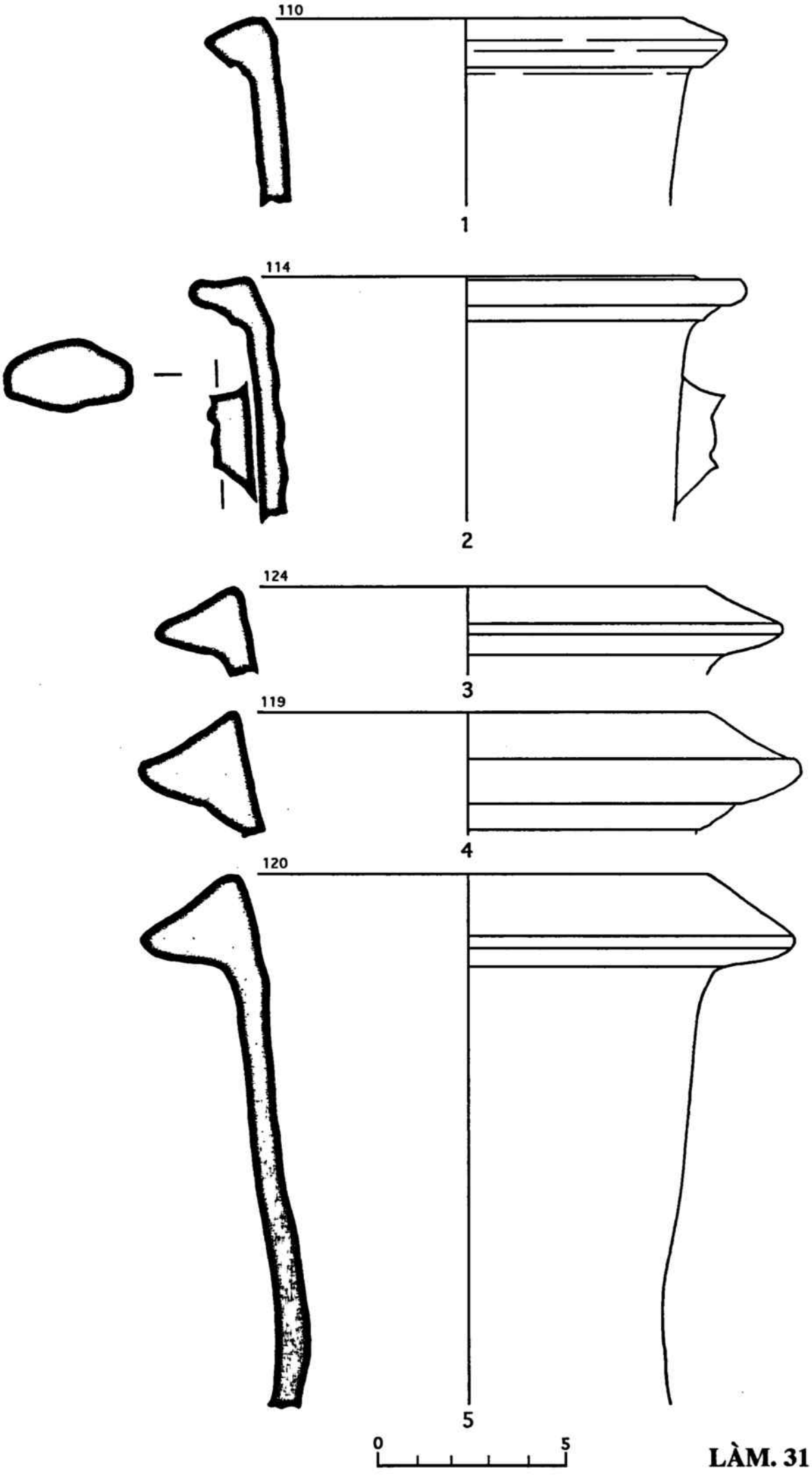

LÀM. 31

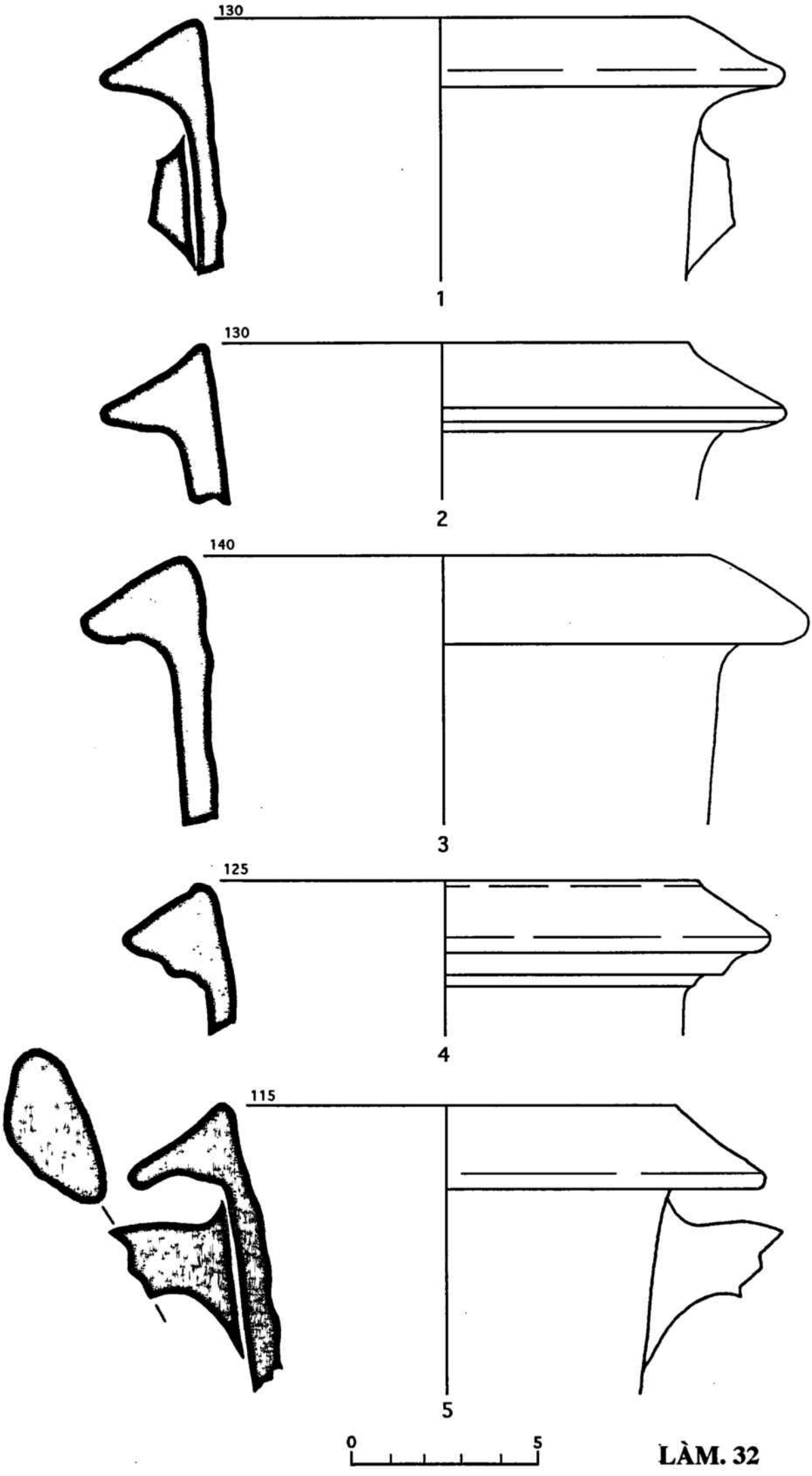

LÀM. 32

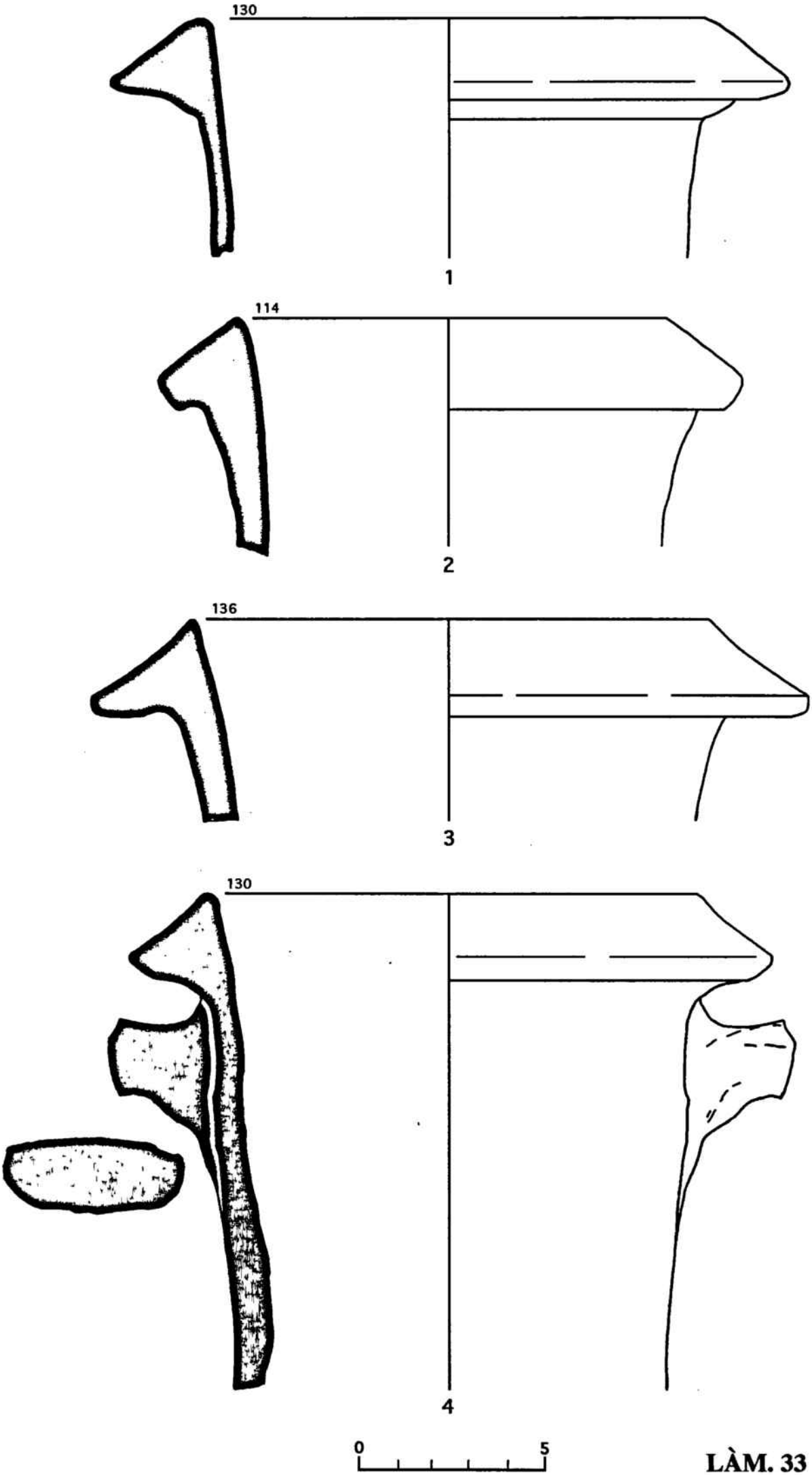

LÀM. 33

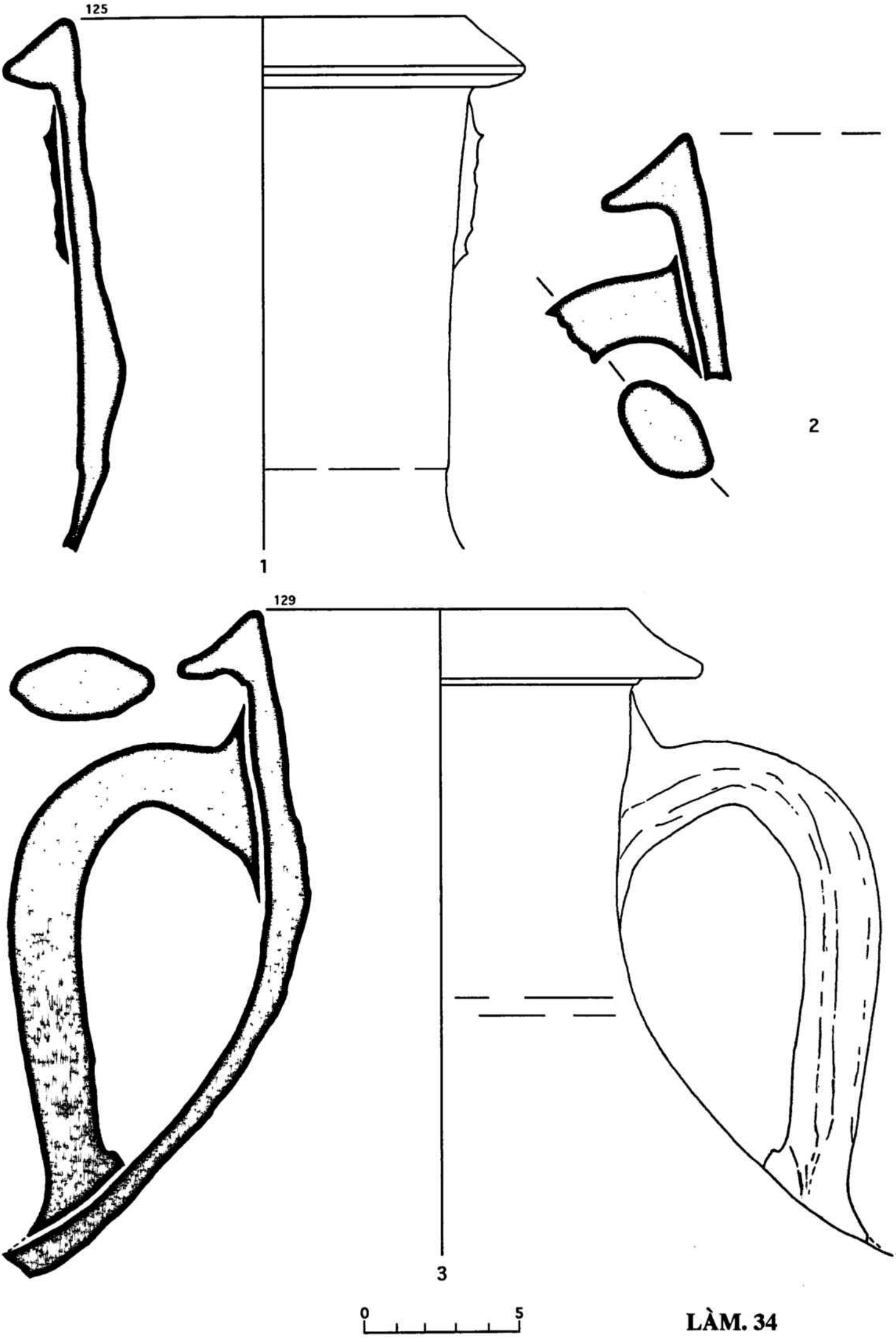

LÀM. 34

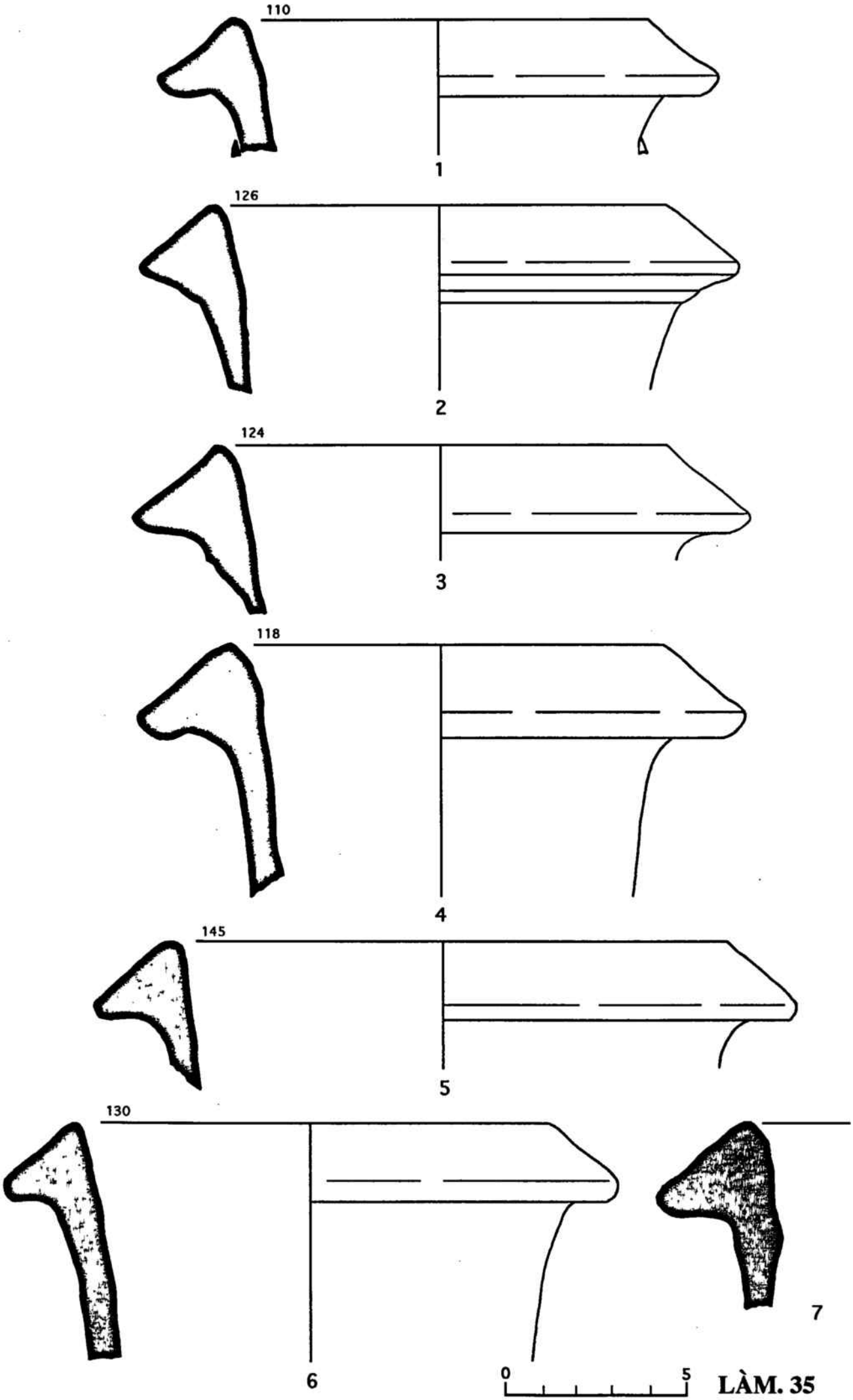

LÀM. 35

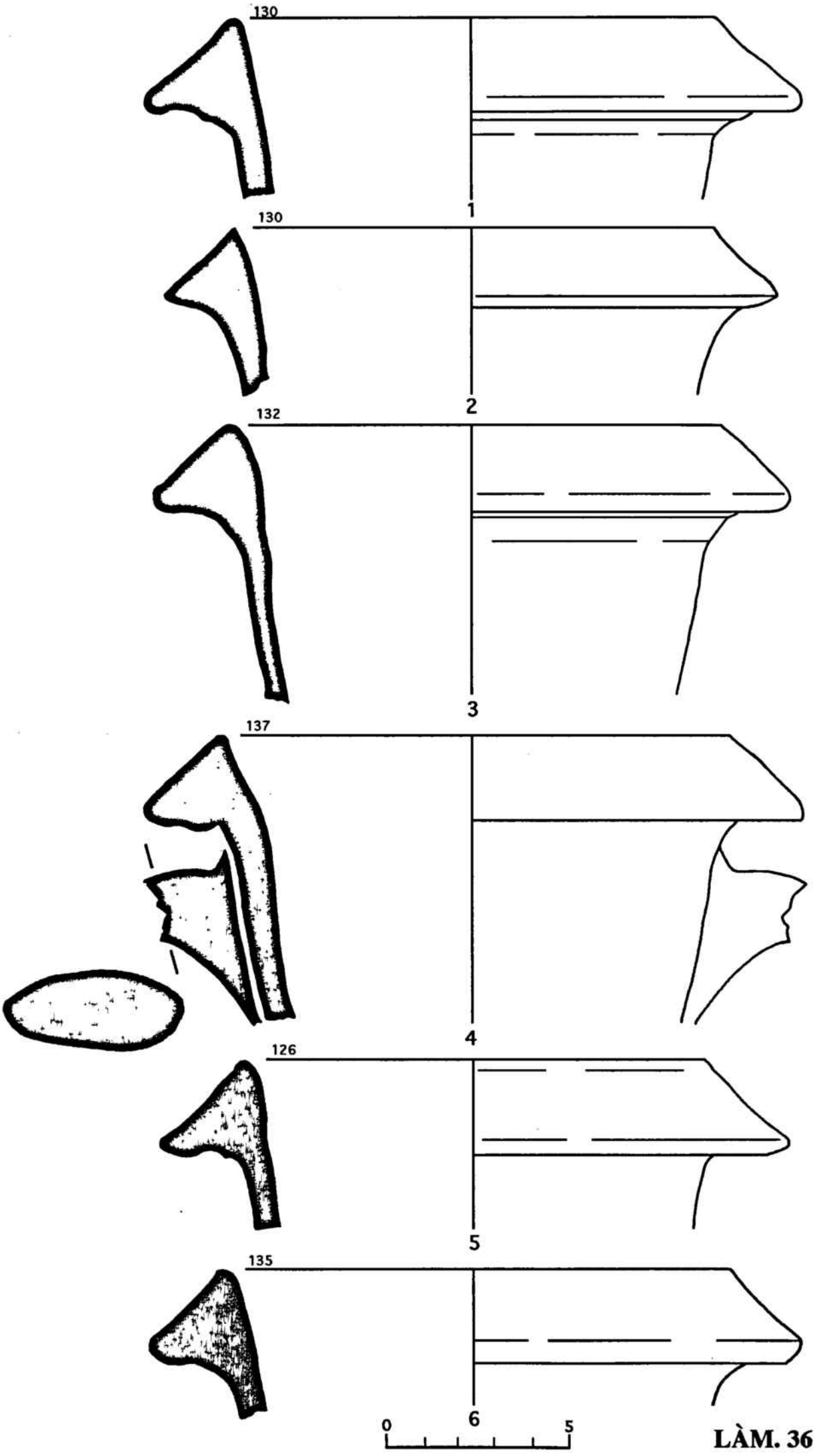

LÀM. 36

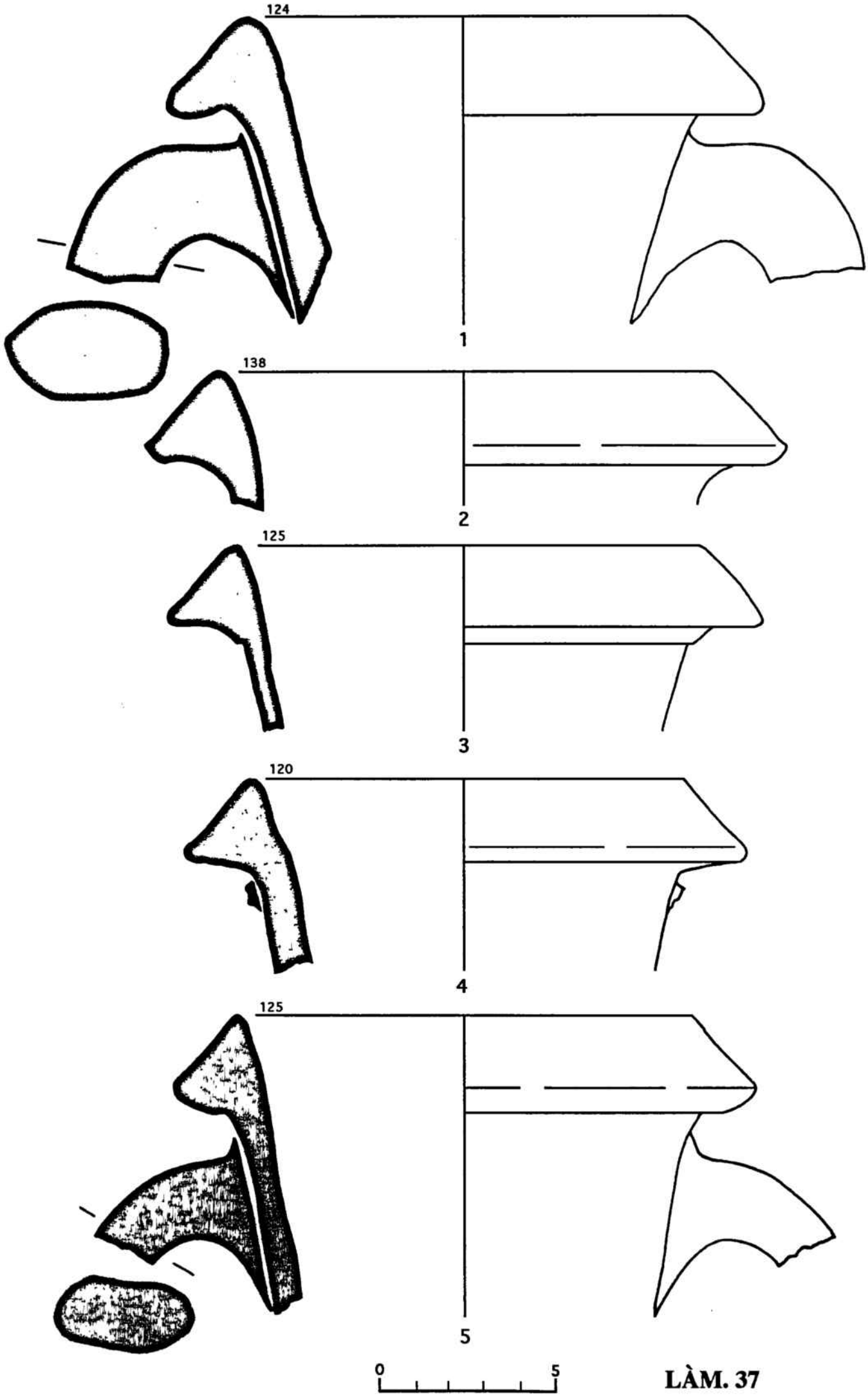

LÀM. 37

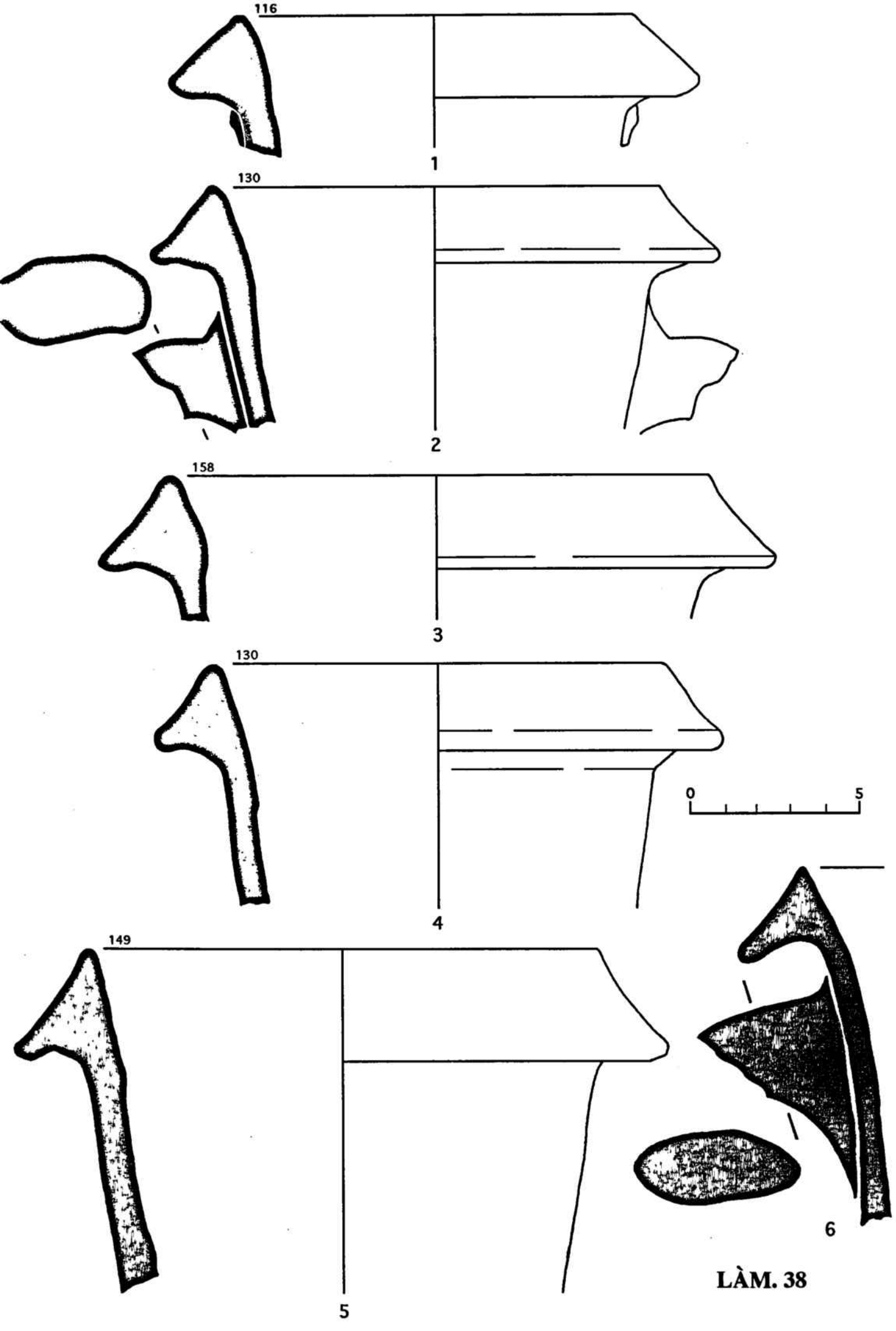

LÀM. 38

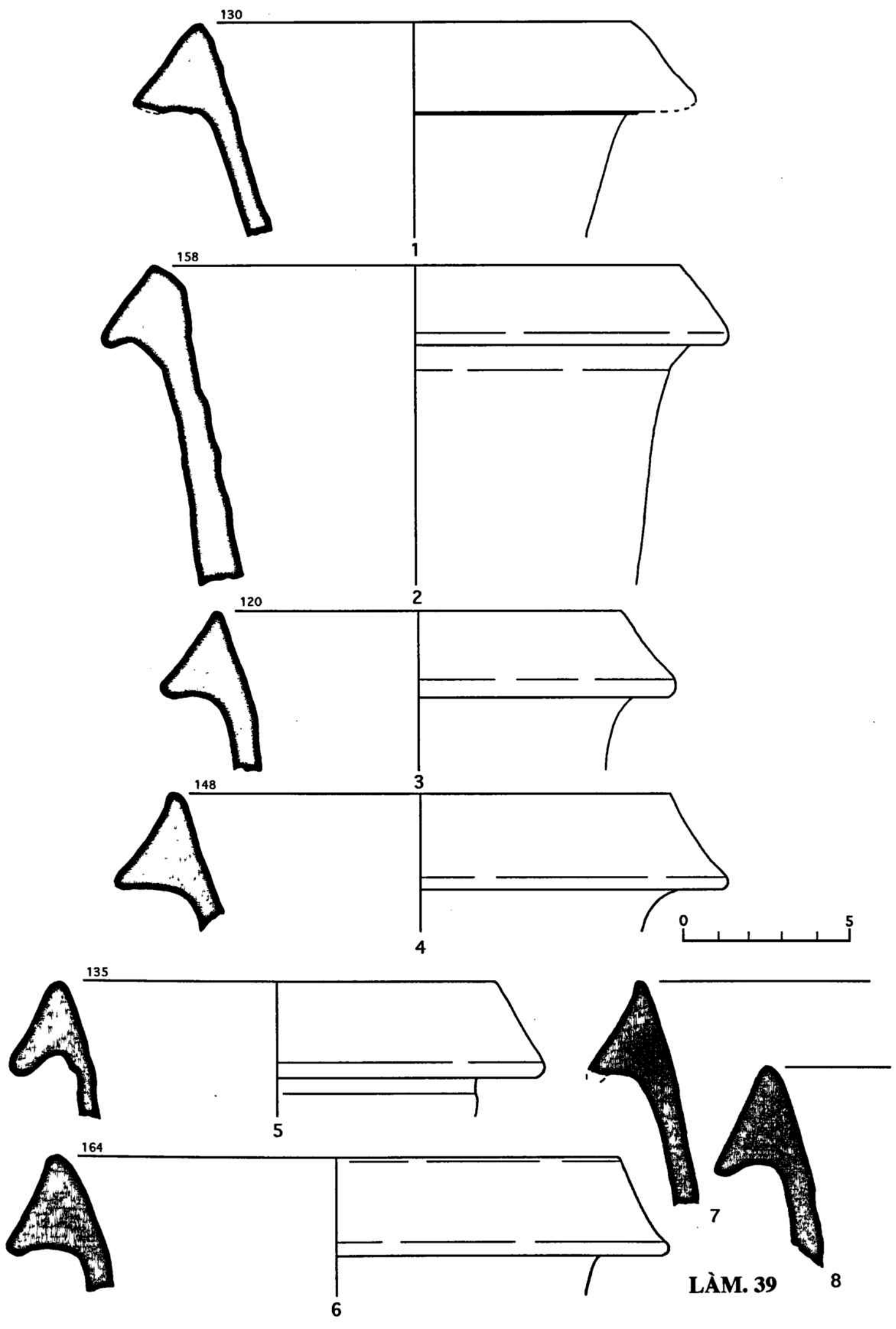

LÀM. 39

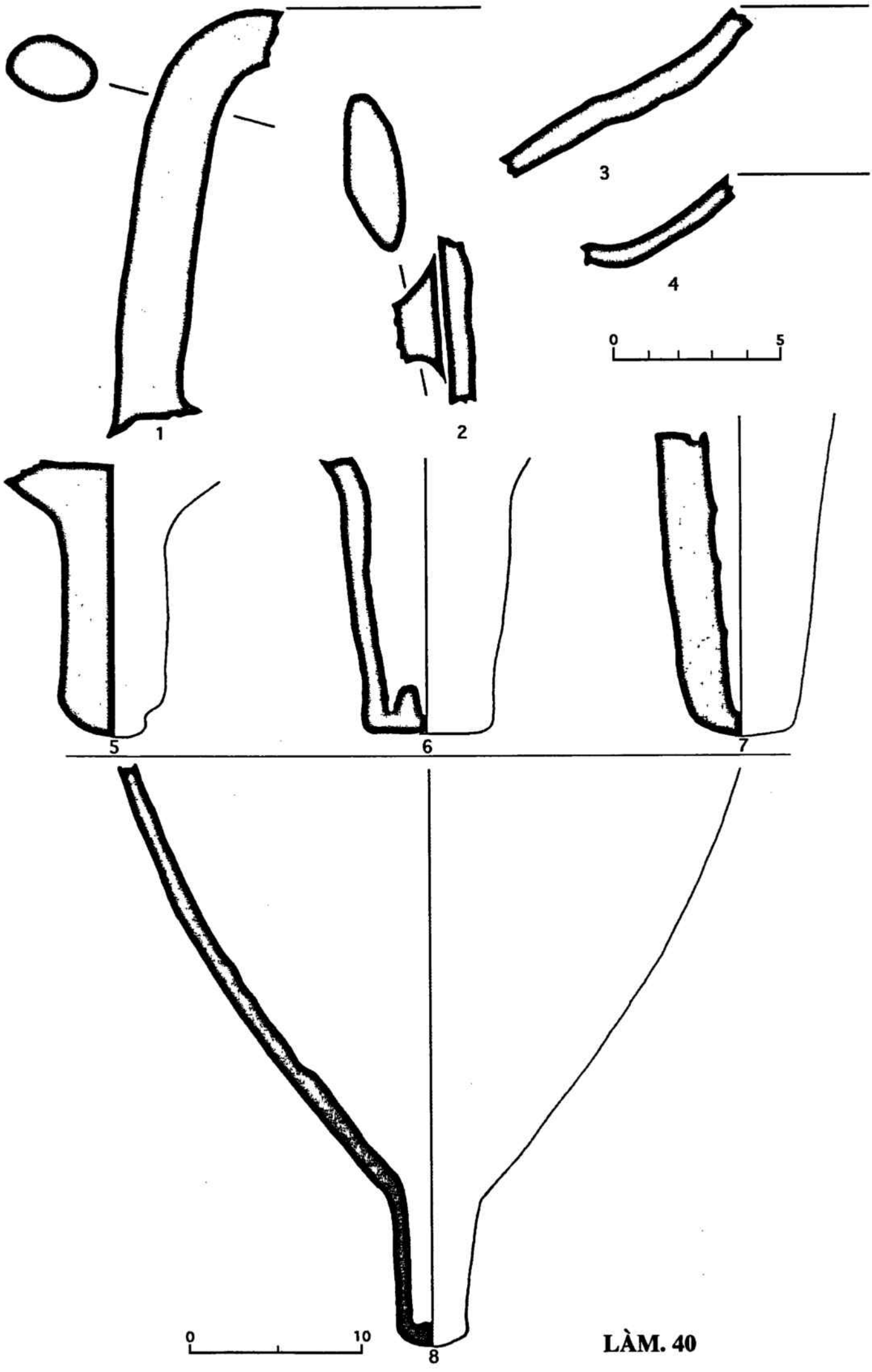

LÀM. 40

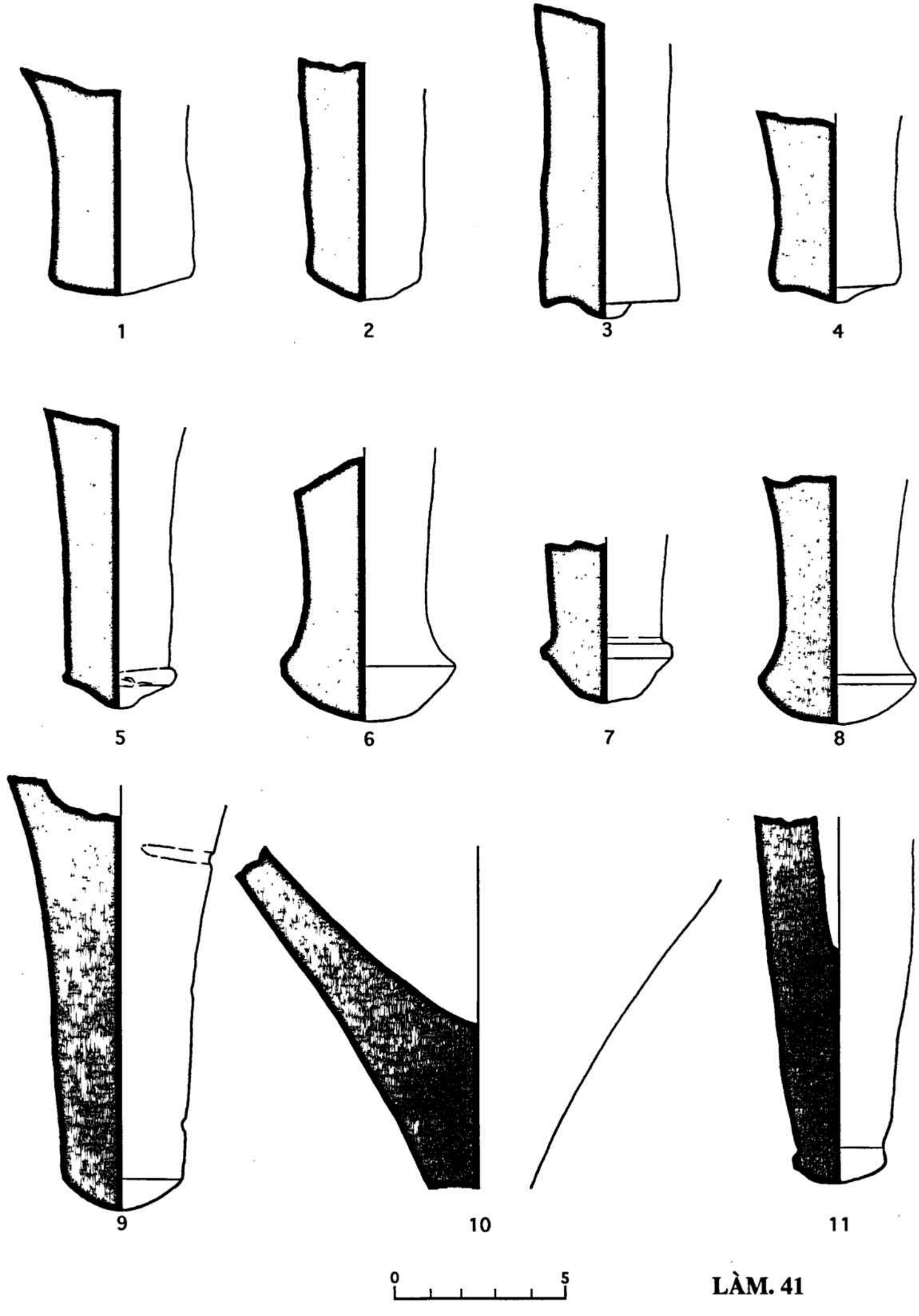

LÀM. 41

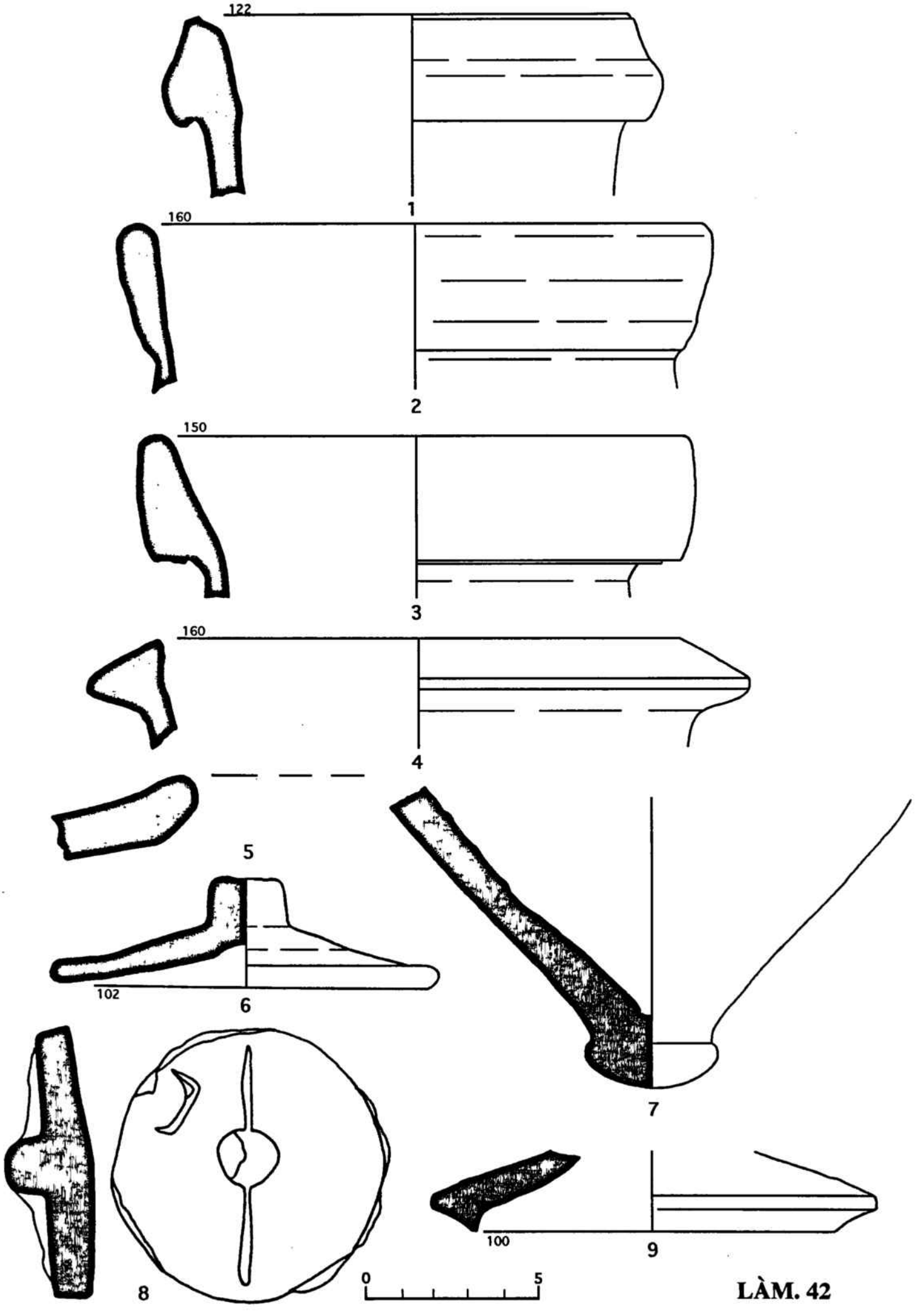

LÀM. 42

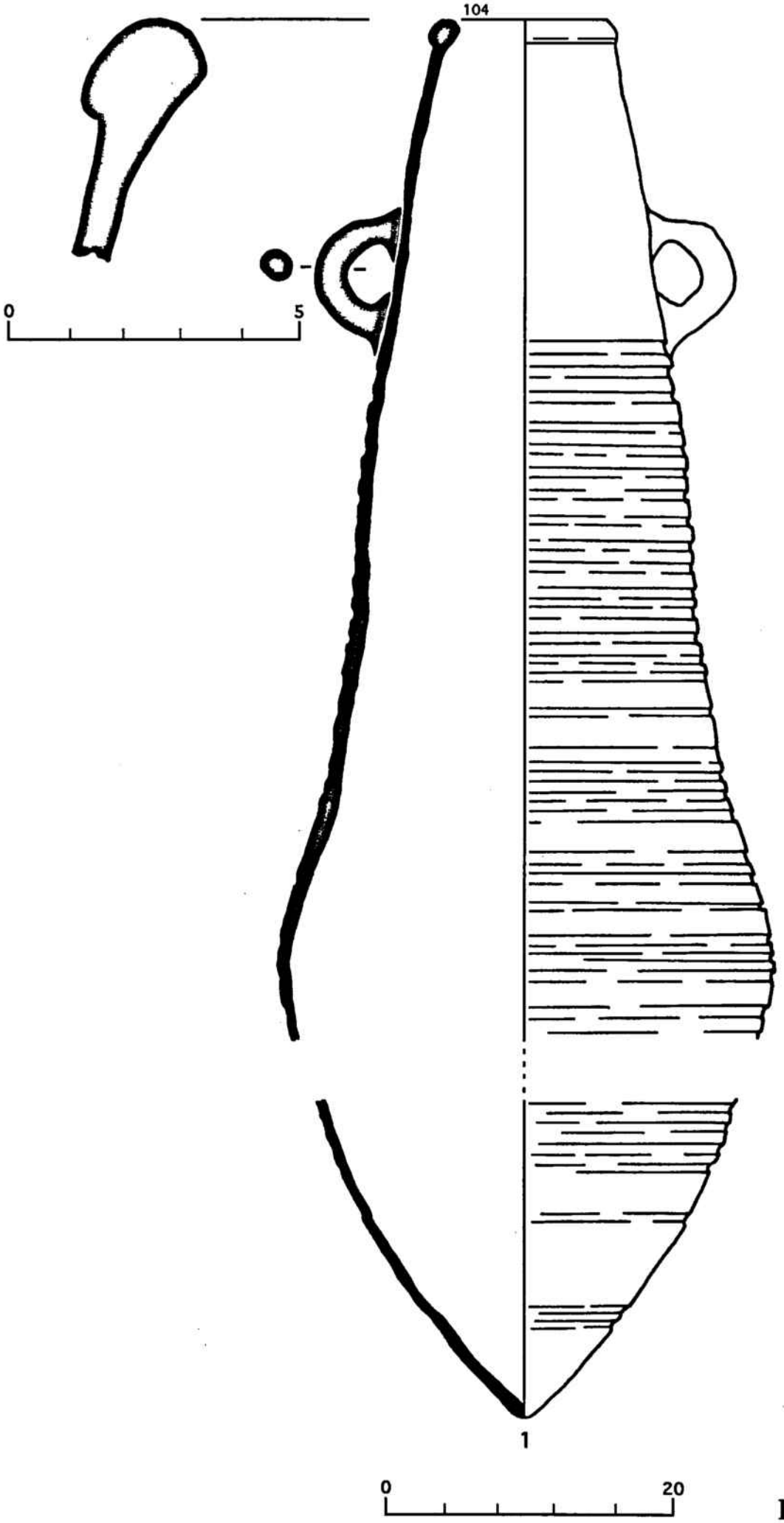

LÀM. 43

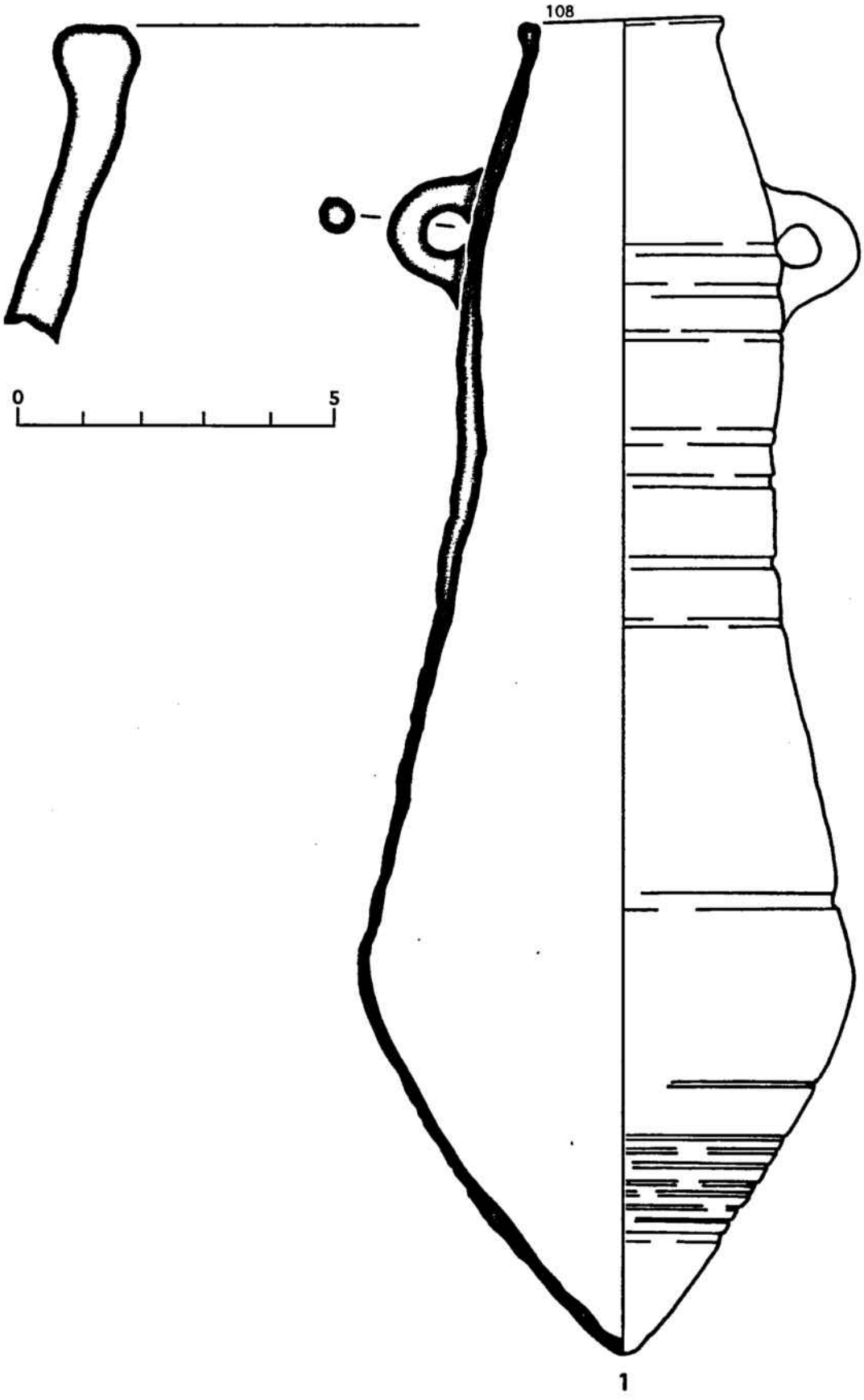

LÀM. 44

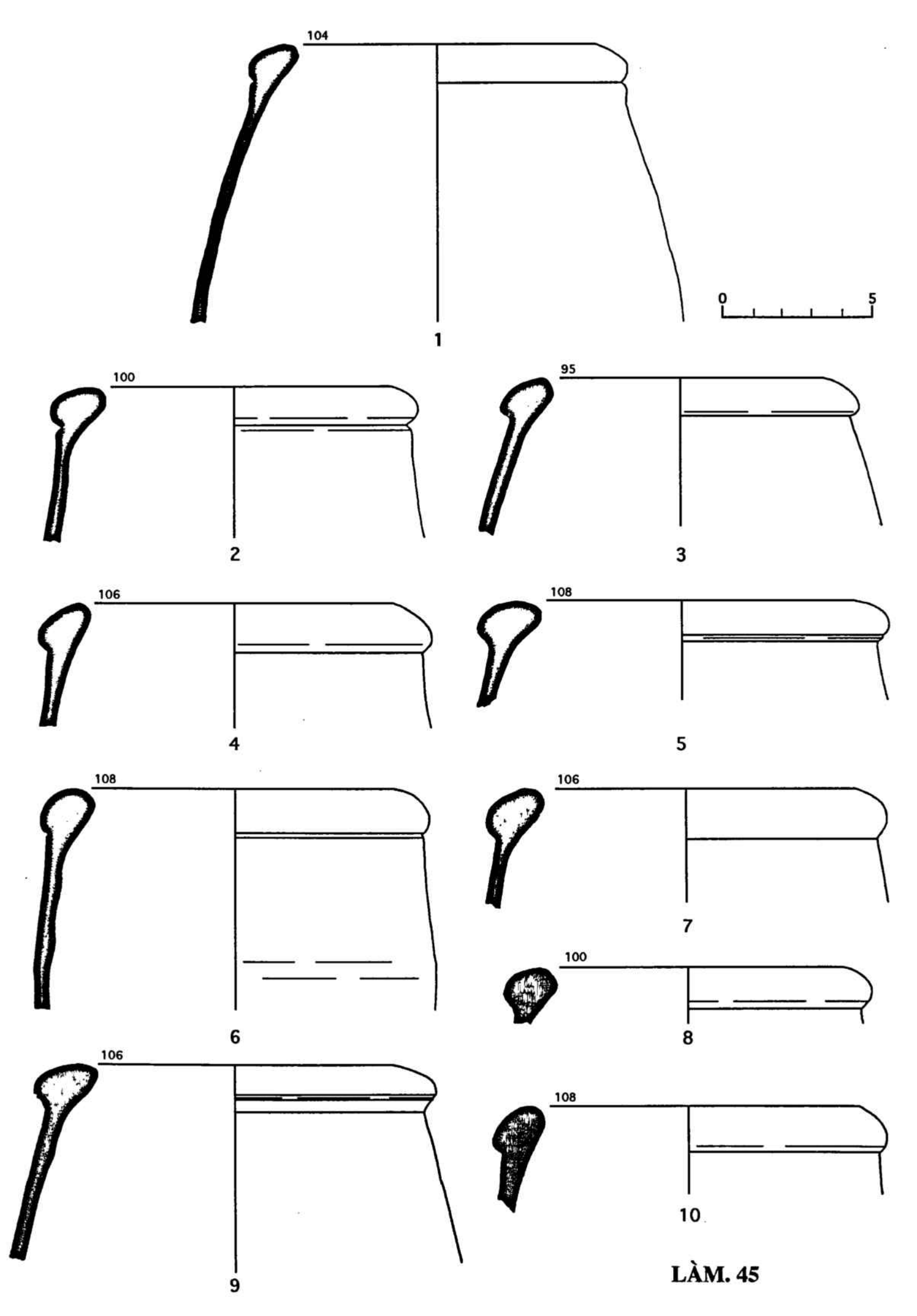

LÀM. 45

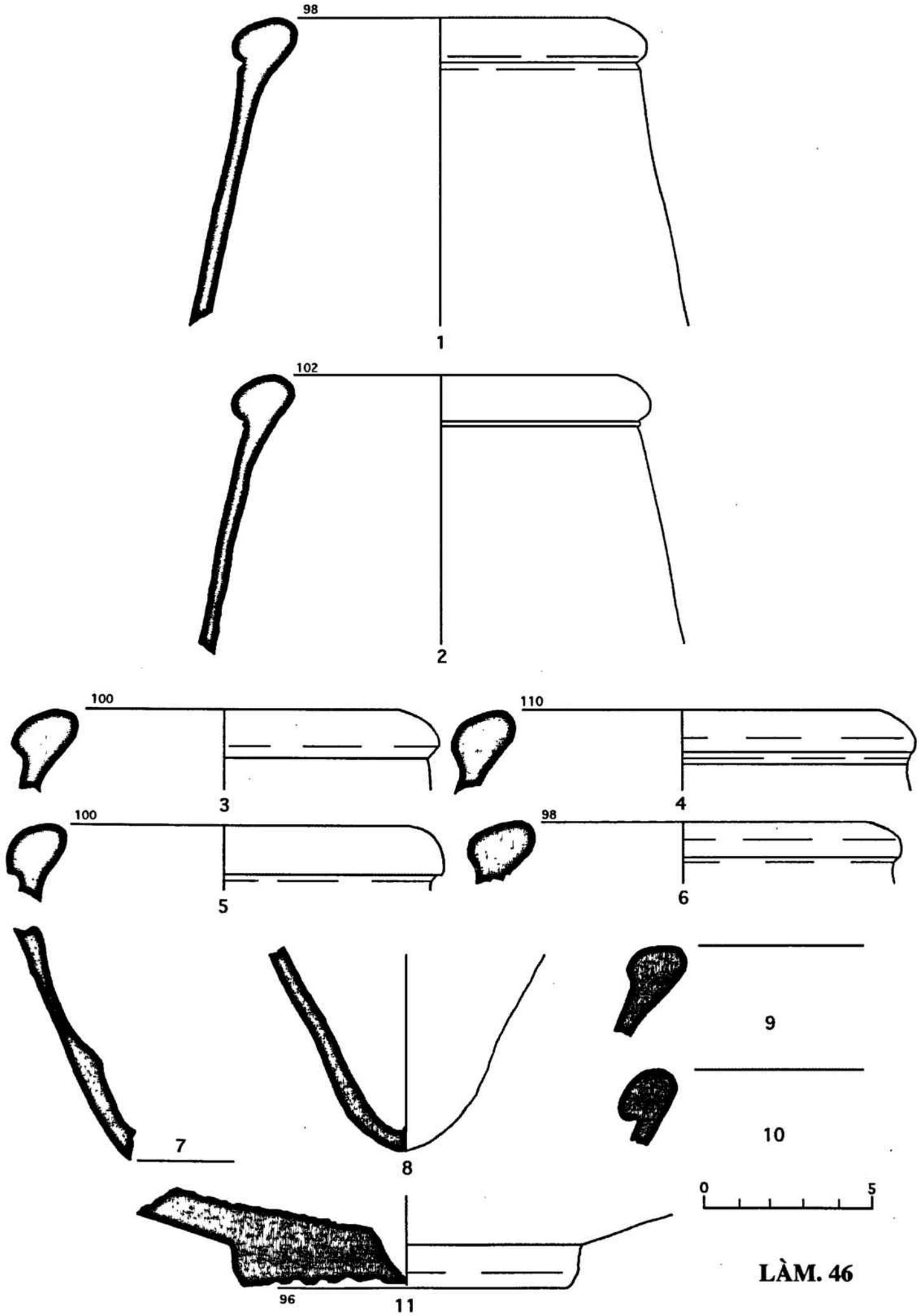

LÀM. 46

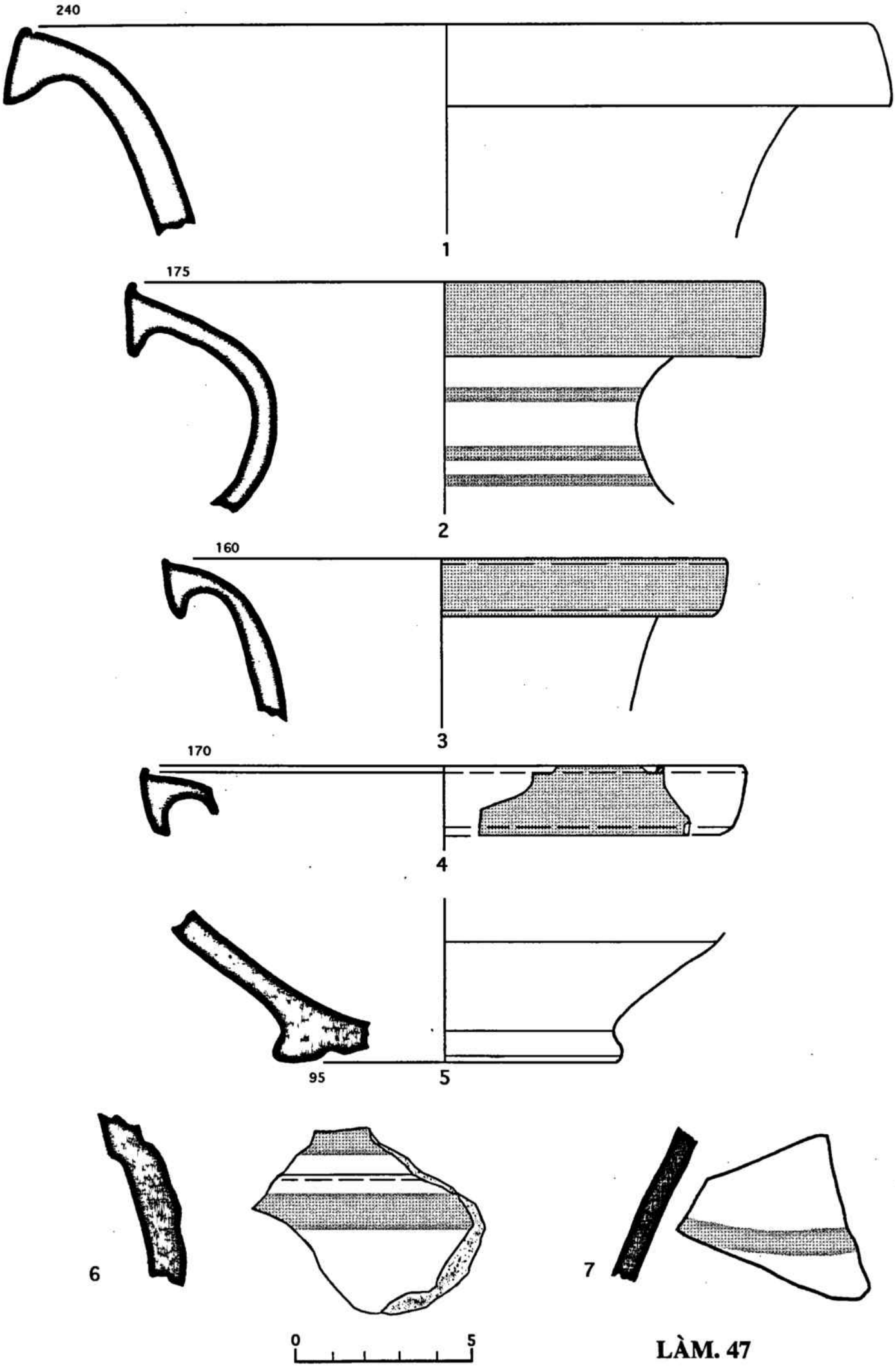

LÀM. 47

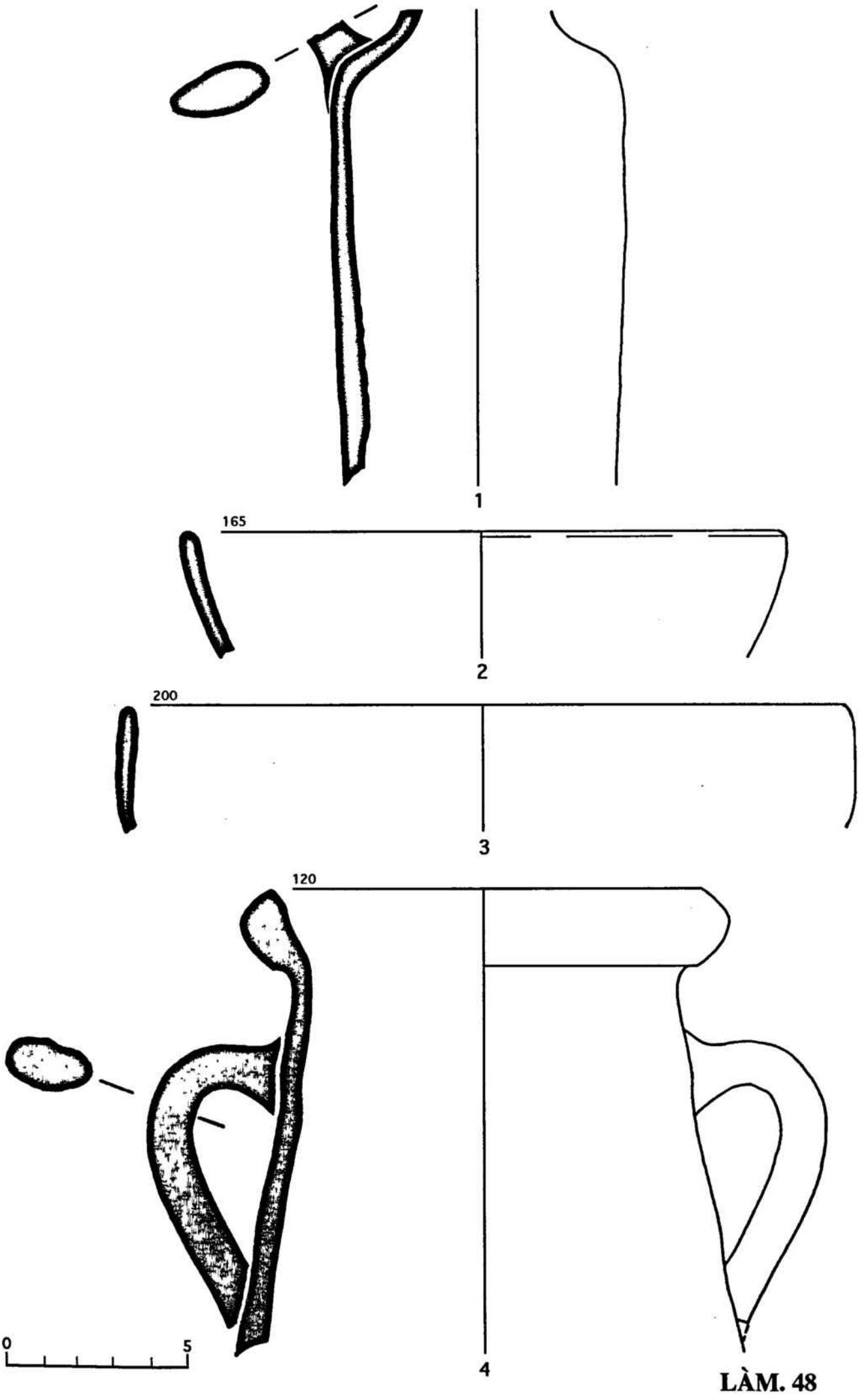

LÀM. 48

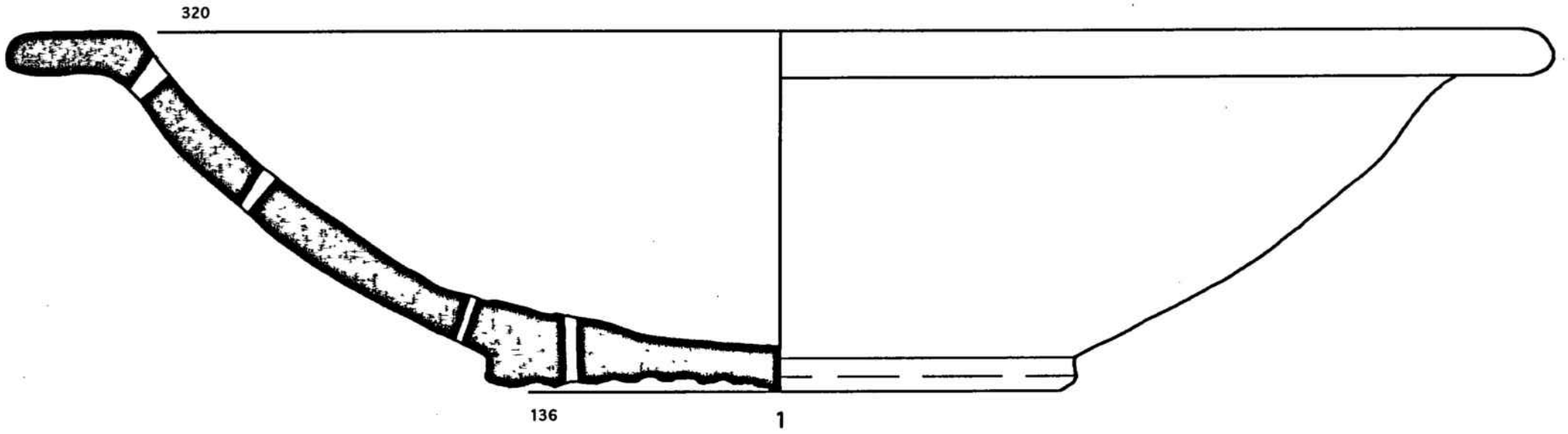

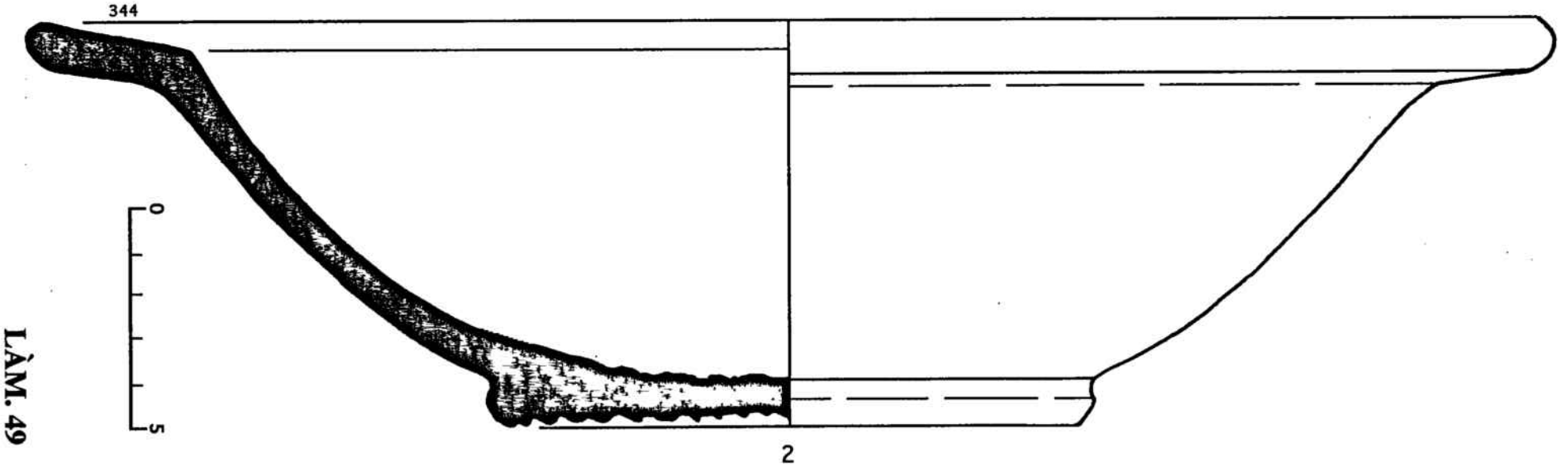

LÀM. 49

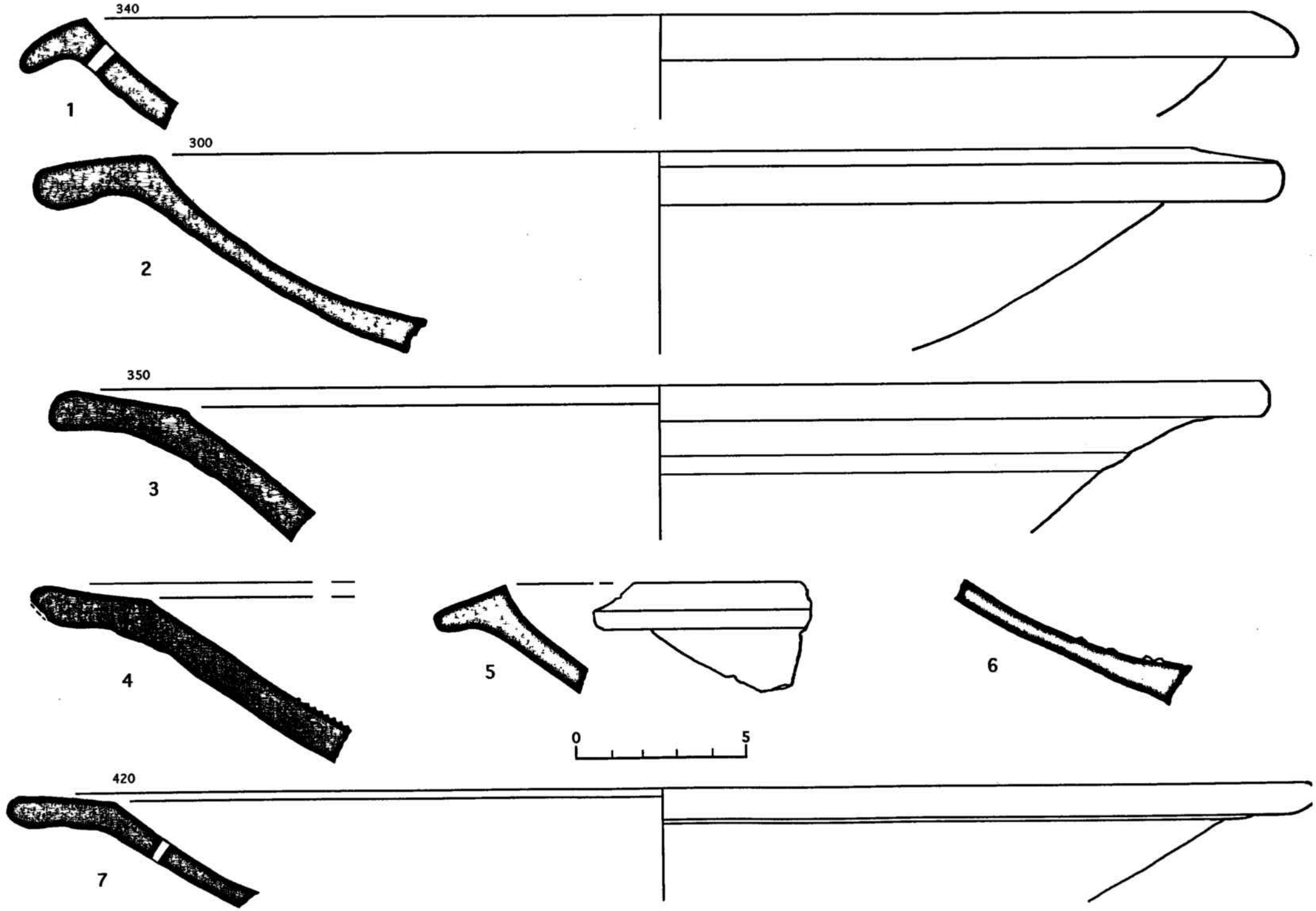

LÀM. 50

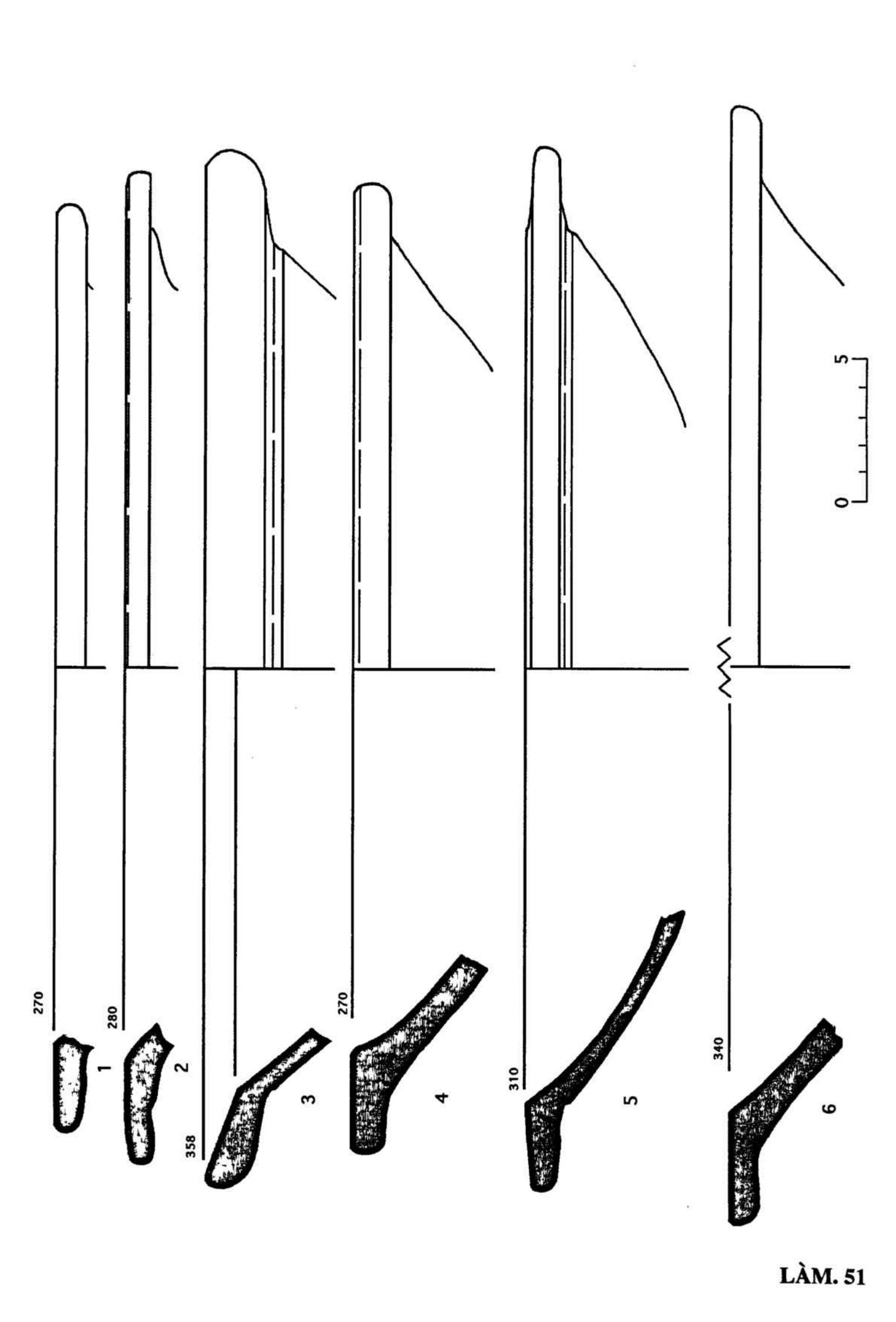

LÀM. 51

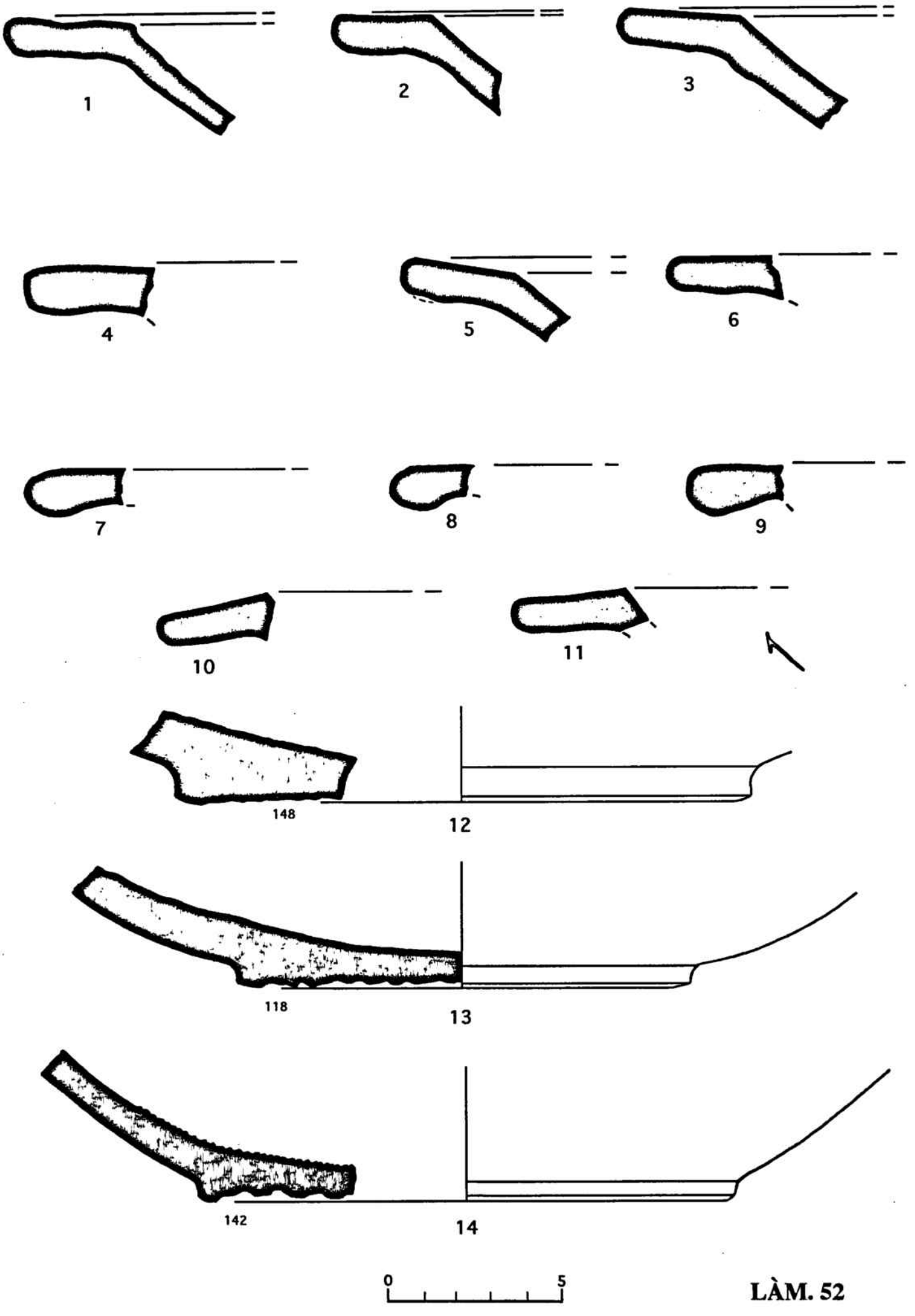

LÀM. 52

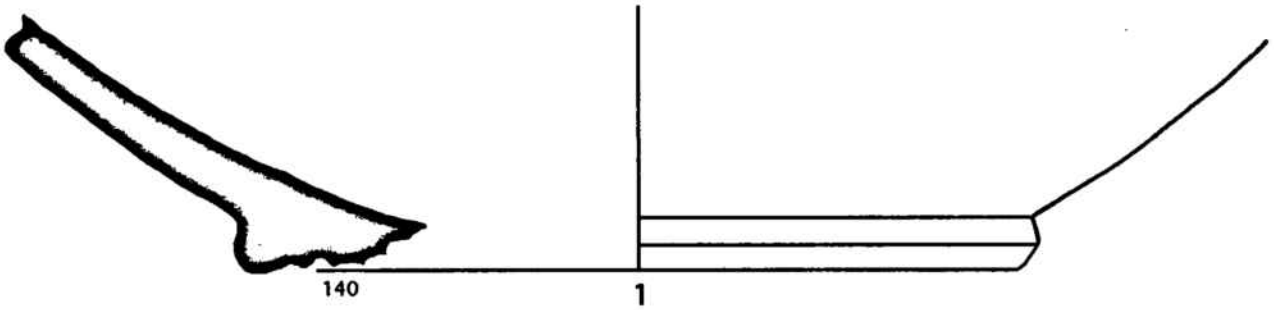

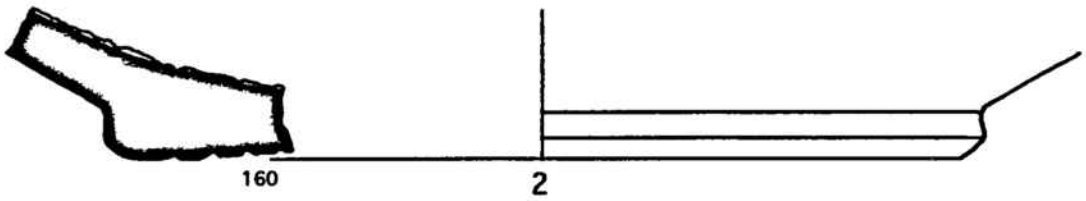

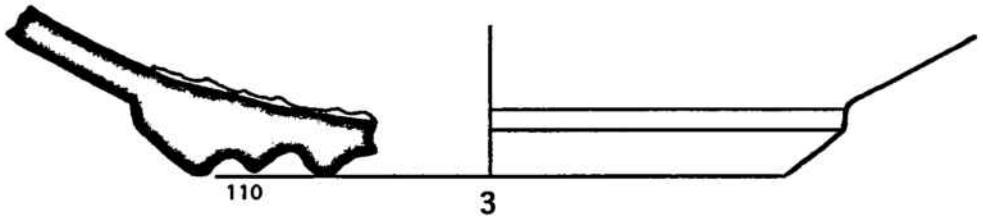

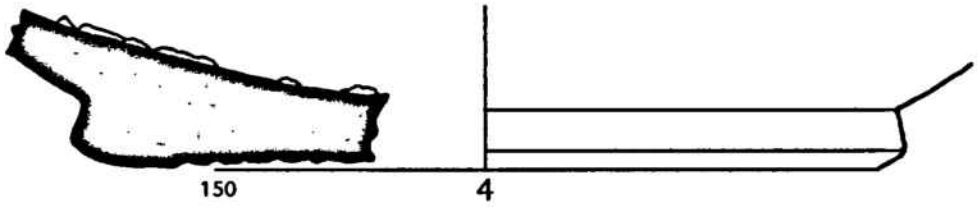

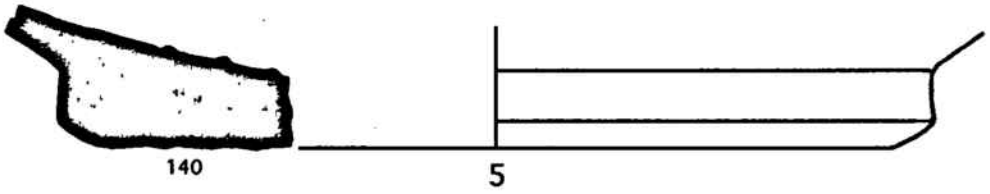

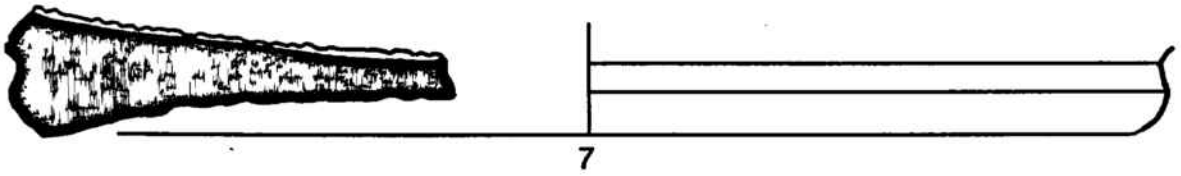

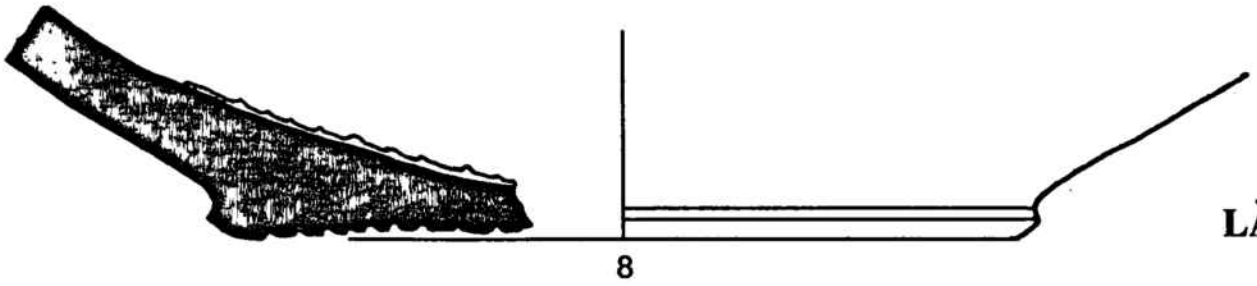

LÀM. 53

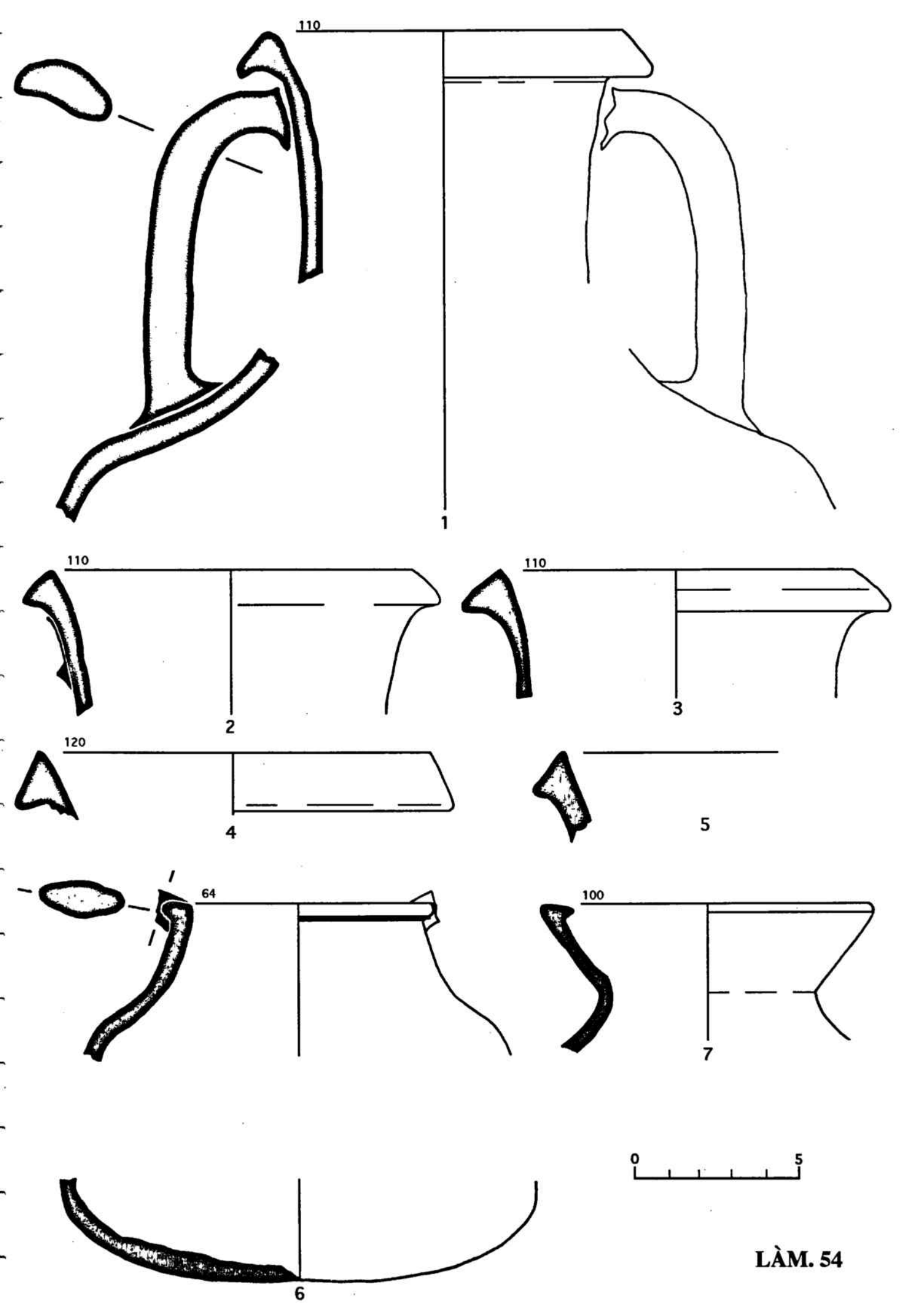

LÀM. 54

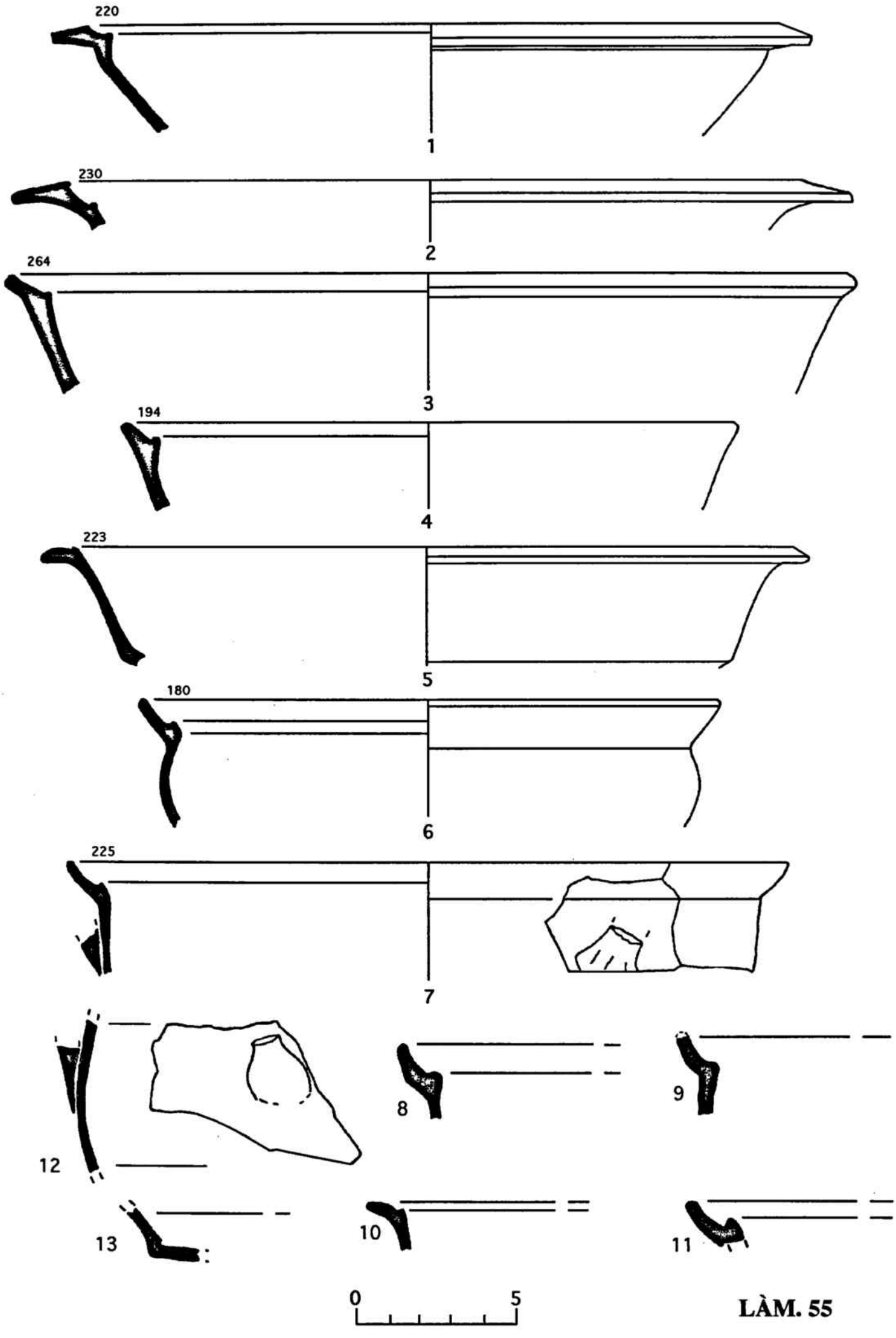

LÀM. 55

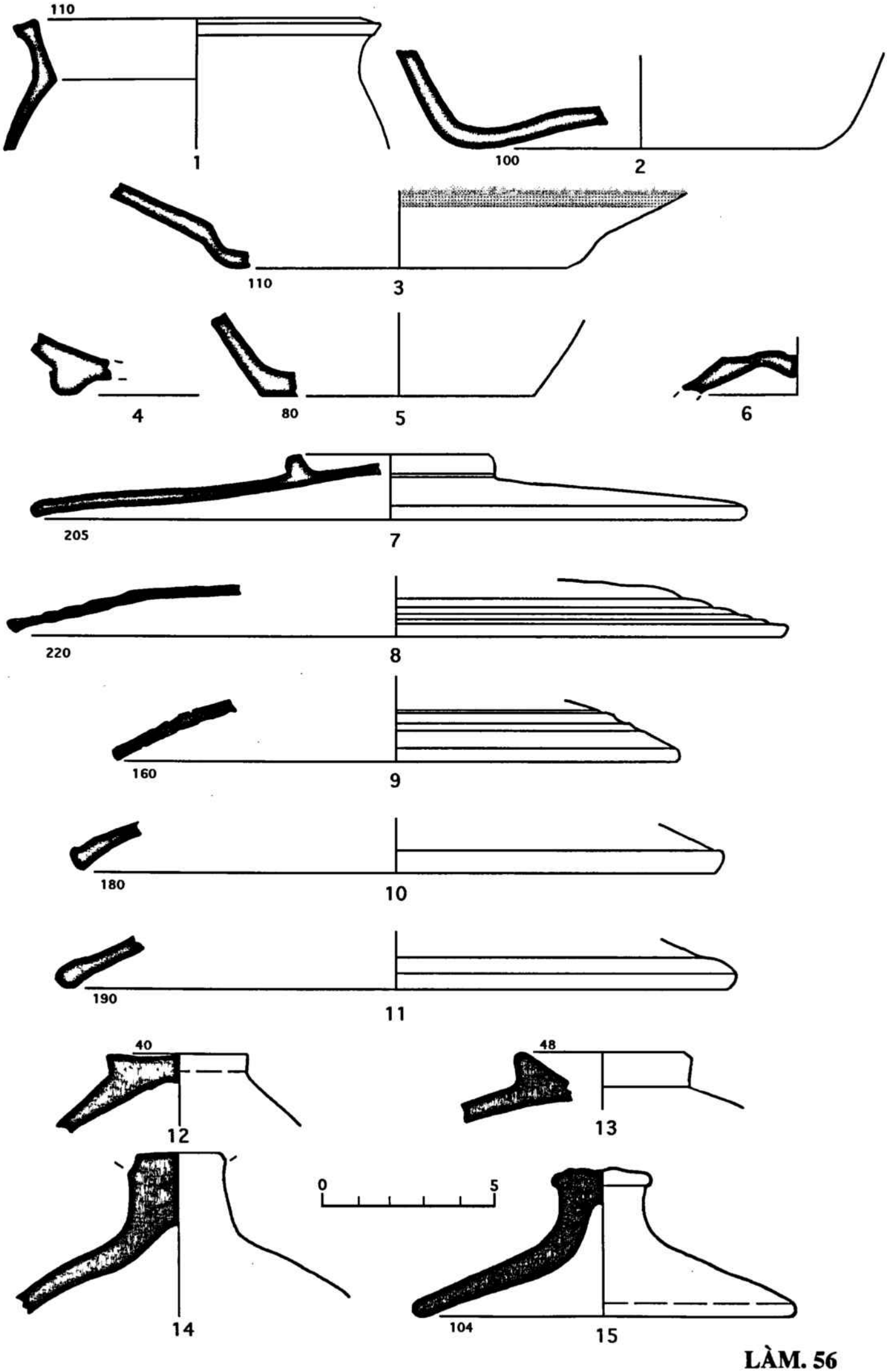
110
1
100
2
110
3
4
80
5
6
205
7
220
8
160
9
180
10
190
11
40
12
48
13
0
5
14
104
15

LÀM. 56

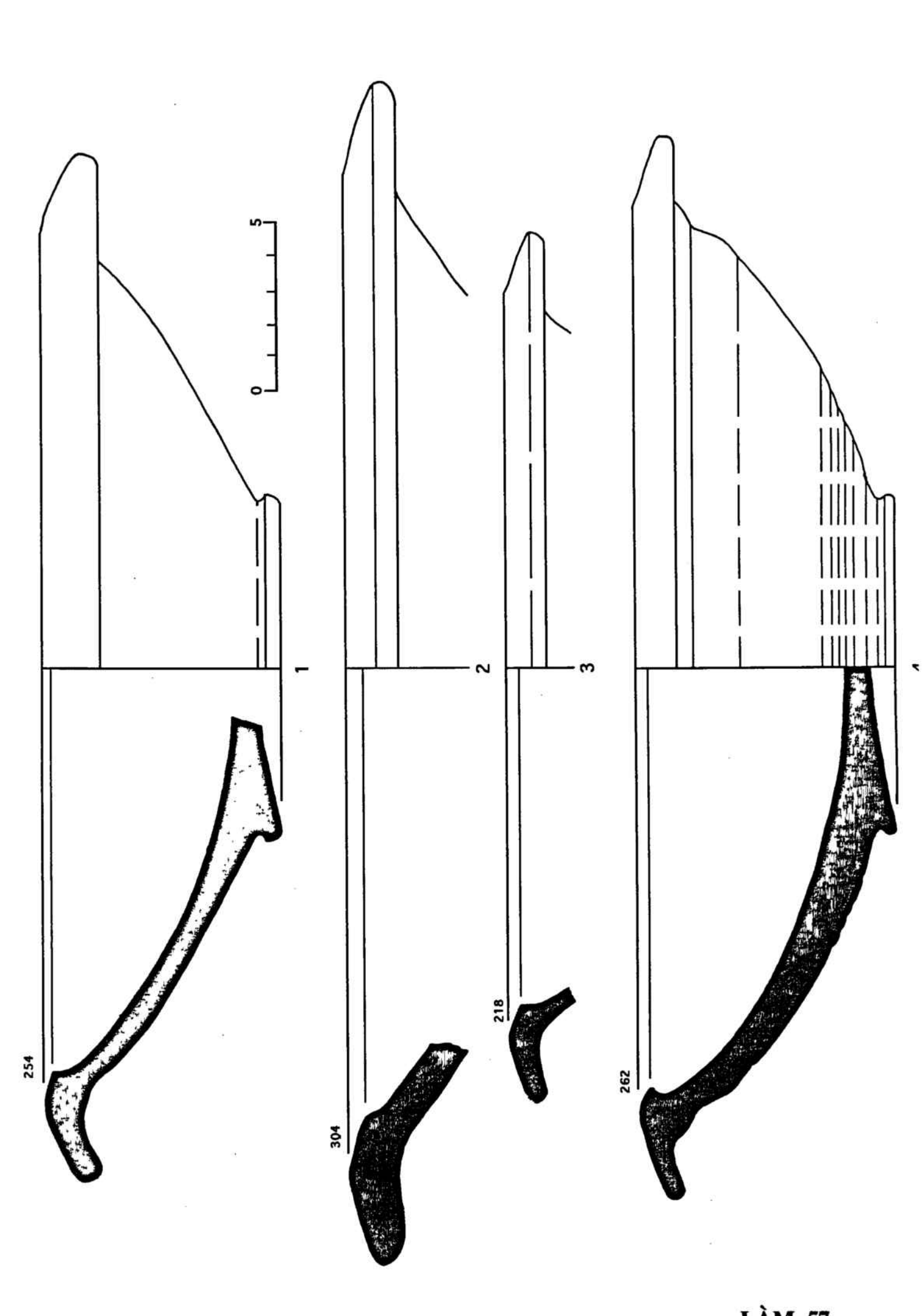

LÀM. 57

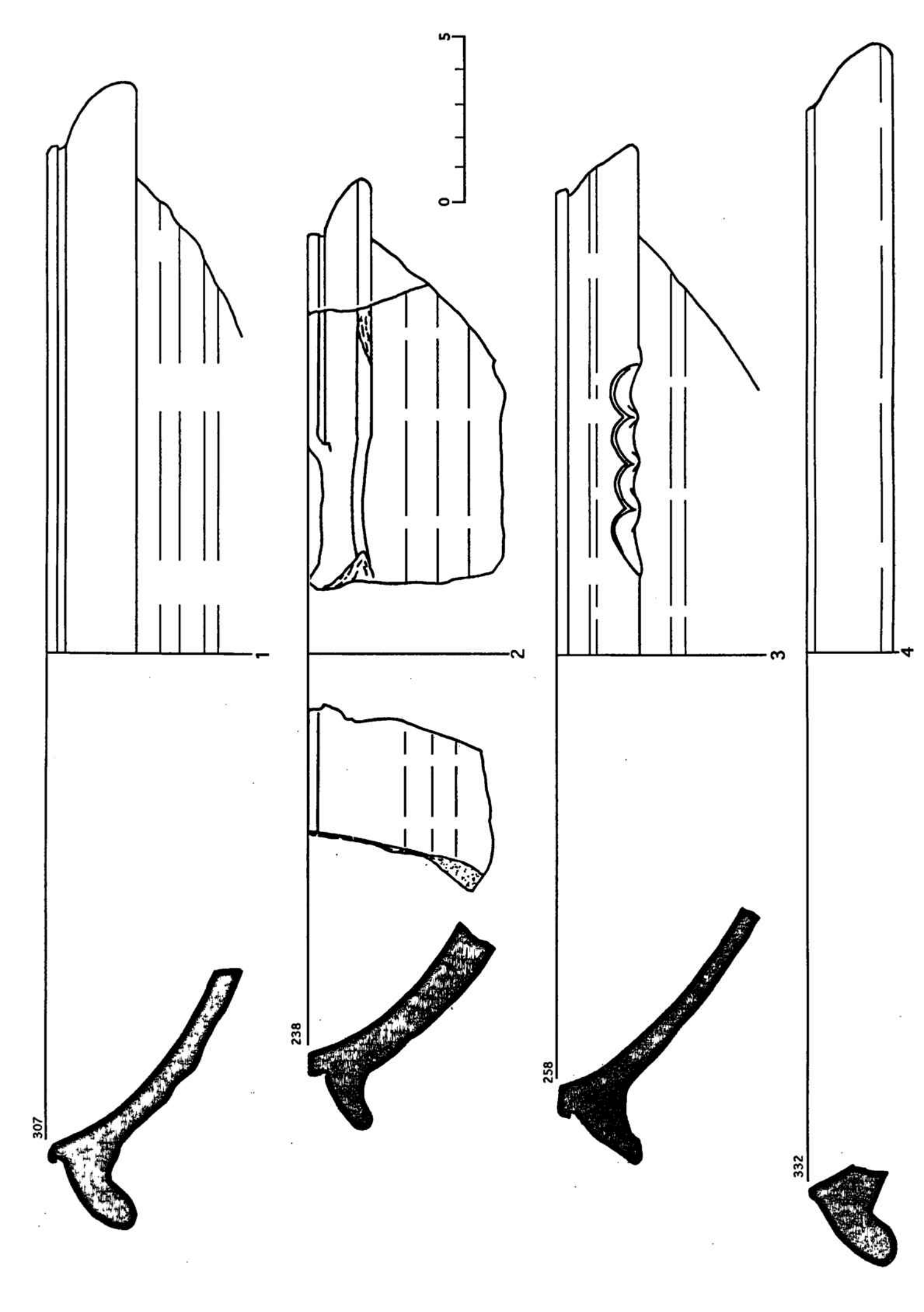

LÀM. 58

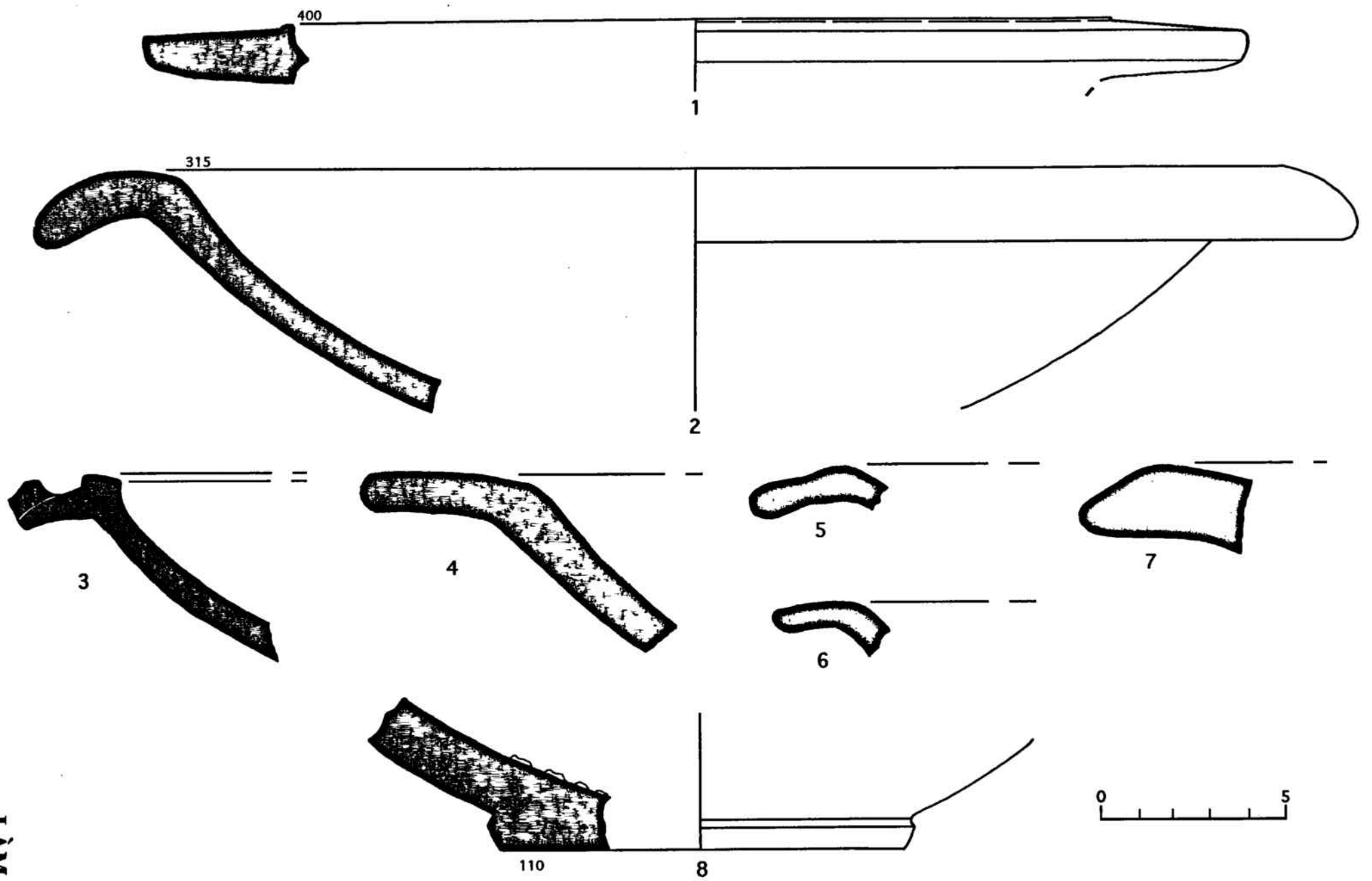

LÀM. 59

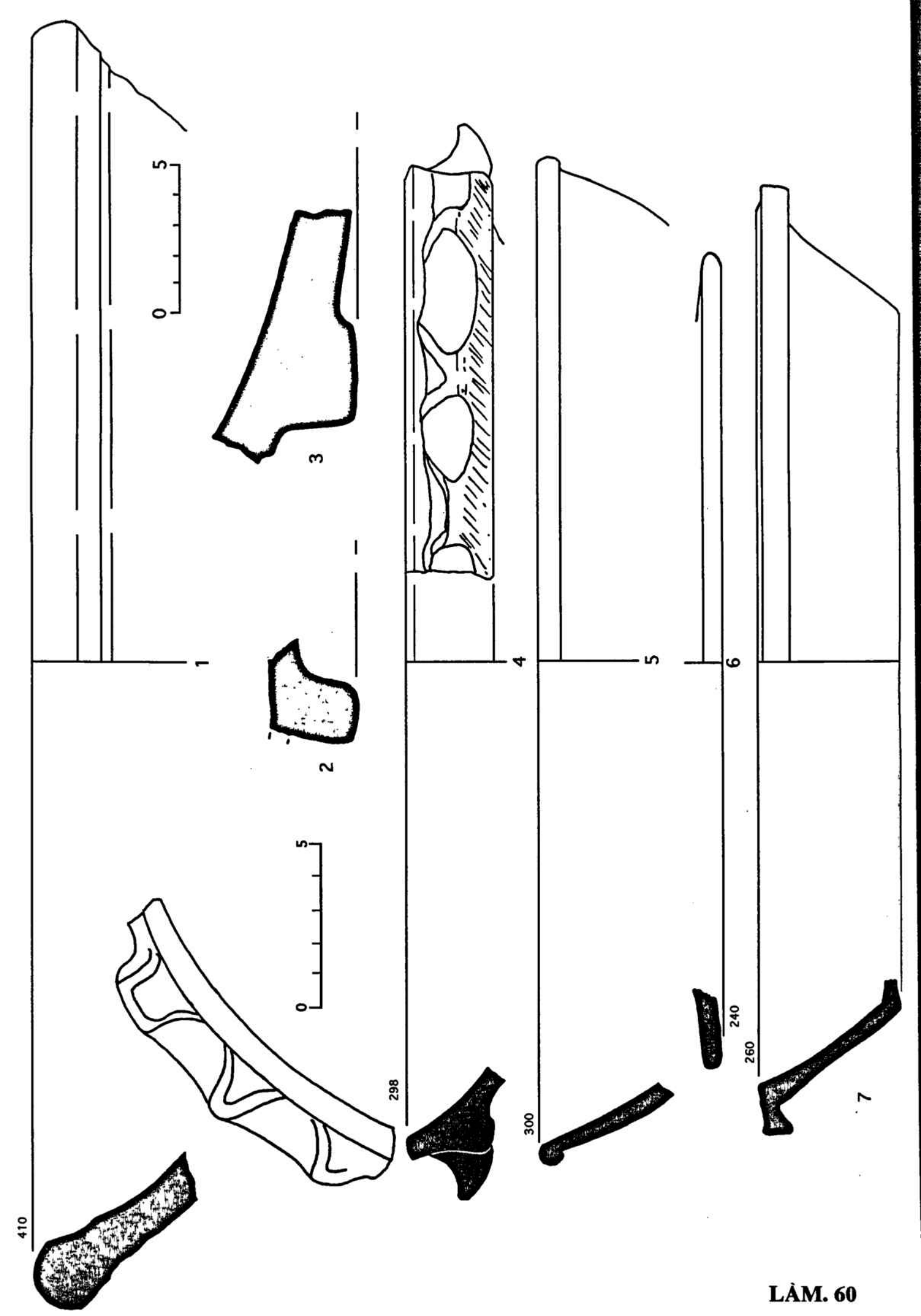

LÀM. 60

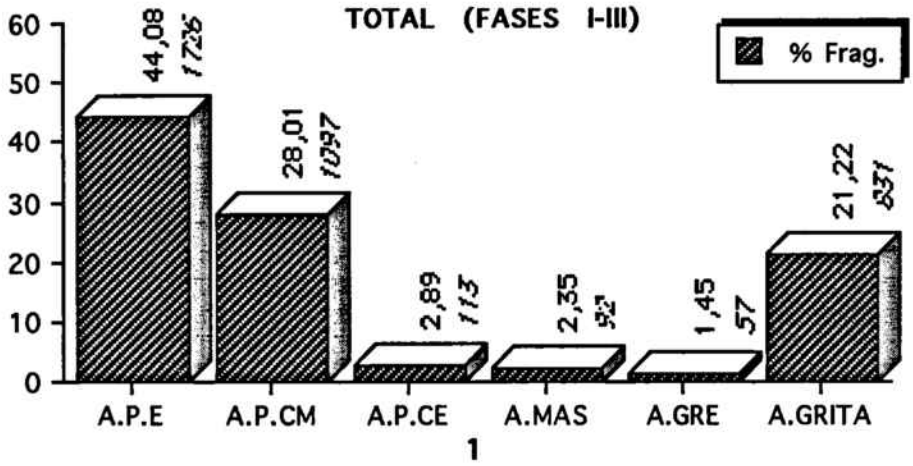
TOTAL (FASES I-III)
% Frag.
60
50
40
30
20
10
0
44,08
1726
28,01
1097
2,89
113
2,35
92
1,45
57
21,22
831
A.P.E
A.P.CM
A.P.CE
A.MAS
A.GRE
A.GRITA

1

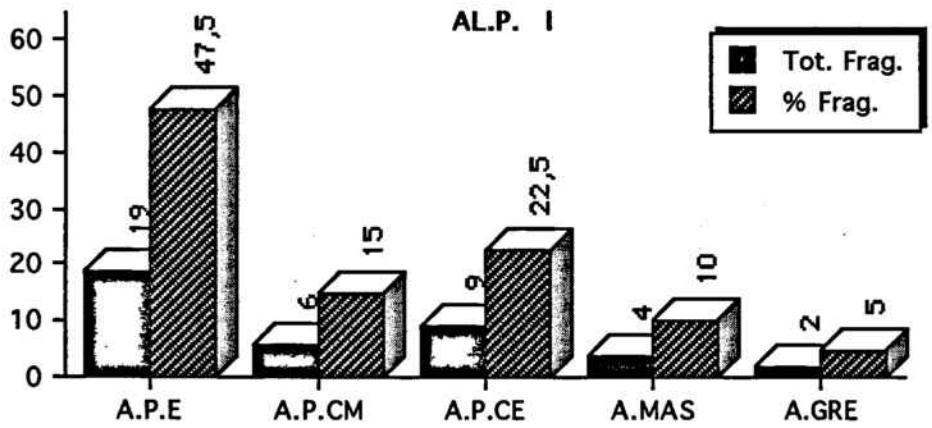
AL.P. I
Tot. Frag.
% Frag.
60
50
40
30
20
10
0
19
47,5
6
15
9
22,5
4
10
2
5
A.P.E
A.P.CM
A.P.CE
A.MAS
A.GRE

2

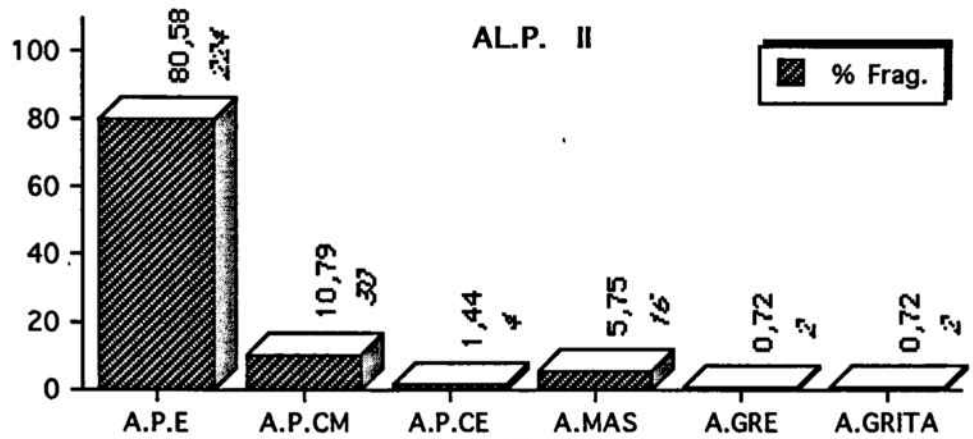
AL.P. II
% Frag.
100
80
60
40
20
0
80,58
224
10,79
30
1,44
4
5,75
16
0,72
2
0,72
2
A.P.E
A.P.CM
A.P.CE
A.MAS
A.GRE
A.GRITA

3

LÀM. 61

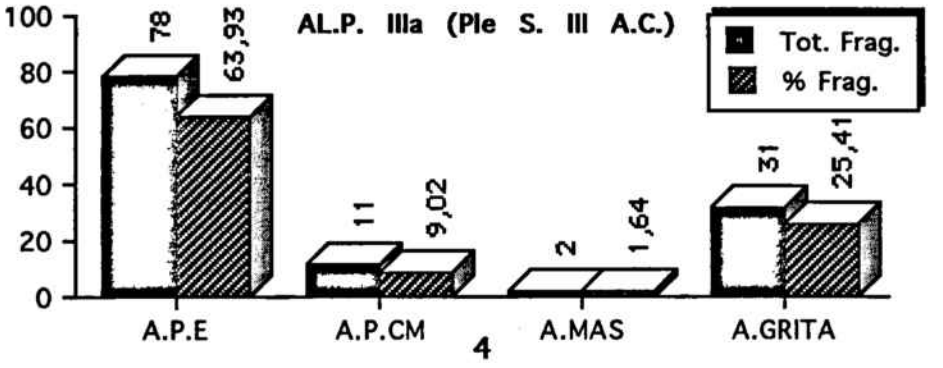
AL.P. IIIa (Ple S. III A.C.)
Tot. Frag.
% Frag.
100
80
60
40
20
0
78
63,93
11
9,02
2
1,64
31
25,41
A.P.E
A.P.CM
A.MAS
A.GRITA

4

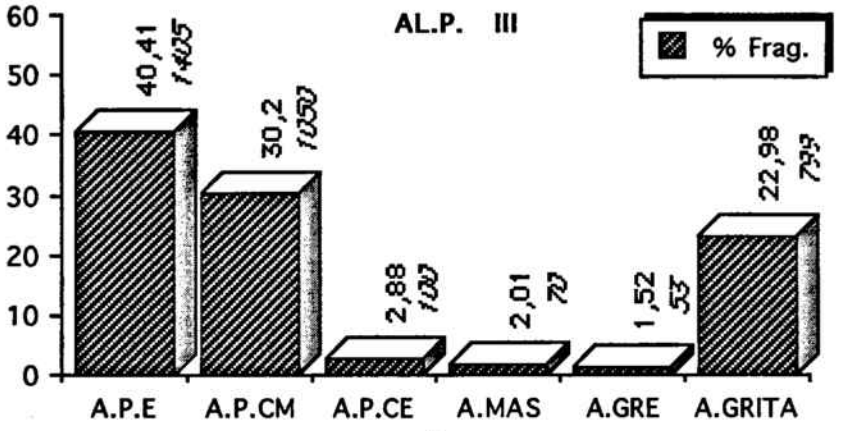
AL.P. III
% Frag.
60
50
40
30
20
10
0
40,41
1405
30,2
1050
2,88
100
2,01
70
1,52
53
22,98
799
A.P.E
A.P.CM
A.P.CE
A.MAS
A.GRE
A.GRITA

5

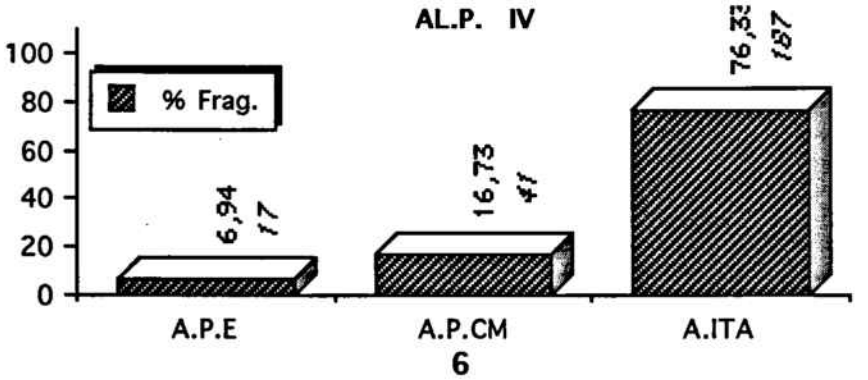
AL.P. IV
% Frag.
100
80
60
40
20
0
6,94
17
16,73
41
76,32
187
A.P.E
A.P.CM
A.ITA

6

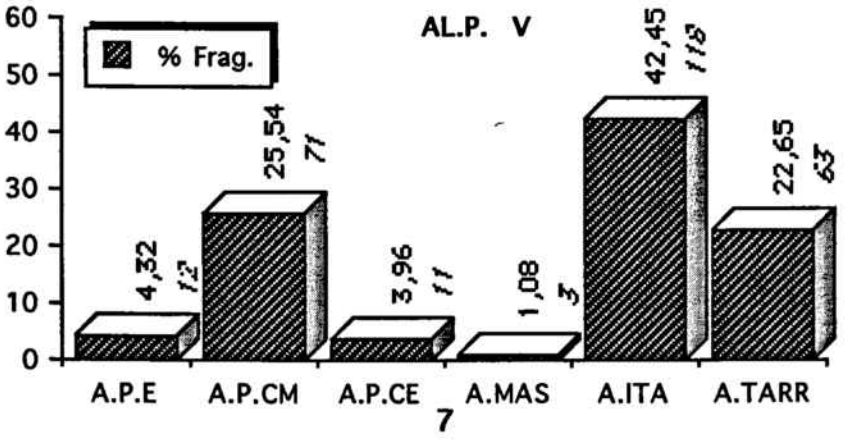
AL.P. V
% Frag.
60
50
40
30
20
10
0
4,32
12
25,54
71
3,96
11
1,08
3
42,45
118
22,65
63
A.P.E
A.P.CM
A.P.CE
A.MAS
A.ITA
A.TARR

7

LÀM. 62

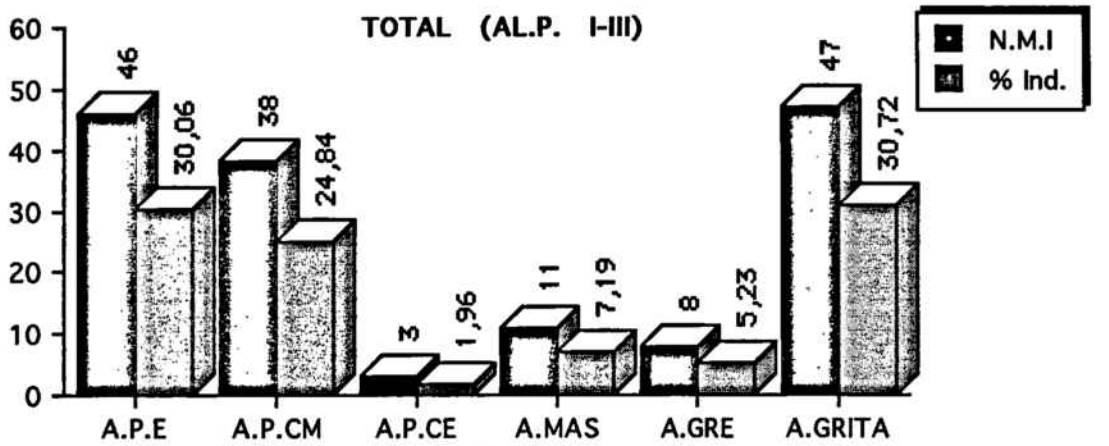

8

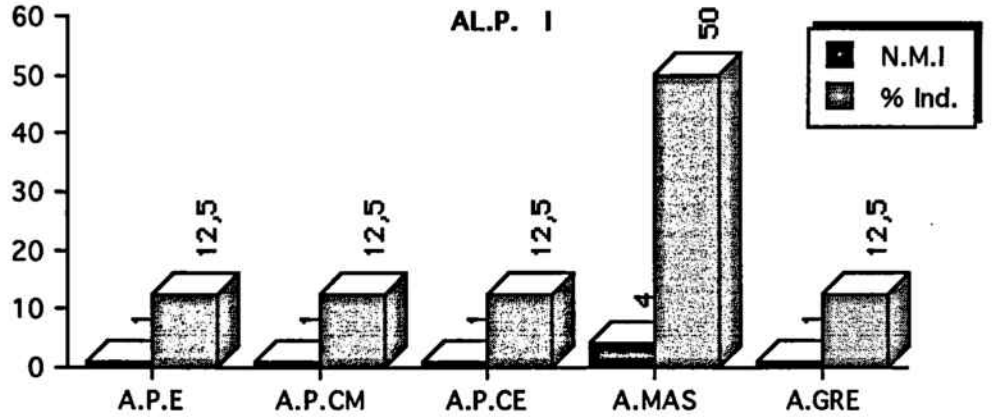

9

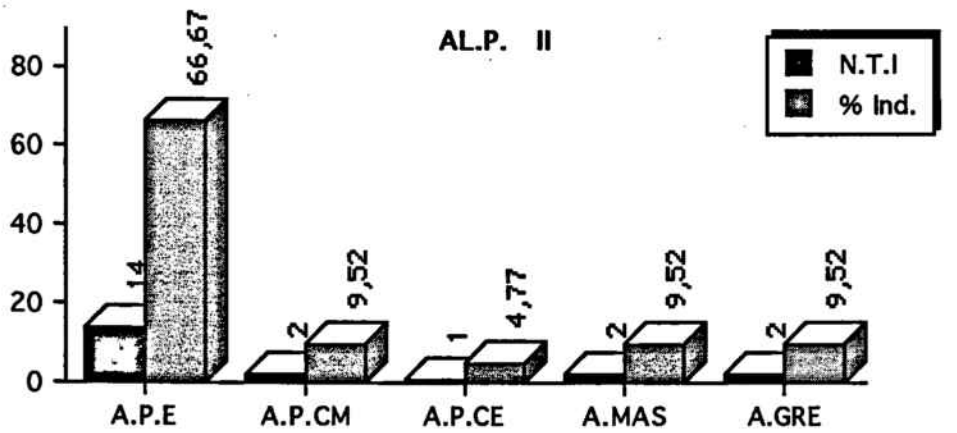

10

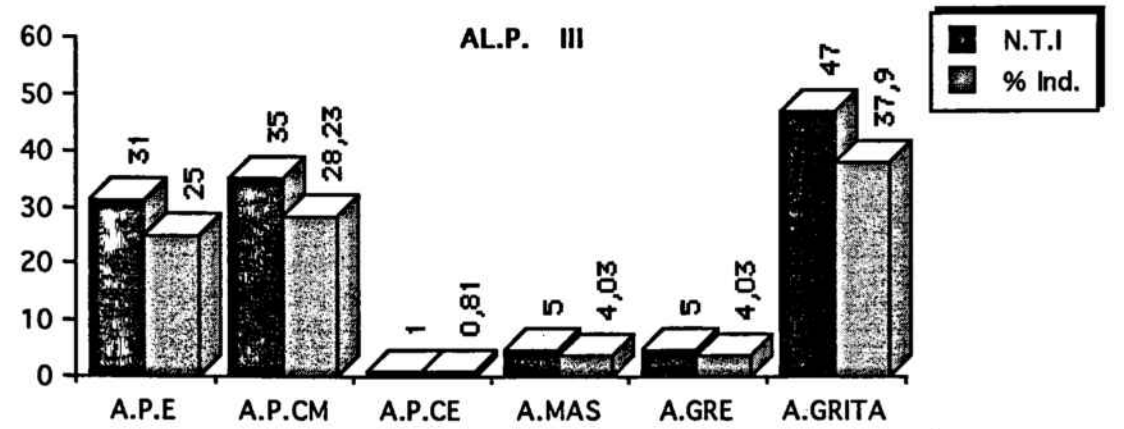

11

LÀM. 63

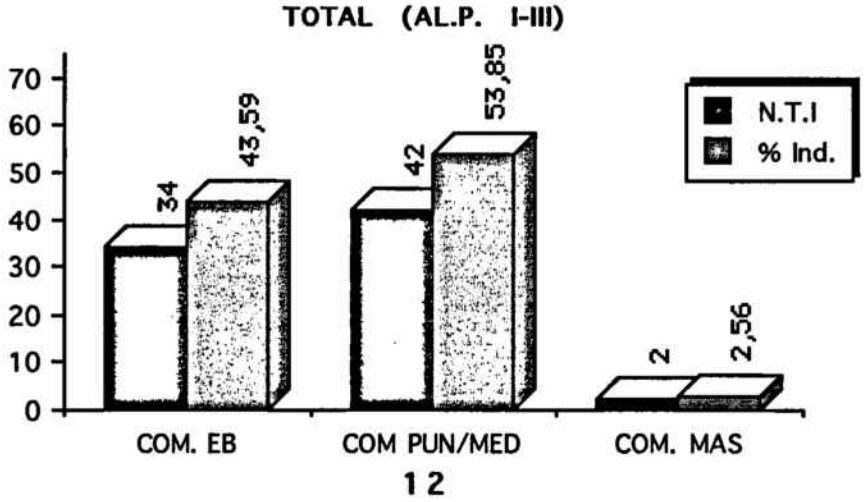

12

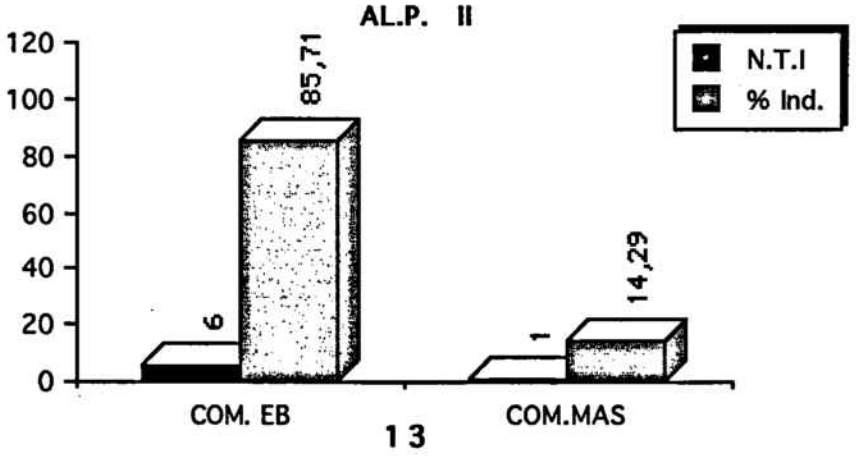

13

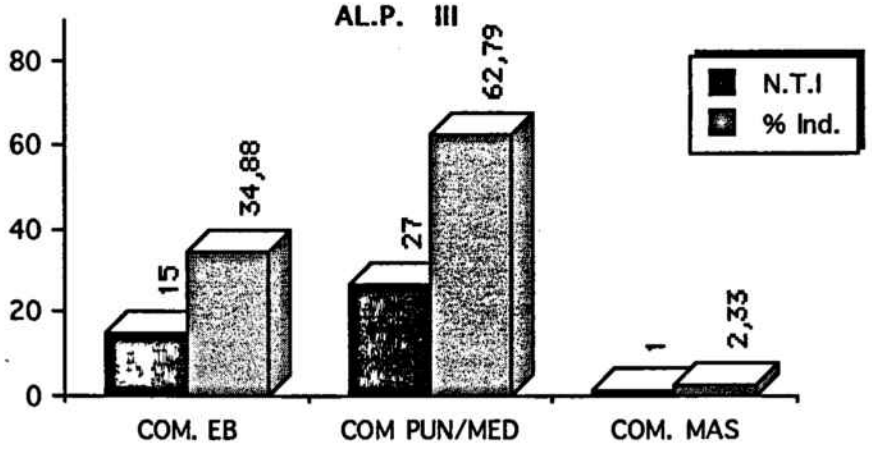

14

LÀM. 64

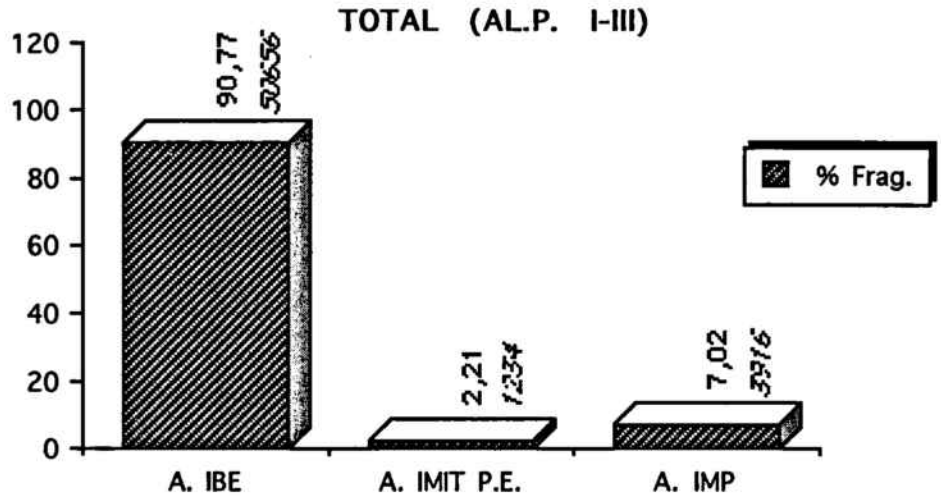
TOTAL (AL.P. I-III)
120
100
80
60
40
20
0
90,77
50656
2,21
1234
7,02
3916
% Frag.
A. IBE
A. IMIT P.E.
A. IMP

15

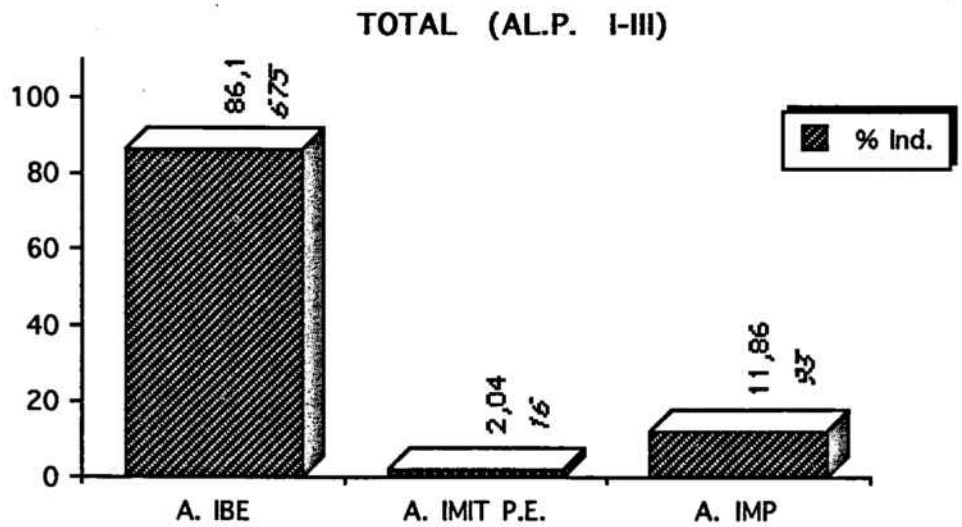
TOTAL (AL.P. I-III)
100
80
60
40
20
0
86,1
675
2,04
16
11,86
93
% Ind.
A. IBE
A. IMIT P.E.
A. IMP

16

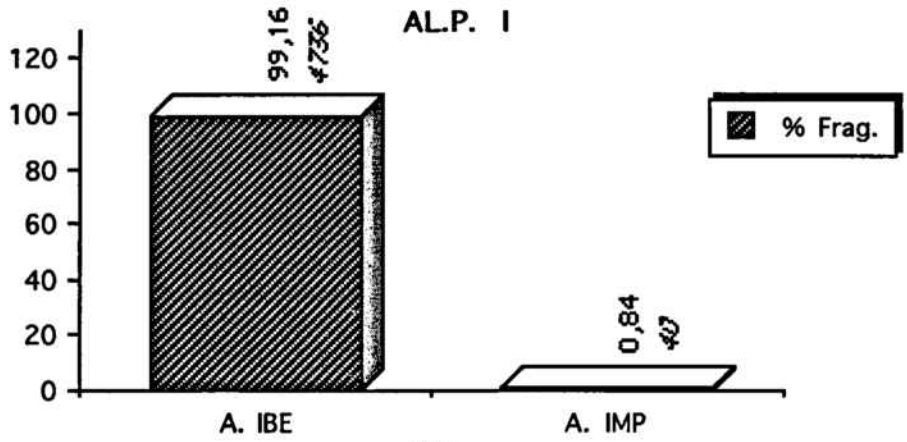
AL.P. I
120
100
80
60
40
20
0
99,16
4736
0,84
40
% Frag.
A. IBE
A. IMP

17

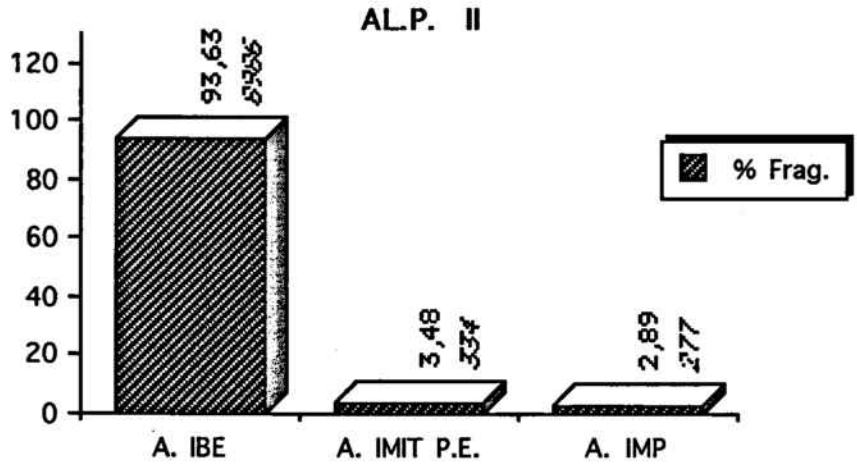
AL.P. II
120
100
80
60
40
20
0
93,63
8986
3,48
334
2,89
277
% Frag.
A. IBE
A. IMIT P.E.
A. IMP

18

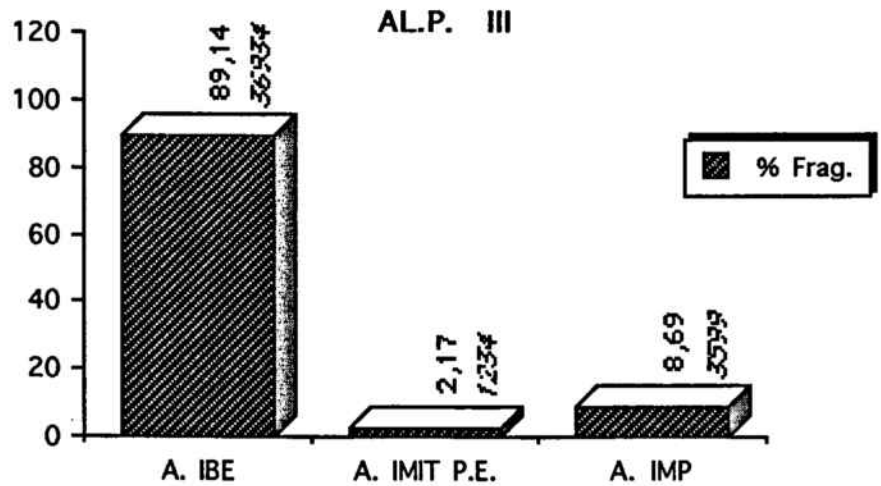
AL.P. III
120
100
80
60
40
20
0
89,14
36934
2,17
1234
8,69
3599
% Frag.
A. IBE
A. IMIT P.E.
A. IMP

19

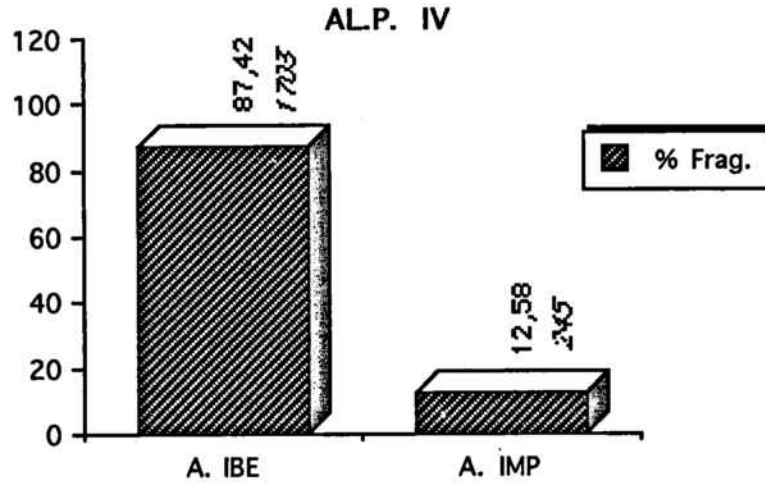
AL.P. IV
120
100
80
60
40
20
0
87,42
12,58
% Frag.
A. IBE
A. IMP

20

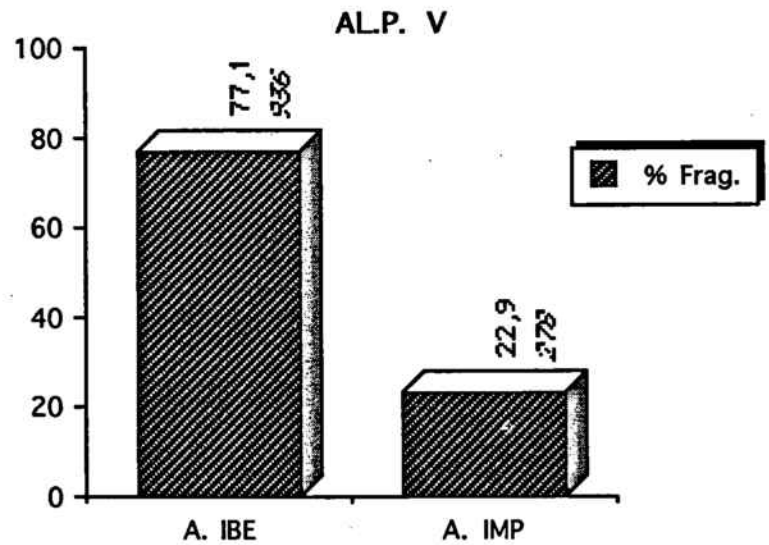
AL.P. V
100
80
60
40
20
0
77,1
22,9
% Frag.
A. IBE
A. IMP

21